

УЗДАНИЦА

Часопис за језик, књижевност и педагошке науке

Излази два пута годишње

ISSN 1451-673X

UDC 81

82

7.01

37.01

УЗДАНИЦА

Часопис за језик, књижевност и педагошке науке
НОВА СЕРИЈА, октобар 2021, год. XVIII, ванредни број

Часопис наставља традицију Узданице, ђачког часописа Учитељске школе у Јагодини, чији је први број објављен 1939. године.

Издавачи

Српска књижевна задруга, Београд
Краља Милана 19, 11000 Београд
Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, Јагодина
Милана Миљковића 14, 35000 Јагодина

За издавача

Проф. др Виолета Јовановић, Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу,
Јагодина
Душко Бабић, управник Српске књижевне задруге

Главни и одговорни уредник

Проф. др Илијана Чутура, Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, Јагодина

Уреднички тимо

Проф. др Миланка Бабић, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет; проф. др Дијана Вучковић, Универзитет Црне Горе, Филозофски факултет у Никшићу; проф. др Елени Грива, Универзитет Западне Македоније, Грчка, Факултет друштвено-хуманистичких наука; доц. др Бранко Илић, Универзитет у Крагујевцу, Факултет педагошких наука; проф. др Бранко Јовановић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица; проф. др Јелена Јовановић Симић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет; проф. др Милош Ковачевић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет – Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет; проф. др Јурка Лепичник-Водопивец, Универзитет Приморска, Педагошки факултет, Словенија, Копер; проф. др Сања Мацура, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет; проф. др Нина Милановић, Универзитет у Источном Сарајеву, Педагошки факултет у Бијељини; доц. др Сања Милић, Универзитет у Источном Сарајеву, Педагошки факултет у Бијељини, проф. др Милка Николић, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет; проф. др Ружица Петровић, Универзитет у Крагујевцу, Факултет педагошких наука; доц. др Душан Ристановић, Универзитет у Крагујевцу, Факултет педагошких наука; доц. др Вера Савић, Универзитет у Крагујевцу, Факултет педагошких наука; проф. др Јелица Стојановић, Универзитет Црне Горе, Филолошки факултет у Никшићу; мр Розвита Штуц, Универзитет за педагошке науке, Аустрија, Линц

Оперијативни уредник

Доц. др Маја Димитријевић, Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, Јагодина

ДЕЛО ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

Радови са научног скупа
одржаног у Српској књижевној задрузи
5. новембра 2020. године

Уредници

Душко Бабић

Душан Иванић

Драган Лакићевић

На насловној страни

Портрет Јована Радуловића

цртеж, Цветко Лаиновић, 1997.

САДРЖАЈ

- Уз отварање научног скупа / 7–8
- Јован Радуловић и Српска књижевна задруга / 9–11
- Јован Делић: Ране приповијетке Јована Радуловића: *Илинићак* (1978) и *Голубњача* (1980) / 13–37
- Радомир Путник: Позоришне драме Јована Радуловића / 39–52
- Милош М. Ковачевић: Асиндетске реченице као језичко-стилска доминанта приповиједака Јована Радуловића / 53–74
- Илијана Р. Чутура: Ритам приповедања и карактеристике сложене реченице у збирци *Сумњива сахрана* / 75–88
- Марко Недић: *Ог Оћене до Блаје Марије* у опусу Јована Радуловића / 89–97
- Војислав П. Јелић: Над *Голубњачом* уживо / 99–105
- Душко Бабић: Антиномије завичајности у прози Јована Радуловића / 107–120
- Горан М. Максимовић: Српски писци и дјела у огледима Јована Радуловића / 121–135
- Марко Паовица: Три зрнца – Из мозаика Јована Радуловића о удесу културног идентитета далматинских Срба / 137–151
- Растко Лончар: Генерацијски односи у делима Јована Радуловића (*Учишћел Досићеј*, *Голубњача*, *Браћа њо мајтери* и *Ог Оћене до Блаје Марије*) и њихова друштвена условљеност / 153–161
- Наташа Булатовић: *Прошао живој* Јована Радуловића – роман алегорија о нестанку једног народа / 163–176
- Миљивој С. Ђук: Из именослова романа *Браћа њо мајтери* Јована Радуловића / 177–187
- Драган Лакићевић: Аутопортрет писца у интервјуима Јована Радуловића / 189–208
- Душан Иванић: О генези дјела Јована Радуловића / 209–215
- Олга Срећковић Франић: Јован Радуловић, управник Библиотеке града Београда од 2001. до 2009. године / 217–221
- Снежана Кнежевић: Активности Јована Радуловића у издаваштву (БИГЗ) / 223–226
- Грађа за персоналну библиографију Јована Радуловића (приредили: Бранка Булатовић, Јелена Секулић, Немања Радуловић) / 229–266

УПУТСТВО АУТОРИМА / 267–270

УЗ ОТВАРАЊЕ НАУЧНОГ СКУПА

Јован Радуловић је био најистакнутије име међу савременим српским књижевницима рођеним у Хрватској (Полача, код Книна, 29. септембра 1951 – Београд, 7. марта 2018): опсједнут завичајем и његовим људима у приповијеткама, драмским дјелима, романима, мемоарским записима, сценаријима, публицистичким чланцима и уредничким пројектима, он се увијек окретао путевима њиховог живота и њихове судбине (у Далмацији, Београду, емиграцији, изгону).

Кад се распламсала криза у Југославији, ангажовао се на стварању или обнављању српских културних друштава у Хрватској. Касније је покренуо зборник студија и чланака *Република Српска Крајина* (Книн – Београд, 1996), окупивши најугледније стручњаке из различитих области (језик, историја, географија, књижевност). Као уредник БИГЗ-а, с великим намјерама је покренуо библиотеку „Књижевност Српске Крајине” и приредио *Изабрана дјела Мирка Королије*, а подстакао писање монографије *Књижевности Српске Крајине* (Д. Иванић, 1998). На мјесту управника Библиотеке града Београда организовао је симпозијум о Владану Десници (2005; зборник, 2007); такође је афирмисао књижевно-публицистичко дјело Марије Илић Агапове (родом из Пађена код Книна), прве управнице Библиотеке града Београда.

Дјело Јована Радуловића је имало велик одјек и у књижевној критици и у читалачкој, телевизијској и позоришној публици. О њему су писали наши најистакнутији књижевни и позоришни критичари (Јован Христић, Јован Ћирилов, Радомир Путник, Љубиша Јеремић, Чedomир Мирковић, Јован Делић, Марко Недић, Радивоје Микић, Горан Максимовић...); романи и приповијетке су имали више издања, а издавачка кућа Дерета објавила му је *Изабрана дела* (2001–2004) у седам књига. Добитник је Октобарске награде града Београда, Андрићеве и Виталове награде „Златни сунцокрет”, те низа награда са именима познатих писаца (Исидора Секулић, Бранко Ћопић, Бора Станковић, Петар Кочић, Јоаким Вујић, Браћа Мицић, Матија Бан). Књижевни класици међу далматинским Србима, Симо Матавуљ и Владан Десница,

добили су у Јовану Радуловићу достојног наследика. Српска књижевна за-
друга је издала у својим колима и другим библиотекама више његових књига,
а двије и по године од његове смрти му се одужује научним скупом, гдје ће
се анализирати његово дјело и дјеловање у српској књижевности и култури,
уз учешће савременика и сарадника Јована Радуловића, историчара књижев-
ности, књижевних критичара и лингвиста.

Душан Иванић

ЈОВАН РАДУЛОВИЋ И СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

За младе људе који су, током социјалистичке епохе, у Београд долазили из Хрватске и Далмације, највише на студије, али и иначе, главни светионици у Србији биле су њене институције – за неке Црвена Звезда, за друге, знатно малобројније, установе културе, међу којима оне најстарије, националне – Матица српска и Српска књижевна задруга.

Јован Радуловић спадао је у ове малобројније (мада је био звездаш, ред је и тога се сетити).

У излоге тадашњих издавачких кућа – Просвете и Нолита – млади писци су гледали као у неки сан. Очекујући своје прве књиге, замишљали смо их у тим излозима... Тај сан имао је и одлично обавештени млади приповедач Јован Радуловић, још док смо живели у трокреветним собама Студентског града.

Излог Српске књижевне задруге, баш као у оним исповестима Иве Андрића – Љуби Јандрићу – чинио се недостижним, резервисаним за класике. „Тада, 1924. године, било је теже ући у Српску књижевну задругу него у царство небеско [...]” – изјавио је Андрић за књигу *Са Ивом Андрићем: 1968–1975* (Коло LXX, књига 470, 1977, стр. 220).

У СКЗ се обично, и у најбољим случајевима, улазило по препоруци, или, још боље, по позиву. (Писца ове белешке управо је Јован Радуловић препоручио старој Задрузи, око 1989. године.)

Прву књигу прича, *Илинићак* (1978), објавио је Јован Радуловић у Дому омладине Београда (ДОБ). Издавање сасвим добрих књига била је узгредна делатност ове установе културе у главном граду. Књиге су биле изложене у застакљеном паноу, у Македонској улици, резервисаном за плакате филмова и концерата. Јованова књига била је једна од последњих у тој серији, а по снази и дару, једна од најбољих.

Тек што је добио прве примерке *Илинићџака* и поделио их пријатељима, отишао је у војску (ЈНА), у Словенију. Књига је остала сама – новинарима, критичарима, читаоцима.

Раскошни приповедачки дар и глас Јована Радуловића дошао је и до Милорада Ђурића, дугогодишњег главног уредника СКЗ. Осим уредничког слуха за савремену прозу (Ђурић је приредио изабране приповетке Миодрага Булатовића, *Највећа џајна свеџа*, 1971, Коло 64, књига 432), син Војислава Ђурића је, више од многих, имао слуха за културне вредности Срба изван Србије, поготово у крајевима где су они угрожени. Позвао је писца *Илинићџака* на сарадњу, и Јован Радуловић постаје аутор СКЗ, са књигом приповедака *Голубњача* (1980) у едицији „Савременик”, основаној 1934. године. (Пре Другог светског рата, у „Савременику” су излазили Андрић, Исидора, Ћопић, а у новој серији, седамдесетих година 20. века, Симовић, Бећковић, Савић, Данило Николић, Манојле Гавриловић, Алек Вукадиновић и други.)

Осам година касније, појављује се Радуловић у СКЗ – са књигом *Даље од олтара* (Коло 81, књига 538), са предговором проф. Љубише Јеремића, специјалисте за тумачење савремене српске прозе, нарочито Драгослава Михаиловића, Видосава Стевановића, Милисава Савића, Мирослава Јосића Вишњића... Тих година СКЗ окупља све њих, у колекцијама „Савременик”, „Атлас”, „Мала библиотека”. У њиховом „таласу” Радуловић је, опет, био најмлађи. *Даље од олтара* убрзо доживљава друго издање – у едицији „Поновљена издања Кола СКЗ у дивот-опреми” – био је то још један печат успеха... Треће издање *Даље од олтара* издају заједно БИГЗ и СКЗ у БИГЗ-овој „Цепној књизи”, резервисаној за класике и тиражне ауторе.

Драма *Учићелџ Досићелџ* објављена је 1990. године у Малој библиотеци СКЗ.

После ових успеха, Јован Радуловић понавља издања својих претходних књига у СКЗ: *Илинићџак*, треће допуњено издање, 1991; *Браћа ђо маџери*, четврто издање, 1993; *Изабране џријовијелџке*, 1995 – све у едицији „Атлас”. Радуловићев углед у СКЗ, деведесетих, био је очигледан... Поткрај века, у једном мандату, био је и члан Управног одбора СКЗ – председник је био проф. др Новица Петковић.

Године 1997, уместо у Колу – слог је био припремљен за формат „плаве” библиотеке – нови роман Јована Радуловића СКЗ пресељава у „Малу библиотеку”. Књига добија угледна признања и похвале – сматра се најбољим романом Јована Радуловића. На промоцији за новинаре („Кафа у СКЗ”) о роману говори главни уредник Милорад Ђурић. Друго издање, са Виталовом фондацијом, било је такође у Малој библиотеци (1998), као и треће издање СКЗ.

Године 1996, у издању БИГЗ-а и СКЗ, едиција „Књижевност Српске Крајине”, излазе *Изабрана дела* Мирка Крајиније – избор, предговор и приређивање Јован Радуловић.

Припремајући јубиларно 100. коло СКЗ (2008–2009), комисија за избор најстарије едиције позвала је двадесет савремених писаца, професора и научника да припреме нове рукописе за јединствени датум наше књиге. Радуловић је обећао књигу, а потом обећање повукао. Сматра се да је то био роман у настајању *Од Оињене до Благе Марије*... Као што је некад своје нове и атрактивне књиге (*Браћа њо мајтери*, *Драме*, *Идеалан љац*) штампао код других, динамичних и угледних издавача, тако се у првој деценији 20. века наш писац определио за приватног издавача Evro-Giunti.

Повратак у СКЗ уследио је по повратку Јована Радуловића са лечења у Италији, од лета 2010. до почетка септембра 2011; године 2012, о 120. годишњици СКЗ, у 104. плавом колу, број 703, излази његова последња књига приповедака *Сумњива сахрана*. Обележавање 120. годишњице у Ваљевској гимназији било је у знаку писца Јована Радуловића и његове нове књиге. О Радуловићу у СКЗ говорио је главни уредник Драган Лакићевић.

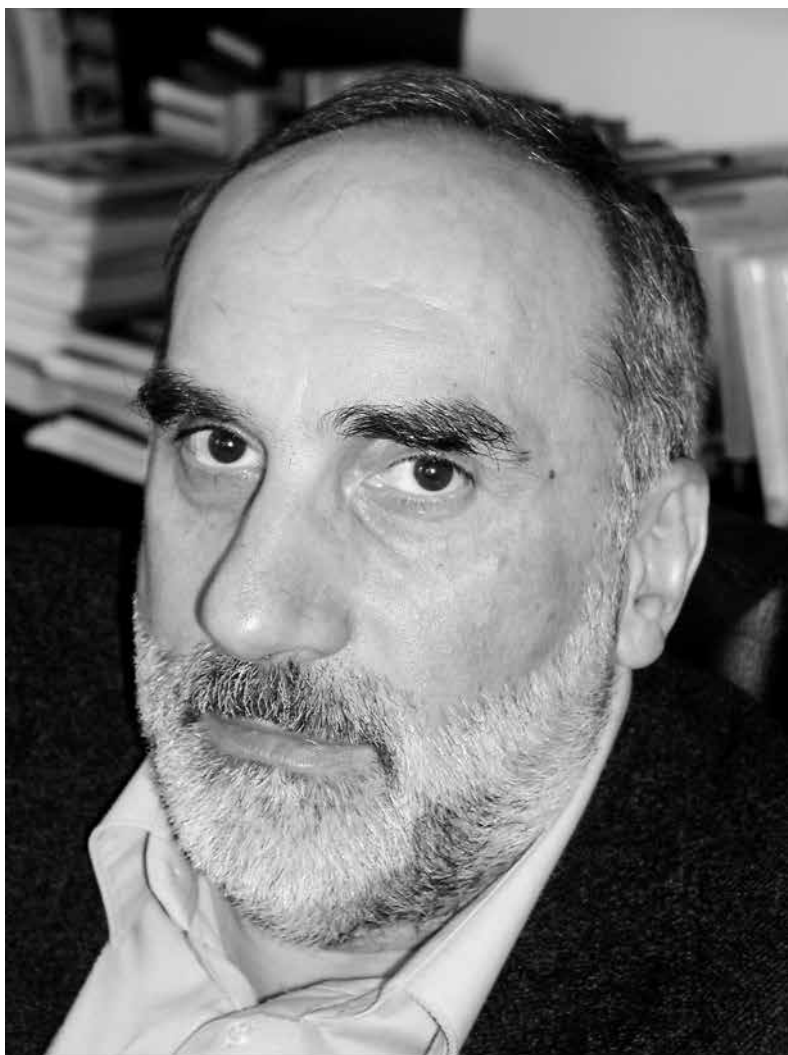
Радуловић је у најстаријој и најугледнијој едицији изишао двапут. И он и СКЗ били су свесни те чињенице. (Фотографију са промоције *Сумњиве сахране*, испред Задругине библиотеке, објавила је *Нова Зора*, бр. 59, јесен 2018, 238–246, уз некролог Јовану Радуловићу „Дојс из Книнске Крајине”, од овог писца.)

Следеће, 2013. године, у Малој библиотеци СКЗ излази књига сабра-них огледа проф. др Душана Иванића *У мајници приче: о дјелу Јована Радуловића*. У старијим и новијим текстовима Иванић је објединио своје студије и погледе на готово све области Радуловићевог књижевног рада. У књизи је објављена и „Грађа за персоналну библиографију Јована Радуловића – саставиле Бранка Булатовић и Јелена Секулић”. Користили смо је за низ података у овој белешци.

У то време, Јован Радуловић још очекује да се јави један његов давни пријатељ који је више пута најављивао финансирање Јованових *Сабраних дела*. Јован је то издање био наменио СКЗ-у. Задругин технички уредник, Јованов земљак Ђуро Црномарковић, преузео је рад на припреми комплета – бесплатно. До смрти нашег писца, пријатељ се није појавио.

Научни скуп, одржан 2020. године, под маскама због ковида 19, био је још једно сећање на великог писца, Србина и Задругиног часника.

Драган Лакићевић

Johan Peqynoliti

Јован Делић
Дописни члан САНУ

УДК 821.163.41.09-34 Радуловић Ј.
DOI [10.46793/Uzdanica18.2.013D](https://doi.org/10.46793/Uzdanica18.2.013D)
Оригинални научни рад

РАНЕ ПРИПОВИЈЕТКЕ ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА: *ИЛИНИШТАК* (1978) И *ГОЛУБЊАЧА* (1980)

Айспиракџи: У раду се анализирају прве двије књиге приповиједака Јована Радуловића; истичу се њихове особине, специфичности и заједничка својства. Ријеч је о изузетно вриједним књигама, које су крајем седамдесетих, па до средине осамдесетих година таласале српски и југословенски књижевни живот.

Кључне ријечи: ране приповијетке, приповиједачки вијенац, наратор, књижевни јунаци, туђи говор, мото, обрт, поента, иронија, пародија, хумор, гротеска, митоманија, дјетињство.

Јован Радуловић је ушао у српску књижевност књигом приповиједака *Илиништак* (1978) као „готов” и „зreo” приповједач. Овој књизи ће се враћати и допуњавати је, тако да се прва три издања озбиљно разликују: прво издање има шест приповиједака; друго, Просветино, издање (1984) девет (додате су приче „Кондрини животи”, „Посљедња партија балота” и „Наручена прича”); а треће, Задругино (1991), које писац сматра коначним, осам прича: изостављена је „Наручена прича” из Просветиног издања. Тако је *Илиништак* писан и састављан прије и после *Голубњаче* и тако су обје књиге по броју приповиједака уједначене. Пишући „споро и промишљено” (Љ. Јеремић), Радуловић је већ првом књигом показао озбиљност приступа приповједачком послу и компоновању цјелине. У ауторској напомени уз Задругино издање из 1991. године писац прецизира вријеме настанка првог издања *Илиништак*: свих шест прича настало је између 1973. и 1976. године, „по студентским собицима, на кољенима, у читаоници Семинара за југословенске књижевности”, тако да је књига већ 1976. била предата издавачу, иако се појавила двије године касније. Писцу је стало да читаоци и критичари тачно знају када је која приповијетка настала, па испод сваке ставља годину завршетка. Накнадно додате приповијетке – „Посљедња партија балота” и „Кондрини животи” написане су 1979. и 1983. године, у вријеме рада на *Голубњачи* и на њеној драматизацији и извођењу.

Илинићак се својим првим издањем у јесен 1979. године нашао у епицентру књижевног живота, или – како каже писац у већ наведеној ауторској напомени – „у вртлогу једне књижевно-политичке афере”. Наиме, жири за додјелу Октобарске награде града Београда био је одлучио да награди Радуловићев књижевни првијенац, али је Скупштина града Београда, „након два дана, поништила одлуку свог жирија, с образложењем да аутора за такво једно признање нико није званично предложио”. Радуловић наводи да се, уз ово објашњење за јавност, „помињало и друго”: „да је аутор сувише млад, да су његово прозно и драмско дјело већ оспоравани из политичких разлога, па је и један књижевни часопис 1975. године судски забрањен и уништен због објављивања његове приче”. Ово је све неопходно знати да би се разумио социјални контекст, у којем су настајала не само прва Радуловићева књижевна дјела. Једно је несумњиво: *Илинићак* је, иако књижевни првијенац, објављен код „малог издавача”, посвједочио да је српска књижевност у Јовану Радуловићу добила озбиљног и „зрелог” ствараоца, достојног највећег књижевног признања града Београда. Тако је Јована Радуловића већ од прве књиге, па и прије ње, пратила „слава” даровитог и забрањеног писца. Та ће га „срећа” пратити до краја живота.

О *Илинићак*у (1978) писали смо прије четрдесет једне године – фебруара давне 1980 – за свој критички првијенац *Критичареви парадокси*, објављен у библиотеци „Прва књига” Матице српске исте те године. И та књига, а поготову тај рад, остали су изван очију књижевне, нарочито научне и критичке пажње, па је ово прилика да их реактуализујемо и провјеримо. Утолико прије што *Илинићак* и *Голубњача* (1980), ма колико се те књиге међусобно разликовале, чине прву развојну фазу у прозном стваралаштву Јована Радуловића, па се, у овом повратку Радуловићевој, и својој, књижевној младости, бавимо објема, поштујући и начело појединачности књижевног дјела, и начело посебности једне развојне фазе нама драгог и блиског писца. *Голубњача* је, уз то, нарочито драма и њено извођење, обиљежила књижевну и животну судбину нас обојице – Радуловића, природно, неупоредиво више – ставивши нас у епицентар књижевног живота и претворивши нас у негативне јунаке такозване *Бијеле књије* – својеврсног каталога непожељних и „опасних” имена – Централног комитета Савеза комуниста Хрватске. Природно је онда што смо касније читали, и читамо, *Голубњачу* с осјећањем да нам је у рукама Мићукина бомба, која нас, срећом, није ни осакатила нити усмртила. Напротив, оплемењила нас је и учврстила као књижевног критичара и тумача савремене прозе. Некад је нешто значило бавити се књижевношћу и књижевном критиком. Патетично, али истинито речено, било је то и за писца и за критичара питање живота и смрти.

Можда су нам и зато прве Радуловићеве књиге приповиједака прирасле за срце. Све до романа *Прошао животи* (1997), којим је веома успјело обновио технику традиционалног епистоларног романа, учинивши је актуелном

и модерном, били смо увјерени да је Јован Радуловић, превасходно, писац приповиједака, необичних и од прве реченице препознатљивих, нама изузетно драгих и блиских, и да је тим приповијеткама, тематски усмјерним на Далматинску Загору и њене људе, језички, сижејно и казивачки веома убједљивим, достигао врх. Нијесмо били одушевљени чак ни *Браћом њо мајтери* (1986), књигом коју данас сматрамо изузетно важном. Али роман *Прошао живој* је застрашујућа, дубока, поразна, истинољубива, рекли бисмо чак – велика књига. Нијесмо вјеровали да се прастаром епистоларном техником, у вријеме када писмо као жанр нестаје, може написати тако болна књига о нестајању и нестанку једнога свијета; тако модерно и болно дјело које спаја два времена; дјело о умирању, убијању и нестајању једног моћног и виталног дијела српског народа чија ће се судбина окончати великим изгоном и досад највећом сеобом Срба. Ту књигу видимо као велику модрицу и судбинску крваву флеку на крају двадесетого вијека, која је накнадно реактуализовала и *Браћу њо мајтери*. Романом *Прошао живој* се Јован Радуловић потврдио као писац достојан Матавуља и Деснице, и који их је у понечему овим романом чак и превазишао, јер је то судбинска и трагична књига једнога народа која је спојила два рата. То уистину јесте књига о животу који је прошао и о свијету кога више нема; књига мртвих и о мртвима, испричана гласовима – писмима – мртвих. Роман *Прошао живој* баца нову свјетлост и на *Илинштак* и *Голубњачу* – даје им неки нови црни сјај једног несталог свијета о којем више неће имати ко да пише, јер је *прошао живој*. Илинштак се накнадно потврдио као паклено суров мјесец, који је спржио један народ, а Голубњача као симбол јаме која је тај народ на крају 20. вијека дефинитивно прогутала. Зато се код нас, упркос осјећању поноса што смо понешто урадили за овога писца и за његове три-четири књиге, јавља стално осјећање дуга према Јовану Радуловићу и према његовом болно истинитом опусу. Зато је за нас сваки сусрет с прозом Јована Радуловића болно отварање и превијање живе ране, која ће трајати док будемо књижевно свјесни. Јован Радуловић је писац и са књижевном и са животном судбином. Истинитост његових књига живот је потврдио на најсуровији начин. То смо морали рећи данас и овдје – у Српској књижевној задрузи – јер је питање да ли ћемо имати прилику да то други пут кажемо: запало нас је да живимо између бомби и пандемије, па жив човјек не зна која ће му реченица бити последња.

Илинштак је, дакле, у коначном, Задругином издању (1991) сачињен од осам приповиједака, различитих по приповиједним поступцима, а сродних по атмосфери, амбијенту, језику, темама и мотивима. Двије касније дописане приповијетке су међу најбољима: оне озбиљно подижу вриједност и унутрашњу кохеренцију *Илиншака*. Са њима је књига чвршћа, повезанија, цјеловитија. Њима је доиста мјесто у овој књизи. Прве три приповијетке („Сувопољска времена“, „Записи из штрадиолског либра“ и „Петнаест година“) већ насловима сугеришу присуство хроничарског казивача. „Љето-

писац” нам описује поратна времена у мјестима Далматинске Загоре, час изложеним сунчаној илинској припеци, час слеђеном, хладном сјену Динаре и злим ћудима буре, час краткотрајним, разорним и ћудљивим поводњима. Приповиједач нам прича „историју и географију”, па и етнографију; локално боји своје казивање тиме што га је везао за одређено географско подручје, што је увео јунаке који носе имена, менталитет и обичаје тога краја; што је аутентичном језику и говору дао естетску функцију и историјске догађаје искористио у естетске сврхе. Када штрадиол (цестар, путар) К. Ш. описује како су француски војници пробијали пут кроз Далмацију, онда то није само чињеница која има хроничарску вриједност. Французи су мислили „ући у Босну, ратовати с Турцима, и правили су пут за своју коњицу и артиљерију”. Сваки део пута добио је име пука који га је градио, и та имена су, да би била вјечна, уклесавана у литице изнад пута, заједно са именима виших официра, а „тамо код Имотског, кад је цеста сасвим била готова, постављена је и плоча са свечаним натписом на италијанском језику”. Кад су се у Далмацију вратили Аустријанци, сви ти уклесани натписи су уништени. Историја је направила иронични обрт, наругавши се тренутном привидном моћнику. Хроничар има временску дистанцу, посједује мудрост коју му је вријеме донијело и иронију која је управо том хроничарском позицијом, постојањем временске дистанце, омогућена. Хроничар поуздано зна да Французи нијесу најурили Турке из Босне, нити су њиховим путевима тутњали артиљеријски и коњички француски пукови; зна да између Мармонових планова и остварења зјапи провалија и да је сав посао француских војника био узалудан за њих саме, као што ће и многи животи, многе снаге, многе енергије бити узалудно страћени у осталим догодовштинама које *Илинийак* дочарава. Осакаћени натписи на литицама изнад пута и на плочи „тамо код Имотског”, некад свечани и патетични, знак су релативности и инвалидитета сваке моћи, чак и једне такве силе каква је Наполеонова војска била, а траг су неке више сујете и таштине. Тим натписима војно-државног карактера, који неизоставно помињу и славе најмоћније, постављен је, као својеврсна пародија и иронично огледало, натпис на свињчићу у кући Стевана Гуњаче и његове супруге Милице, који своје грађевине подигоше уз „највише пролиће крви европског рата” и у вријеме када је „била велика криза новчана”. Људска таштина тјера човјека да остави трага о свом „подвигу” и труду и на једном свињару, па ће и Наполеонове натписе, и натписе Стевана Гуњаче прекрити иронијом, као лишајем, вријеме и приповједач хроничар.

Тако се појединости из различитих прича („Сувопољска времена” и „Записи...”) дозивају и сугеришу приближно исто значење, а историјски догађаји и подаци из тежачког живота равноправно добијају естетску функцију и постају извор хумора, ироније и пародије. Хроничар дугог, доброг памћења и поуздане обавијештености о временима која су прије њега минула, преображава патетично у иронично. Вјероватно искрен, али наивно патетичан

усклик „нашег солунца и соколца Тривуна”: „Осветићу те, краљу Ослободиоце!” – изречен приликом дочека сандука краља Александра, у штрадиоловом запису звучи иронично.

Иронијом је обавијена и прича о земљорадничким задругама и улудо страћеним напорима да се подигне сувопољски воћњак, јер је на сједницама одлучено, а „из општине и Одбора стигло наређење”, да се из „сувопољског шодера, пржине, магарећег смиља, камења, свенуле траве и пелина”, земље посне и воћу ненаклоњене, „мора извући нека корист”. У таквој земљи ће се примити јалове и сушичаве воћке, и воћњак ће, подгријаним еланом и вјештачким патосом подигнут, завршити гротескно. По њему су пасла локална магарад и скупљале мед пчеле из далека приспјелих пчелара. Једне ноћи је букнуо пожар, магарад су порушила улишта, па ће од сувопољског воћњака остати угарци, нагорела стабла и од уједа пчела надути и изврнути поцркали магарци. Приповијетка постаје пародија „радне прозе” и колективних радних побједа, па нови еденски врт сувопољски преображава се у гротеску.

У локалном колориту писац се осјећа као свој на своме; као познавалац нарави, људи и предјела коме се мора вјеровати, а тај свијет, особито када се описује дјетињство, поприма елементе егзотичног и бајколичног, „Кувери”, у којима је заклопљен од дјеце сакривени експлозив за минирање сиге, привлачиће дјечја срца као оковани змајеви.

Међу поменутим трима „хроникама” техником приповиједања се издваја она што је посвећена Драгославу Михаиловићу: „Записи из штрадиолског либра полачког штрадиола К. Ш”. Посвета није само знак пажње према уваженом старијем писцу, већ траг лектире и племенитог утицаја што се препознаје у овој причи. Прича је написана техником „сказа”, којом је Михаиловић доводио до савршенства своја прозна остварења. Створена је илузија непосредног обраћања, казивања; створен је приповједач који подразумијева постојање слушаоца, сабесједника, а читаоца либра, у овом случају. Приповиједа се у првом лицу; приповиједање је „ограничено” природом приповједача, његовим језиком и интелектуалним животом, његовим примањем свијета. Писац је у позицији Драгослава Михаиловића: мора да докаже способност да приповиједа из скучене свијести, из перспективе често наивног, интелектуално ограниченог приповједача, понекад инфантилног; да се уживи у другом и да говори, односно пише, туђим гласом. Сказ је, дакле, двогласан.

Приповједач је потребан ради ироније, рекао би Шкловски. Сказ омогућава вишеструку ироничну игру. Велику ироничну призму писац поставља између себе, јунака, читаоца, догађаја и сижеа: све је кроз ту призму вишеструко преломљено и виђено, а „подметнуто” нам је само оно што види и казује приповједач. Избор слика, појединости, догађаја, јунака, и њихови међусобни односи, у рукама су онога иза кулиса, аутора, па и сам избор приповједача и његовог говора. Ако се има на уму ова сложена иронична игра која казу претходи и сказ прати, онда сва наивна и понекад хуморна запа-

жања приповједача добијају на специфичној тежини. Таква су већ поменута мјеста о „француском” путу, такви су и догађаји из штрадиолског живота.

Она иста тема о односу утрошене снаге и поразног ефекта, која се јавља у епизодама о „француском путу” и, раније, у причи о сувопољском вођњаку, провлачи се и кроз штрадиолово непосредно животно искуство. Њему неће бити нигдје признате, нити у радни стаж уписане, године када је по рату рударо, крчио шуме и правио путеве, већ ће, у режији „случаја комедијанта”, баш из радничке баракe доспјети у затвор, и као сужањ расипати снагу широм отаџбине. Његова патња нема покриће; нема ни рационалан разлог, ни сатисфакцију.

Разлог хапшења је у знаку ироније случаја: радници су се ноћу картали, а несрећни штрадиол чувао стражу за ситне паре. Неко их је ошпијао да им дуго у ноћ, у бараци, гори свијетло и да слушају Радио Москву – доушничка имажинација је богата и отровна – и тако је цијело друштво допало тамнице.

Честа је тема страдања без разлога или са ситна, бесмислена разлога: крв може тећи и због неспоразума око покварених јаја, па је један мућак кадар да измијени човјеку живот, мјесто становања, државу, породицу, чак и име, као у причи „Троњак”.

Штрадиоловом учешћу у обнови и изградњи земље, истинском и стварном, приказан је реп срамоте. Та јалова патња с репом, лишена сваког херојског ореола, среће се и на другим страницама ове књиге – Јандрија Тонин умире од сушице као отпуштени војник, а отац му жали што му син уз рат не погину као борац и јунак, кад већ мора млад неславно умријети. Пилип Колувија је изгубио ногу прескачући ограду, а синове губи такође нетрагедијски, без чина јунаштва и смисла жртве: један је нестао као полицајац старе Југославије, с неумитним репом издаје, а други као припадник народне милиције, с репом несрећног случаја: убио га је „неоте” његов колега, чистећи оружје.

Живот се штрадиолу показује неразумним, неразумљивим и непредвидљивим не само кад доноси зло, већ и добро – пред њим је човјек увијек зелен; а искуство никада не доноси непобитна наравоученија. По повратку из затвора штрадиола се људи, па и бивши пријатељи, клоне, плашећи се да и на њих не падне сјенка његове несреће. Штрадиол, међутим, налази посао као чувар на градилишту и ту почиње његов пут до пензије, мада не обавља посао с претјераном ревношћу: допустиће да му два сељака одвуку неки материјал који је њему на чување повјерен.

Радуловићев штрадиол је пародија патетичног и неувјерљивог јунака „радног романа”, који се идентификује с радом и радним задатком, који остварује свјесно радне подвиге, који је увијек прав и здрав и чији су напори вазда уродили плодом, код кога између вредности и њихове реализације постоји апсолутан склад. Радуловићев штрадиол није јунак, већ аутсајдер; он је опорији, живљи, увјерљивији и модернији; он је јунак „прозе новог стила” (Љ. Јеремић).

Радуловић радо користи поступке „кочења” и ретардације; радо рачва причу у више рукаваца, или је успорава анегдотама, пошалицама и пјесмама, па се некад прича одвија као разговор или приповиједање анегдота.

Приповијетке „Пилип Колувија и његови синови” и „Јандрија Тонин чека смрт” чине посебан приповједачки рукавац ове књиге, којем се прикључује и касније објављена прича „Последња партија балота” – у свим трима доминантна је тема смрти; све три су емотивно снажне и веома успјеле; у свакој има неки драгоцјен детаљ који добија сугестивно значење, а неки од тих детаља постају лајтмотиви и пјеснички симболи.

У причи „Јандрија Тонин чека смрт” фабула је изразито редукована: Јандрија се враћа из војске као отпуштен војник, оболио од туберкулозе. Безмало је сва радња стала у наслов. Прича је компонована по принципу контрастних слика. Јандрија очекује смрт, а око њега се живот догађа. Док отпуштени војник доживљава тутњаву воза као ономотопејску опомену о лишавању животних радости („Треска се воз, шкрипе вагони, све оне спојнице и гвожђурије, локомотива; као да заједно с њим безброј пута понављају: ко – није – за вој – ску – није – за дје – војку!”), његов је пратилац, десетар Бојан Ненезић, опсједнут могућношћу напредовања у војсци, активирањем у војну службу, и готово да не примјећује како његов другар копни. Јандријина сестра се удаје; до болесника допире пјесма момака који се враћају с прела; овце се јагње и живот се равнодушно обнавља тик поред болесниковог кревета; улицом се пропињу задружни коњи пуни снаге; навјешћује се прољеће, и – Јандријина смрт.

Напоређо с овим сликама обнављања живота, јавља се неколико другачијих, контрастних. Такве су двије готово филмичне сцене: сестрина свадба и рушење Шпирине куће.

Сватови стижу у Тонину кућу, по Јандријину сестру, у необично вријеме, у зимску поноћ, без пјесме, готово нијемо, и не поздрављају се се болесником Јандријом; безмало да га и не примјећују; обилазе га као окуженог. Јандријина болесна и узбуђена свијест све региструје, па та близина болести и смрти свему даје мјеру и тежину. Чак је и обред поремећен: умјесто брата, невјесту сватовима изводи отац. Пије се, једе и ћути. У непосредној близини су свадба, болест и умирање. Оглодане кости се разбацују по кући или се у лугу запришавају – атмосфера несвадбена, злогукa, даћка. Завршна слика свадбе је симболична. Сестра одлази са сватовима уплакана. Сватови су отишли; отац их је испратио:

„У кући остаде само он, ватра као клачина, проливено вино, оглодане кости, на столици непоједена овнујска глава – као да својим спеченим очима буљи у њега.”

Готово по правилу је у Радуловића једна слика средишња у сцени, једна појединост у слици. У болесничкој постељи је сам Јандрија Тонин – чека смрт. Он види како га са столице гледа непоједена овнујска глава, спеченим очима, освијетљена великом ватром са огњишта. То је директан, филмичан сусрет са долазећом смрти, праћен самоћом и тишином. У сцени рушења Шпирине куће средишња појединост је пад плоче на којој се хладио хљеб и узгајала чуваркућа. Слика разарања наглашено је симболична.

У овој причи налазимо веома успјело лирско понављање и варирање појединих слика, које постају лајтмотиви и симболи. Непосредно по повратку кући Јандрија уочава дуг и дебео мосур, леденицу, како виси изнад врата о једној каменој плочи. Овој ће се слици приповједач поново вратити кад опишује фебруарско вријеме, долазак прољећа и постепено истапање и танење мосура. Слици леденице, која се топи и тањи, приповједач ће веома функционално придружити још једну слику: нико вјештије од Јандрије Тонина није знао, гелером распрсле бомбе, уклесати своје име „у велике бијеле литице гдје се соли овце”. Но, временом, „слова његовог имена и презимена блиједе, испира их киша, прелазе их сивкасти лишајеви, урастају у камен, копне као вељачански снијег, као онај дугачки дебели мосур, којег већ ко зна колико дуго нема на окапници стреве, као и он сам”. Поновљена слика већ nestалога мосура, потцртана сликом имена што блиједе, добија лирску функцију и симболично значење, и успоставља се чврста веза између Јандријине судбине, леденице и у камену уклесаног имена. А све је то преломљено кроз свијест и виђење Јандрије који копни.

Сличан поступак налазимо и у причи „Пилип Колувија и његови синови”. Предмет који се лајтмотивски у овој причи понавља је кофер. Старији Пилипов син, Милан, био је „пред рат и уз рат, у полицији, у Београду” („Свакој власти домаћој или страној, треба полиција...”) и понио је собом, још из Далмације, кофер који је касније „опитурао” и исписао на њему име. Једино што је остало иза Милана, који је при крају рата нестао, био је тај кофер са нешто безвредних ствари.

Други Пилипов син, Гојко, отићи ће по рату у народну милицију, с кофером, и тамо ће га нехотично смртно оборити његов колега, чистећи оружје. И Гојко је иза себе оставио готово исти кофер као и његов брат. Пилип ће вратити кући кусур од синовских живота: Гојково мртво тијело у закованом сандуку и „два кофера, оба обојена сивом бојом. Један новији, није се могао потпуно затворити, испод поклопца је извиривао рукав сиве милицијске блузе. На обама су, латиничним словима, била исписана презимена и имена Пилипових синова: КОЛУВИЈА МИЛАН и КОЛУВИЈА ГОЈКО”.

Та два кофера, здружена руком оца њихових власника, измирују и у смрти здружују браћу несталу у различитим униформама, у истом граду. Кофери – ствари за паковање ситних предмета – сугеришу сву испразност и

бесмиланост жртве њихових власника, сву опустошеност старог Пилипа – синови и њихове судбине сведени су на два кофера.

Двије посљедње, дописане приповијетке су међу најбољима: оне озбиљно подижу и вриједност, и унутрашњу кохеренцију *Илинихџака*. Са њима је књига чвршћа, повезанија и цјеловитија. „Посљедња игра балота” заснована је на наглом обрту којим се главни јунак преобраћа од престоничког угледника и утицајног чиновника, способног да утиче на квалитет живота и на судбине других људи – својих земљака из Далматинске Загоре – у беспомоћног самртника, немоћног и без заштите пред крупним, трбавим, морално проблематичним бившим шпијуном и потказивачем Илијетином. Завичајна игра балота показује се као посљедња и судбинска. Главни јунак, Симеун, дошао је из престонице у завичај, по савјету љекара, да промијени климу на неђељак дана и да се опорави у братовој кући од срчаног удара. Уживање у игри балота, у чему је био прави мајстор, и у домаћем вину, нагло и изненадно је прекинут другим срчаним ударом, „под зидом, у шушњу”, праћеним понижењем и повраћањем, па незаштићени, привидно успјели и моћни јунак „забоде нос у смрзнуту улицу, и не помиче се више”. Радуловић се показао као мајстор у комбиновању класичних новелистичких поступака – сажимања, обрта и поенте.

У приповиједи „Кондрини животи” Радуловић се враћа казу. Казивач у првом лицу је главни јунак – Јаков Штркић звани Кондра – пустињак у „трећем животу”; искушеник кога стари отац Никанор треба да закалуђери. „Стари намастир” је потопљен; вода вјештачког језера је притисла гробље, куће и имања, крај и крајолик су се из темеља промијенили; људи и начин живота такође. Намастирско братство се у тузи раселило; остао је само старац Никанор да се брине о „Новом намастиру”.

Позиција фокализатора у овој причи ријетка је у српској прози. Никанор и Кондра су на дар добили чамац као прилог „Новом намастиру”. Чамац вози Кондра по језеру, изнад потопљеног „старог намастира”, гробља и насеља, па је тај поглед одозго, кроз воду, у кретању, на потопљени и нестали свијет испод воде, на срце тога свијета – „Стари намастир” и гробље – риједак и драгоцјен у српској прози. Тај поглед на потопљени „Стари намастир” отац Никанор не може да издржи, већ се увијек вози затворених очију. У том потопљеном свијету Никанор је провео највећи и најљепши дио свога живота.

Чамац који плови изнад „Старог намастира” није само превозно средство, већ и симбол. Он асоцира на спасење душе, односно на лађу која има доброг крманоша, о чему говори Кондра на крају првог дијела приче, цитирајући оца Никанора:

„Као што лађа која има доброг крманоша, уз помоћ Божју, са сигурношћу улази у пристаниште, тако и душа која има доброг пастира лако улази на небо, иако је починила некад много гријехова.”

Кондрин духовни крманош је отац Никанор. Уз помоћ свога „старијега брата”, Кондра ће – нада се – заборавити свој „други живот” који је био пун гријеха. Прије него што пређе на описивање својих трију живота, Кондра ће испричати параболу о убијању змија.

Змију – сматра Кондра – не би требало убијати каменом, јер је то тежак и непоуздан посао. Каменом се змија исијече на комаде, а онај дио са главом остаје жив и паклено отрован:

„Пресјечеш је надвоје-натроје, остане кусата у ружна, али живи и преко стотину година. Тако змија има неколико живота, и прелази из једнога у други, све отровнија. Не каже се случајно: 'Не дај боже да те уједе кусац. Кусац је пун поганлука и једа'.”

И човјек, па и сам Кондра, може – попут змије – имати више живота. „Човјек са једним животом је бравче”, мисли Кондра, па оцјењује да је његов први живот – све до двадесете – био у знаку бравчета. Све што је до тада доживио, *сїане у кайу*.

Други живот је започео у јесен 1944, када је команданту Божу пријавио своје вршњаке као окупаторске плаћенике, а онда наставио да пријављује и друге, нарочито оне који су му лично сметали. Постао је предсједник Одбора с ауторитетом одлучивања о туђим судбинама према своме нахођењу. Кондра ниже епизоде и случајеве које је унесређио бринући државне бриге.

Трећи живот је отпочео изненада, послјије потопа и разарања манастира, гробља, кућа. Људи су жртвовали храм, гробље и кости рођених, куће и имање, за опште добро и напредак, па послјије потопа долазили, надувених и црвених очију, на језеро да бацају у воду цвијеће. Вриједности новог доба и друштва су девалвирале. Пријављивање људи властима показивало се као недвосмислено зло. Без куће, без села, без имања, Кондра гради сувозидином „чобанску колибицу на државном пашњаку” и почне живјети као пустињак. Ту га пронађе стари монах, отац Никанор, и призове га себи у „Нови намастир”. Поента је у знаку цитата и туђег говора, односно гласа. Кондра испраћа свога слушаоца и сабесједника ријечима којима је још из „Старог намастира” један стари калуђер испраћао човјека сличног Кондрином слушаоцу. Те реченице су графички истакнуте – штампане су курзивом:

*„Чујем како орахово лишиће шишићи и мирише свеђер једнако, у во вијеки
вјеков. Може ли шишићаћи и мирисаћи друкчије?*

Таки је и народ.

Амин, синко, и йоћи у миру божјем, али се не дај свакој рђи.”

Живјети у миру Божјем и не даћи се свакој рђи остаје универзална поента којом Радуловић завршава Задругино, „канонско” издање *Илинишјака*. У складу с том поентом је живио колико је могао и њоме је мјерио своје при-

јатеље и сабесједнике. Прича „Кондрини животи” има повлашћену позицију као завршна прича *Илиншћака*.

Нећемо нагађати зашто је Радуловић у Просветином издању *Илиншћака* објавио „Наручену причу”, а изоставио је из „коначног”, Задругиног издања. Пишчеву вољу треба поштовати, али се не можемо понашати као да „Наручена прича” не постоји и као да није написана и у књизи објављена. Утолико прије што она има и неке по-етичке импликације, односно што показује пишчев став према нарученој причи. Она се може читати и тумачити као параболa о писању по наруџбини.

Причу од неименованог писца – наратора приче у првом лицу – поручује Шпиро Ђуђуз, који је, послје четрдесет година, дошао у завичај из Америкe, гдје живи и ради, и тражи даровитог писца који би написао причу о Шпирином оцу Марку. Шпиро би дао да се прича преведе на енглески и дијелио би је као поклон брошуру својим муштеријама који долазе у хемијску чистиону. За наручену причу нуди богат хонорар од хиљаду долара.

Писац се код мјештана распитује о Марку Ђуђузу и на основу њиховог свједочења гради лик идеалног, храброг и физички и морално супериорног јунака. Једину флеку на том идеалном лику писац је нашао у црквеној књизи: једна жена проклиње Марка Ђуђуза зато што је сасуо врелу воду у корјен ораха, од чега се орах осушио.

Пошто је причу завршио и предао Шпиру, на обострано задовољство, и пошто је примио уговорени хонорар, писцу прилази један од оних који су му у перо хвалили Марка Ђуђуза. Човјек саопштава писцу да су га лагали и да је Марко Ђуђуз потпуно супротан од онога што је писац о њему написао. Истина о Марку је поражавајућа, а пишчеви информатори су одушевљено лагали, јер их је Шпиро обилато чашћавао. Једино нијесу лагале црквене књиге и у њој записана женина клетва. Писац није могао више ништа промијенити, већ је све чвршће стезао у руци хиљаду долара. Непоправљива књижевна лаж је, ипак, била исплатива.

Наручена прича је вишеструко проблематична ствар. Писац је добро уновчио наручену идеализовану књижевну лаж. Не ослобађа га моралне одговорности околност да је био обманут од лажљивих и поткупљивих информатора, утолико прије што је у црквеној књизи нашао знак да је Марко Ђуђуз био морално проблематична и проклета особа. Наручилац је поготову неморално лице: тражи да му се уради идеализован, лажни очев лик, како би га употребио у рекламне сврхе. Он купује информаторе и самога писца.

Радуловић је, очито, имао велике резерве према нарученим причама као према сумњивом и морално проблематичном послу. Поготову ако су јунаци тих прича идеализовани.

Радуловић се ослања на искуства реалистичне прозе и прозе наше модерне, која је била регионалистички обиљежена. Окренут је свијету који најбоље познаје – Далматинској Загори, њеним селима и варошицама; користи

елементе фолклора, анегдоту, фабулу, народну пјесму, шаљиву причу; доча-рава обичаје; уноси у приповиједање етнографску грађу – и успоставља кон-тинуитет с мајсторима „далматинске приповијетке”, какви су били Д. Шиму-новић, С. Матавуљ и В. Десница. Јандрија Тонин се идентификује са јунаком Шимуновићеве прозе. Радуловић опорим, грубим, често суровим и понекад упрошћеним потезима „хвата” распад старинског свијета далматинског села: дјевојке „шодоруше” одлазе у Њемачку; добар број домаћинстава сели се у Војводину; растурају се домаћинства; напуштају се, пропадају и руше куће, људи мијењају начин живота; градња брана и хидроцентрала потапа насеља, манастир, гробље, вриједности; напредак се показује проблематичним и че-сто нељудским. Спаљивање напуштеног млина, који је дуго био извор живота, а сада се једино у пожару може искористити да би послужио снимању неке сцене за сумњиви ратни филм, као и продаја и рушење родитељског дома, нарочито пад плоче чуваркуће на којој се хладио хљеб, добијају дубљи сим-болични смисао и урушавање драматично доживљавају они који су са тим зградацама били животни везани.

Радуловић се придружио напорима једног броја српских писаца своје и нешто старије генерације (Д. Михаиловић, В. Стевановић, М. Јосиф Вишњић, М. Савић, Р. Братић) да се искуства реалистичке и импресионаистичке прозе искористе тако што ће се иновирати и проткати симболичним значењима; што ће се наизглед старинском причом сугерисати модерно осјећање свијета, у којем су вриједности сукобљене и њихова достигнућа проблематична; у којем је продубљен јаз између идеала и намјера и њихове реализације; из-међу улудо утрошених снага и постигнутих резултата; између жртве и њеног смисла, гдје је патња лишена трагичног ореола и по правилу је патња с репом. Трагедију је замијенила гротеска, патетику – депатетизација и иронија. На значају добијају реалистички описане појединости које прерастају у симболе постајући значењска чворишта која зраче на цијелу књигу. Сабља и шињел – старински биљези угледа, јунаштва и статуса – добијају другачију улогу у Радуловићевих јунака: сабља ће се поскитати по туђим рукама и служиће за сјечење сланине, а шињел, који је власник само једном обукао, за налагање јоргана. Војници ослободиоци немају много слуха за свечану музику, при-премљену и интонирану у њихову част, већ ће пожурити да испразне подна-дуле бешике. Техника пародије готово да је прирођена Радуловићу (пародира се лажна патетика „ратног” и „радног романа”); овладао је суверено техником сказа, што га води у вјешто коришћење аутентичног, локално обиљеженог говора; језик долази у само средиште приповједачке игре, постајући чак и приповиједна тема.

Писац проналази животне вриједности тамо гдје би се оне најмање очекивале. У затвору, у Градишки, броји дане затворски столар Шиме, са бесмислице, како иначе често страдају Радуловићеви јунаци: опсовао је се-љачку радну задругу и доспио међу ратне заробљенике. Шиме најчешће гра-

ди у затвору мртвачке сандуке, реквизит потребан у затвору и ван њега. У затворског столара се открива неочекиван степен душевности и осјећајности, која сеже и до патолошке преосјетљивости. Видо је Црногорац, такође сужањ, потегнуће на ратног заробљеника коме „из очију усташлук вири” и који и у затвору свој усташлук проповиједа. Стари Горета у причи „Троњак”, шверцерски јатак и особенак, затечен ноћу сасвим наг на гумну, при вршају, има одважности да се супротстави власти и сили, да се испрси пред финансима, који су под униформом и оружјем, и да им каже да је његово да сакрије, а њихово је да нађу.

Илинићак је, нема сумње, био лијеп приновак у српској прози „новог стила”, и данас подстицајан и изазован. Посебно је занимљив Радуловићев хумор, који би могао бити предмет засебног рада; он није само одлика једне књиге.

Голубњача је чвршће повезана, кохерентнија цјелина од *Илинићака*. Ако може бити двојбе око одређења *Илинићака* као приповједачког вијенца, око *Голубњаче* дилеме нема – она, несумњиво, јесте чврсто компонован приповједачки вијенац. Вјероватно је та унутарња повезаност прича и судбина била изазов за драматизацију, и омогућила ју је. Осам прича *Голубњаче* повезује исти приповједач, који проповиједа у првом лицу – неименовани дјечак – исти јунаци, међу којима је најистакнутије троје дјеце: комплементарни пар дјечака – приповједач и његов друг Мићука – и дјевојчица Мулица, сви вршњаци, ђаци и чобанчад, приповједачеви родитељи и стриц, Мићукин отац, лугар, Блиједи Дамјан, некадашњи ратник, чудак и развлашћени моћник, воденичар Шпиро, по природи посла свједок свакојаким чуда и догађаја, учитељ Иван, Сремица, несуђена приповједачева стрина, црквењак Кузман, поп Дамјановић, неименовани и неиндивидуализовани свештеници. Најзад, као ликове ваља именовати све оне жртве из јаме Голубњаче који излазе више из ужарене дјечје, приповједачеве свијести него из јаме, васкрсавају и нестају, а међу њима незаборавног попа Драгутина, прву жртву Голубњаче, али и његове целате.

Голубњача је хваљена и оспоравана најчешће стога што је отворила табу тему усташких јама и у њих бачених покланих Срба. То је, несумњиво, велика заслуга Јована Радуловића и ове књиге, али је то и својеврсна замка за читаоца и критичара – прилика да се превиди све друго. *Голубњача* је, нарочито драма, једнозначно тумачена, и увијек смо били против те једносмјерности и једнозначности. *Голубњача*, по нашем мишљењу, није довољно добро прочитана и протумачена. Један од циљева овога рада је да скрене пажњу на Радуловићеву митомахију – на борбу с митовима – која је у средишту *Голубњаче*. Најмање су четири мита на Радуловићевом удару: два, условно речено, „антрополошка” – мада је мит, по дефиницији, антрополошки – и два социјална, политичка, идеолошка, мада су идеолошки митови привидни митови ограниченог важења, па је питање колико их митовима треба звати.

Идеолошки митови немају антрополошку универзалност и трају колико траје и једна идеологија. У Радуловићевој *Голубњачи* су два таква мита: један о братству и јединству југословенских народа, посебно Срба и Хрвата, и други о социјалистичкој револуцији као највишој вриједности, односно о социјализму као најбољем од свих друштвених уређења. Два антрополошка мита која су на удару *Голубњаче* такође су међусобно нераскидиво повезана: Радуловић разара – од почетка до краја књиге – мит о дјетињству као златном човјековом животном добу и, с њим у непосредној вези, о дјетету као чистом, „златном”, чедном, безгрешном, анђеоском бићу. Зато су дјеца главни јунаци Радуловићеве књиге, за коју тешко да бисмо утврдили да припада књижевности за дјецу и омладину.

Мада се дјечак приповједач – управо због улоге наратора – провлачи кроз све приповијетке у *Голубњачи*, он је, ипак, само Мићукин помоћник; Мићука је главни јунак и највећи негативац ове књиге; „вунцут” и „галијот” да му нема равнот чак ни у богатој српској књижевности за дјецу и омладину; један од најбоље остварених негативаца дјечјег узраста. Изузетан, ријетко успио лик. Ниједно од троје дјеце не може се звати позитивним јунаком; свако разара анђеоску представу о дјетету; свако је ближе представи ђавола него анђела и безгрешног створа. Сам врх негативности је Мићука, који се међу дјецом издваја храброшћу, дрскошћу, суровошћу, склоношћу ка инциденту, агресији, мучењу и убијању животиња, излагању себе смртним опасностима и, на крају, самој смрти. Мићука је вођа, „главни”; приповједач му је тек скроман помагач, који се своме вођи искрено диви.

Дјеца су веома рано изложена суровостима живота. Мићука је остао без мајке одмах по рођењу, па ће тек сахрањом доћи у мајчину близину – у њен гроб. У одсуству мајке је лугар – Мићукин отац – видео разлог синовим неваљалствима и враголијама:

„И мора бити вунцут и берекин кад материну сису није ни осјетио.”

Мићука је сироче од рођења, без њежности и заштите, а Мулица је безмало од зачећа без оца: њу је мајка донијела у трбуху са неке радне акције. Она је копице – муле – па је то постало њено име којим је дјечаци искључиво зову; њено право име – Слободанка – читалац једва да ће и регистровати.

Иако дјечак, приповједач није само инфантилан. Он је отворен и пријемчив за сурова запажања, а уз то је – будући да је интелигентан – повремено склон иронији. Та необична комбинација инфантилног, суровог и ироничног приповједача даје специфичност Радуловићевом приповиједању о дјечи и дјетињству; о дјечјем искуству. Приповједач не долази у искушење патетике, а поготову не сентименталности. Та два честа својства инфантилног приповједача потпуно су страна Радуловићевом наратору. Утолико су драгоцјенија она два ријетка, за Радуловића готово константна – суровост и ироничност.

То тројство – инфантилно, сурово, иронично – чини наратора *Голубњаче* изузетним. Такав приповједач је сасвим примјерен да разори митове: о дјетету као идеалном, анђеоском бићу и о дјетињству као златном добу.

Разарање мита о дјетету као чистом и безгрешном бићу и о дјетињству као златном животном добу почиње већ избором десет стихова Душана Радовића за мото књиге. Тих десет „неприкосновених стихова” има кохезиону снагу: дјетињство је *болесн* и *нужно зло*; *йрави разлој* за *йлач*.

Мићука се јавља тек од треће приче и „главни” је у осталих шест. Његовом смрћу се књига завршава и поентира. Могло би се помислити да прве двије приповијетке („Брацара” и „Сремски кукуруз”) не припадају основном сижејном току *Голубњаче*, већ су, по атмосфери коју дочаравају, можда ближе *Илишијаку*. Природно је онда што мотиви из ових прича нијесу уграђени у драмски текст *Голубњаче*. Писац их је, међутим, лабаво али вјешто уланчао у приповједачку цјелину – у приповједачки вијенац.

„Сињска брацара” је локални воз који „гмиже, лијепи се и сраста са шинама”, са своја четири вагона, једнака као близанци, и петим теретним. У том петом је „лијес са једним мртвим Сињанином”, кога један путник зна као комшију, а зна и да га је „изболо у Нимачкој ножима”; да је млад окончао живот у туђини, глупо, улудо и узалудно. Тако се већ на првој страници прве приче уводи тема узалудне и бесмислене смрти, па ће и сам почетак књиге, као и њен крај и поента, бити у знаку истог мотива. Смрт као обруч, или прстен, утеже књигу, па, ево, и приповједачки вијенац, попут романа, може имати прстенасту структуру. „Брацара”, дакле, има наглашену композицијску и значењску функцију у цјелини књиге.

Брацара је, наравно, у покрету, па дјечак – приповједач и фокализатор – посматра пејзаж у кретању, динамизовано, има прилику да прецизно сагледа локалну географију и да евоцира сјећања на дједове одласке у Клис, по вино. Слика каменог пејзажа и мјеста Клиса на њему стегнута је у ефектан, звучно експресиван дистих, па је истовремено и звучна и визуелна, а из тог дистиха се не зна коме је теже у том нераскидивом братству – Клису или камену:

„Тешко Клису јер је на камену,
А камену, јер је Клис на њему”.

Најзад, дјечак приповједач ретроспективно прича о јутрошњем путовању с мајком из Сиња за Сплит. Путовање је имало два циља: да виде оца, који ради у луци, и да посјете малу, болесну сестру, односно ћерку, Аницу Гомбаћ, која је са два мјесеца допала болнице и оперисана од сплета цријева, а нико не стиже ни да је посјети, а камоли да болесној беби пружи њежност. Беба се бори за живот одвојена од родитеља и породице, без свијести о томе гдје се налази и шта ју је снашло. Приповједачу, ћаку, све те болесне бебе, виђене кроз стакло, личе „на скупине пуноглаваца које је имао обичај

учитељ Југослав држати у теглама”. Фокализаторово виђење наглашено је онеобичено, али је добило на значењу. Далеко је та слика болесних беба као пуноглаваца од митске представе дјетињства као златног животног доба. Социјалне прилике, у којима живи приповједачева породица, далеко су од благостања, односно од социјално-политичког мита о социјализму. „Брацара”, дакле, доводи у питање, односно разара, и антрополошки мит о дјетињству као златном и срећном добу, и социјално-политички о социјализму као усрећитељском друштвеном систему. Тако је већ прва прича *Голубњаче* значењски усклађена и са мотом, и са књигом као цјелином.

Прича „Сремски кукуруз” потпуно разара илузију о социјалном благостању и о златном дјетету и дјетињству. Жетва кукуруза је оманула, па отац и стриц одлазе у Срем да беру и зарађују кукуруз и да га шаљу за Далмацију. Дјечак учествује у свим пословима око кукуруза заједно са одраслима, а у вријеме очевог и стричевог боравка у Срему, стиже да са мајком обере грожђе, одлије вино и распореди у бачве, испече ракију, склања ноћу стоку испред поводња. „Златно дијете” долази на идеју да би привремену стричеву жену – несрећну Сремицу – требало убити; да би то морао баш он учинити, као што ће је, сакривен, ударити балегом у лице. И прва и друга прича, дакле, слиједе Радловићеву борбу с антрополошким и социјалним митовима и сплићу се у приповиједачки вијенац. Једине тренутке среће дјечак доживљава уз мајчине и очеве шаливе приче, драгоцјене као зрна кукуруза: „Како се лако и тихо круне зрна кукуруза, тако се круне и ријечи из мајчиних и очевих уста.” У истинитост тих прича мајка сумња, али приповијетку поентира очев глас тврдњом да је прича истинита и исказом који имплицира да је онај који приповиједа – вјечно жив:

„Него шта него истинита. И сада је жив онај ко приповиједа.”

Прилике су да је с тим увјерењем живио и приповиједач и Јован Радловић.

Мићука се, поновимо, први пут јавља у причи „Прослава”, у којој се већ слуте тешке и тамне сјенке Другог свјетског рата над временом о којем се приповиједа – поратном савременошћу с почетка шездесетих година. Паралелно се подиже једна грађевина – споменик палим борцима – а руши друга – црквена капелица. Али упорни и непоколебљиви црквењак Кузман, који руши стару капелицу, гради нову и лепшу, чувајући главне реликвије и вриједности старе. Те двије грађевине су метонимијски знакови двају погледа на свијет, што најбоље артикулише Блиједи Дамјан: он је одмах по рату говорио да је капелицу на вријеме требало „сорити”, и то динамитом.

Дјечак приповједач је помоћник и учесник у скупљању „добровољног прилога” за споменик, па анегдоте из те акције, виђене дјечјим, непоткупљивим очима, добијају елементе хумора. Прије подизања споменика ископана

је „јама” – гробница, костурница – у коју ће бити сакупљене кости из партизанских гробова по Далматинској Загори. Приповједач и фокализатор ће дозвати свога друга Мићуку, најјачега у разреду, да прескочи јаму, костурницу. Тако се већ од првога појављивања Мићука носи и бори са доњим свијетом; са доњим простором намијењеним мртвима – са јамом за костурницу.

Дјечади активно учествују у изградњи костурнице, изливању бетонске плоче, откопавању плитких гробова, вађењу и сакупљању костију у цементне кесе и њиховом преношењу у костурницу. Дјеца су рано у контакту са гробовима, људским костима, доњим свијетом мртвих; непосредно су суочена са суровошћу свијета и са стравичним и разорним посљедицама рата, са језивим траговима скорашње историје и масовних погубија.

Дјече учешће у суровим пословима отварања гробова и сакупљања костију уноси у цио посао елементе хумора, па чак и такмичарске игре: дјеца се такмиче чија ће врећа бити пунија људских костију. Ситније кости су остале непокупљене, „превртнуте са земљом, [...] разбацане, пржило их је сунце”. Сакупљање костију се преобраћа и у њихово дјелимично растурање; официјелно високо идеолошко поштовање – грађење костурнице и подизање споменика – добија елементе разарања и светогрђа. Дјеца у трку носе пуне цементне кесе костију на раменима; кости звече као кукурузи или бадеми. Мићука је опет у доњем свијету: „он је звиждукао у јами, слагао врећу по врећу”, па ће одоздо, из гробнице, амбивалетним, хуморним гласом викати:

– Копајте нову гробницу, у ову више не море стати!

Радуловићев хумор каткад прелази у гротеску; у „смијех који се леди на уснама”. Магарац је често, па и у Радуловића, гротескна животиња. Чобани су догонили читаве товарице костију на магаради, па се деси гротескна слика:

„Неком Миркану са Премета побјегао је магарац, дошле до њега коњске муве, окренуо се ваљати по прашини, збацио са себе самар и вреће пуне костију, расијао их по путу.”

Високе вриједности су детронизоване: јуначке кости се товарице на магарац; магаре се под товаром ваља и кости се расипају и ломе. И над смрћу, и над костима, и над идеологијом тријумфује гротескни свемоћни смијех.

Смијех изравњава идеолошке разлике. Једнако је смијешан стари Сакеља који проклиње жабе што крекећу и „пјевају”, а Черчил је умро, као и главни неимар Никола Превјешанин, који је синовима дао имена Жуков и Жданов, па их од миља зове Жуки и Ждани.

Мало је ко тако писао о људским костима и њиховом скупљању и расипању; Јован Радуловић се понекад примакао врхунској поеми „Костићи” Матије Бећковића.

Пета прича *Голубњаче* носи наслов „Магарад”. Животиње живе уз чо-вјека; магарац и овце прије свих. Демобилисани бивши комесар, који испоља-ва своју моћ и агресију на сусједским кокошкама пуцајући у њих из пиштоља, има прво магарицу Перу, а кад ју је заклао вук, набавља магарца Перина. Над Пером показује своју командну моћ, извикујући аустроугарске команде: Ни-дер (*Nieder*) и Ауф (*Auf*), па магарица на те газдине команде послушно лијеже и устаје, показујући завидну војничку интелигенцију и обученост. Дјечаци побјеђују страх, и много ризикују, уходећи ноћу Блиједог Дамјана, осумњи-ченог да са магарицом води љубав, али се гласина показала лажном. Право карневалско весеље изазива сношај магаради и њихова јурњава улицом.

Мићука показује нагонску потребу за наношењем животињама зла без разлога: наговара свога помагача да из чиста мира удави јагње; убија пчеле; садистички је суров према магарцу Перину, кога туче по исуканој пуздри све док не искрвави и окраста се. Сексуално немоћан, осакаћени Перин по-стаје брук за свога моћног домаћина, па Блиједи Дамјан не жали новца да га смакне. Зло латентно дријема у човјеку и пробуди се на озбиљан изазов, попут новца. Ни нараторов отац није отпоран на такав изазов, али нема пси-хичке снаге да дотуче немоћну животињу. Опет ће Мићука бити негативан јунак који ће, на драстично суров начин, мином, пјевајући, убити магарца. Није остало ни трага од мита о дјетету као чистом, безгрешном анђеоском бићу, нити о дјетињству као златном добу. Одрастање је сурово, драматично, опасно и болно.

Мучење и убијање животиње – туђег, снажног, овна празна – тематизо-вано је и у средишњој, четвртој по реду причи ове књиге – у „Голубњачи”. Наслов другог поглавља ове приче је „Ован у Голубњачи”, чиме се истиче значај овог тематског рукавца. До отвора јаме безданке ријетко се долази, обично из радозналости. Тај отвор је *црни њонор* (подвукао Ј. Р.) из којег се нико вратио није. До Великог покоља Срба 1941. године у тај црни понор су бацане цркнуте животиње, или, из освете, и неке живе, а од тада ништа. „Половина нас је доље у јами, а друго пола ово ође што видите”, говорили су мјештани, додајући и оцјену о покланима: „Оно што је ваљало – доље лежи”. Ако се овоме дода и наведени Мићукин коментар из костурнице („Прослава”) – да треба копати нову гробницу, јер у ову више костију не може стати – онда се могу наслутити размјере ратног народног страдања. Отуда и свијест да је јама безданка „најистинскији и најкрвавији споменик” у који су убачена и четири свештеника. Од великог покоља се за њу везује атрибут светости, па је свако бацање животиња у њу светогрђе и обесвећење.

Мићукина идеја је да се туђи ован, који разгони и бије младе домаће овнове, ушкопи, тако што ће га дјечаци туђи камењем по мошњама. Ован се брзо опоравио од дјечјег подухвата, па је Мићука одлучио да дјечаци „турну” овна у *црни њонор* Голубњаче. Злостављање животиње и обесвећење јаме чини дјечака пресрећним. То је изазов Мићуки на нове несташлуке и

„подвиге” – на изазивање *црної ѿнора*, подземља и смрти: он изнад јаме изводи опасну игру на ивици живота и смрти – „хвата прча” тако што се босим ногама ухвати за дебелу грану, а „главом – читавим тијелом стреми у безданку”, млатарајући слободним рукама у тами и изазивајући мртве.

Сцена је дубоко симболична и митска. Несташни дјечак главом, рукама и цијелим тијелом стреми ка тами доњег свијета – свијета мртвих. Ова сцена призива и Мићукину слику из костурнице, гдје се он буквално налази у доњем свијету, међу мртвима, међу костима. Неустрашива устремљеност ка доњем свијету показује несташног дјечака као припадника и тог тамног и опасног хтонског простора: Мићука је непрестано у близини смрти и простора таме и подземља, што симболично наговјештава његов крај и судбину. Колико је то савршено далеко од мита о златном дјетету и златном добу дјетињства!

Статус дјечака приповједача као Мићукиног помоћника чини и њега јунаком који разара митске представе о златном дјетету и златном добу дјетињства. И сам приповједач има личних подвига сличне врсте: из заклона је ударио Сремицу балегом у лице („Сремски кукуруз”), а попу Дамјановићу је пролио вино за вријеме водичарне („Голубњача”). И Мулица, која је често жртва дјечачких несташлука, склона је неваљалствима због којих често клечи у школи, а блиско јој је и идеолошки мотивисано тужавање: пријети да ће казати учитељу да дјечак приповједач помаже да се поповима направи пристојан пут до Голубњаче.

Прича „Голубњача” почиње весело: дјечјим пјесмама и пошалицама о „брздару”, и свакојаким пјесмама црквењака Кузмана, који уређује пут до Голубњаче, чинећи *ѿкољ* у тек олисталој шуми и уклањајући грање које је сузило пут. Тако се ријеч *ѿкољ* везује прво за биље које Кузман чисти, с осјећањем сажаљења и уз коментар:

„Шта ћу ти ја што си на погрешном мјесту израсло. Сви се ода те чешу.
Боље да те нема.”

Шпирин кук изазива асоцијацију на Шпиру млинара, јединог *ѿолусвједока* Великог покоља над Голубњачом. Он није био код ње, али је поток Крчић доносио трагове покоља његовом млину. Ту ће, уз шум потока, црквењак Кузман пјевати четири стиха о Великом покољу, које је млади приповједач већ чуо у граду од гуслара слијепца. Дјечју машту је фасцинирала пјесничка слика о броју Срба бачених у Голубњачу – „колико је под Динаром врба”. „И тада, као и данас, покушавам вјеровати пјесми – пробрајавам врбе под Динаром, под овим, бар нашим дијелом Динаре”. Приповједач – *и ѿада, као и данас* – вјерује у истину пјесме; то је суштинско својство његове личности.

Голубњача је по рату постала свето мјесто у које се више ништа не смије бацити. Из темеља се промијенио однос народа према њој, па се дру-

гачије доживљавају прољећни и јесењи поводњи, и наивно се чека да врело Голубњаче избаци некога од пострадалих:

„У прољеће и касну јесен, низ јаругу, у једну страну Голубњаче понире поводањ, дубоко доље вода се слијева, пара земљу и крчи себи пут, страх те и прићи јами. Тада се уз Крчић отварају врела, прогргоље камене шпиље и шупљине – неколико дана пишти из њих вода: мутна, бистра, а испод Шпириног кука избија, у облику коњског репа, и црвена.

“То је врело Голубњаче. Крв оних што су у јаму убачени. И крвавиће док год њиховим душманима и кости не иструну.”

Послије покоља, у вријеме поводња, неки су знали одлазити под Шпирин кук, бленути и чекати кад ће испод кука избити вода. Ноћу су палили луч, надајући се да ће водени кључ безданке избацити неког њиховог.”

Црквењак Кузман је извор приповједачевог знања: из његових прича дјечак сазнаје да је „мученичком смрћу завршио свој живот” поп Драгутин – прва усташка жртва – кога су са литургије на Голубњачу одвели неки наоружани иновјерци, и злостављали га и понижавали, па онда убили и бацили у јаму:

„Попову нову мантију донијела је сутрадан крчићка вода у јажу поврх Шпирине млинице, и он ју је понашао и извукао, мислећи у први мах да је то и сами поп Драгутин, потопљен, али он је већ био вјероватно прекланог гркљана у бездану Голубњаче. Шпиро је напустио воденицу и ноћивао на свом куку, чуо их кад су и по њега, следећих дана неколико пута долазили – милостивим гласом га преклињу да отвори врата и пусти их унутра: враћају се из рата, бјеже од Шваба, немају гдје преноћити.”

Тако је Шпиро постао *йолусвједок* народног страдања и Великог покоља:

„Сваке ноћи пунио се и празнио подрум жандармеријске станице, камиони су довозили Драгутинове парохијане, али и друге, владала је права ноћна тишина и кад су их у групама одводили ка Голубњачи (овим истим путем који сам јуче с Кузманом поправљао). Ниједан пуцањ се није чуо, нити јаук, Шпиро је видио само повремене блесак цепне батеријске лампе – Голубњача је зобала и зобала!”

Тек двадесет година касније, на светосавској свечаности, свештенство је одлучило да се за Спасовдан 1961. године служи први помен невиним жртвама. Дјечак приповједач трчи испред и независно од свештеника, да би остао непримијећен, и са добро одабраног мјеста прати свештеничку слу-

жбу. Мали чапкун, који је до малоприје гледао подсмјешљиво свештенике у доласку, помишљајући како би, са висине на којој се непримијеђен налази, лако могао каменом убити владику или неког *йойића*, доживљава унутрашњи преображај, емотивни и имагинативни потрес, од којег га обузме дрхтавица и спонтано му и неконтролисано крену сузе. При помињању имена пострадалих Срба, у дјечаковој ужареној машти, жртве излазе из Голубњаче, при чему су најживљи дједов и теткин лик и лик попа Драгутина:

„Најјаснији ми је глас попа Дамјановића – као првак кад научи добро читати из буквара – изговара женска и мушка имена. Понављају се, нека су ми позната. Чујем кад изговара име и презиме мог дједа и моје тетке. Добро видим – између попова, из *црної йонора*, кроз дим кадионица, излети она једина дједова слика из мајчиног ковчега, увећа се за неколико пута, оживи. Видим како дјед, гологлав, придржавајући у руци личку капу и штап, као лептир лебди зраком, па се лагано спушти на онај зараванак, сједе уз грм гдје је Кузман завезао магарца. Уз његова кољена приљубила се и тетка – његова ћерка – зачудо, млађа од мене. Поп Дамјановић брзо изговара имена, као да су поредана у јединственом гласовном низу – а *огозго*, из безданке, почеше излазити и други, придружују се дједу и тетци, неки се без задржавања упутише Крчићу, и не обзирући се на попове. Вјетар, онај млаки и нејаки, заћарлија од Динаре и не поквари ову слику код Голубњаче – зараванак је тијесан, празни се Голубњача, креће народ својим старим прашњавим кућама. Треба вјеровати Кузману кад каже да молитва и тамјан имају велику моћ.

На крају, из безданке, накрупнији, излети поп Драгутин – видим га како дуже и више од осталих лебди над поповима, бљешти на сунцу његова злаћена одежа, а онда, као шестоглави змај, бубну на ледину, затресе се земља, попови попадаше једни преко других, можда некога прогута и Голубњача, магарца жалосно зарева. До мене сад допире само Драгутинов глас, озбиљан и строг. Драгутин зграби од двојице попова кадионице, раскорачи се и поче их растезати и пружати преко кањона Крчића и Пљешивице, ударају о Динару, у ону пећину гдје гледамо подне, Динару поче обавијати копрена дима од тамјана.”

Дјечаковом драматичном и узбудљивом лирском визијом прича се поентира. Та визија је динамична и промјенљива. Нестају и одлазе пострадали који су „изашли” из јаме, али из јаме излази и онај зли ован, кога су Мићука и приповједач живог убадили, па је крај и поента у знаку очишћења и катарзе дјечје душе:

„Оних што су напустили јаму нема више ни на зараванку, отпутили се на Крчић, тамо се данас спрема много јела. Код Голубњаче само попови, а између њих, јуришајући, на мантије, обиграва онај ован што га је Мићука, уз моју помоћ, гурнуо у безданку. Ништа није помогла казна, и даље је злобан и поган,

окреће рогове, канда су се доље у јами још задебљали и порасли – креће на попове, они се склањају, пењу на ниско дрвеће, или штите владику, подмећу на удар рогова табане.”

Радуловић се потврђује као мајстор лирске поенте; мајстор да увјерљиво дочара лирску визију, коју није лако ни дочарати нити учинити увјерљивом. Ужарена машта младог фокализатора и приповједача је у томе главни ослонац.

„Голубњача” не само да разара мит о дјетету као златном бићу и о дјетињству као златном добу, већ дјечак, нарочито Мићуку, доводи у непосредну близину смрти, смртне опасности и доњег свијета, па је Мићука биће усмјерено на доњи свијет таме и смрти. Прича, уз то, разара официјелне представе о сложном и идиличном односу међу Србима и Хрватима и међу припадницима различитих вјера; разара социјални, идеологизовани, програмирани мит о братству и јединству. Она се на тој тематској линији изванредно дозива са причом „Дочек пролећа”, чији ће се идилични наслов преобразити у иронични. Ријеч је о календарском – *школском, учитељском* – пролећу, које је варка, па отуда иронија у реченици:

„Двадесет и први март, почетак *нашег школског пролећа*, није ни налик оном код куће.”

То су „код куће” варљиви мартовски „најгори дани”, „пуни кашља, болести, умирања, глади оваца и цркавања јагањаца”, а учитељи већ водају још непробуђене сироте пчеле од непроцвјеталог до непроцвјеталог цвијета. Уз школске и учитељске представе о пролећу иде клише и одсуство присне везе са животом, што је дјечацима смијешно. Учитељи су планирали свечани сусрет ученика двају сусједних села: сретће се православци Милокуси и римокатолици Ваћани, са барјацима и уз поклике братству и јединству. Иако живе близу, та дјеца су се ријетко виђала и сретала, а никако се нијесу дружила, као ни њихови ближи ни даљи преци. Једни другима су правили ситне пакости и пјевали погрдне пјесме. Док носи барјак и спрема се да кличе братству и јединству Срба и Хрвата, Мићука броји Ваћане и обећава да се *мора* „с неким од њих побити”.

Писац је – попут доброг режисера – истовремено са ђачким излетом уприличио војну вјежбу. Мићука даје војнику грумен сира и добија на кратко пушку у руке, па се дјечак већ игра опасне, злослутне игре убијања усташа. Мићука и његов вјеран помоћник – приповједач – злостављају ваћанског барјактара шкоравка. Из тога злостављања проговара стара и дубока мржња, коју никакав дан пролећа нити идеолошке пароле не могу сакрити нити излјечити. Дугачки пушкомитраљески рафали, који одјекују Динаром са војне вјежбе, застрашујућа су звучна позадина злослутног дјечјег сукоба. И дан

прољећа, и играње братства и јединства, разобличују се пред суровом животном стварношћу. Социјално-политички митови и варљиви клишеи распадају се пред још од дјетињства укоријењеном мржњом, искуством јаме безданке и потока Крчића.

Приповједачки вијенац *Голубњача* веома је добро компонован. Колико су приповијетке међусобно повезане, види се у односима појединих јунака: Блиједи Дамјан – Мићука – Мићукин помоћник, приповједач и фокализатор. Те релације провучене су безмало кроз цијелу књигу. Блиједи Дамјан је некадашњи комесар, па председник Народног одбора, развлашћени моћник који држи до своје некадашње моћи и навика. И Мићука и приповједач су према Дамјану наглашено иронични и ненаклоњени. Дамјан је бранилац владајућег, официјелног система вриједности и привилегија које је стекао. Дамјану је густјерну ископао Општински савез бораца, а изградња густјерне, или бунара, у безводном крају прави је догађај, па уз сваку постоји предање о њеном настанку. У Дамјановој густјерни вода је тако чиста да у њој живе двије пастрмке, које ни Мићука не може да ухвати. Дамјан летује на мору под повољним условима, а у вријеме његовог одсуства Мићука је приповједачевом магарцу натакао Дамјанов шешир, исписавши на њему име Блиједи Дамјан, детронизујући и Дамјана и систем вриједности и привилегије које он персонификује.

Већ смо истакли да је мотив смрти ненаметљиво уведен у књигу првом приповијетком: на првој страници „Брацаре” је у петом, теретном вагону локалног воза „лијес са једним мртвим Сињанином”, који је улудо погинуо у некој бесмисленој тучи негдје у Њемачкој. Мотив се кроз причу лајтмотивски понавља, да би се његов значај за композицију књиге као цјелине видио у завршној приповиједи *Голубњаче* – „Бомба”. Тако мотив смрти гради прстен око приповједачког вијенца и учвршћује га изнутра.

Завршна приповијетка почиње описом првомајских празника, дочекавањем слављеничке, празничне атмосфере. Блиједи Дамјан – задовољан ђачком паролом изнад школских врата: ПРОЛЕТЕРИ СВИХ ЗЕМАЉА УЈЕДИНИТЕ СЕ! – хвали се како је још 1939. славио Празник рада у Београду и већ тада био „свјестан, организован и повезан”. Славље прекида експлозија бомбе и преокреће га у несрећу и жалост. Мићука је пронашао бомбу која му је однијела обје ноге.

Детаљи код Радуловића имају симболичку функцију и лирски учинак: када су у крвавом „ленцуну” донијели смртно рањеног Мићуку, са празничне пароле су, на киши, отпадала и посљедња слова. Пред дјечјом смрћу распадају се и нестају идеолошке пароле.

И Мићукином сахраном мртви Мићука и приповједач, његов друг и помоћник, остају повезани. Мићуки су обукли нараторово одијело, свега двапут облачено. Наратор ће се опростити од свога најбољег друга. Опростајни говор је писао под будним очима учитеља и Блиједог Дамјана, као цензора:

он је ту да провјери да се не поткраде каква недолична ријеч или исказ. Блиједи Дамјан не допушта да се опроштајни говор заврши формулом: Нека му је вјечна слава! Није Мићука херој ни борац да би му те ријечи припадале, заповиједа Блиједи Дамјан.

Мићука је сахрањен у мајчин гроб; тако се коначно састао са мајком чији лик није памтио. Са њим је сахрањена и његова школска торбица с књи-гама, међу којима је и књига позајмљена из школе *Чудноватије збоге шејрића Хлапића*, коју учитељ свјесно жртвује: трунуће заједно у земљи, као двојници, Мићука и шегрт Хлапић.

Дјечак наратор, ипак, завршава свој говор побједом над цензуром и Блиједим Дамјаном. Гледајући „отресито и слободно у правцу Блиједог Да-мјана”, изговорио је:

– Нека је вјечна слава нашем другу Мићуки!

Завршна прича, односно књига као цјелина, поентирана је побједом над цензуром и Блиједим Дамјаном, односно приповједачевим ослобођењем од страха:

„Баш ме брига, нека Блиједи Дамјан гризе усне.”

Ова поента је одредила судбину *Голубњаче*: цензори су, доиста, гризли усне, нарочито над драмом и представом *Голубњача*. А ни писцу, па ни овом његовом тумачу, није било лако.

Голубњача је, дакле, изврсно компонован приповједачки вијенац, који је изнедрио једног изузетног негативног младог јунака – Мићуку – и отво-рио тешку, идеолошки непожељну тему усташких јама и српских жртава. Ова књига, са истоименом драмом и позоришном представом, обиљежила је осамдесете године двадесетог вијека. Она је разорила два антрополошка и неколика социјално-политичка мита: дјетињство није никакво златно доба, већ драматична, тешка и опасна фаза одрастања и стасавања; дијете није никакво анђеоско биће, већ су му иманентни и зло и суровост. А политичке пароле се на првој озбиљној киши распадне. Радуловићеве приповијетке из његове прве фазе имају на многим страницама димензије антрополошких увида и открића. Јован Радуловић је писац који је вјеровао у причу и при-чање:

„И сада је жив ко приповиједа.”

Jovan Delić

Corresponding member
of the Serbian Academy of Sciences and Arts

**EARLY STORIES BY JOVAN RADULOVIĆ: *ILINŠTAK* (1978) AND
GOLUBNJAČA (1980)**

Summary: The paper deals with two earliest collections of short stories by Jovan Radulović; their particularities and common features are analyzed. The collections have great literary value, and they had a huge impact on both Serbian and Yugoslav literary public in the late 1970s until the mid-1980s.

Keywords: early stories, narrative circle, narrator, literary characters, reported speech, motto, point, irony, parody, humor, grotesque, mythomania, childhood.

Радомир Путник
Музеј позоришне уметности
Београд

УДК 821.163.41-2:792.2 Радуловић Ј.
DOI [10.46793/Uzdanica18.2.039P](https://doi.org/10.46793/Uzdanica18.2.039P)
Оригинални научни рад

ПОЗОРИШНЕ ДРАМЕ ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

Айсиџракџи: У раду се анализирају три позоришне драме Јована Радуловића; премда дело овога истакнутог писца превасходно припада књижевном роду прозе, извесно је да значајну ставку у његовом укупном опусу представљају и драмски текстови који су, веома често, комплементарни са његовим приповеткама и романима. Посебну целину представљају Радуловићеве сценарији писани за телевизију, и ови радови тек треба да буду стручно истражени. Три позоришне драме, *Голубњача*, *Учићел Досић* и *Бора њод окупацијом* представљају Јована Радуловића као успешног драмског аутора чија два остварења, нажалост, још увек нису доживела сценску поставку.

Кључне речи: драмски текст, социјална, економска и културна беда, затворена друштвена заједница, насиље, потчињавање народа, језик, верски ратови, национална угроженост, окупација, лажни морал, етичност.

УВОД

Драмско дело Јована Радуловића састоји се из две неједнаке групе текстова; прва, мања, обухвата три позоришне драме: *Голубњачу*, *Учићела Досића* и *Бору њод окупацијом* – с додатком за позориште написане верзије сценарија *Вучари Доње* и *Горње Полаче*, објављене у часопису *Сцена* под насловом *Чији је вук прави вук*. Другој групи припадају сценарији писани већма за телевизију а каткада и филм, и овај део Радуловићевог стваралаштва још увек у целости није познат читалачкој јавности. Корпусу оригиналних сценарија припадају дела *Вучари Доње* и *Горње Полаче*, *Челичење Павла Плећикосе*, неснимљене драме *Небо високо а земља тврда*, *Ој њекарске дује ноћи* као и, такође неснимљена, ТВ серија *Полача – Оквил*; сценарио за филм *Браћа њо мајтери* написан је према истоименом роману, док је за потребе Редакције играног програма Телевизије Београд драматизовао приповетке Милована Глишића *Глава шећера* и *Свирач*, Симе Матавуља *Никољдан 1901*. и Светолика Ранковића *Сџари врускавац*. Предстоји објављивање два нере-

ализована сценарија ТВ драма, па ће тиме постати доступни широј јавности текстови које је Телевизија Београд наручила од писца, али не и снимила.

Иако је написао само три позоришне драме, од којих једна никада није изведена (*Учићел Досићеј*), друга приказана само у сведеној телевизијској поставци (*Бора њод окуйацијом*), а трећа доживела политички линч и била забрањена у Новом Саду (*Голубњача*), да би потом имала још две поставке у позориштима у Крагујевцу и Приштини, Јован Радуловић остаје трајно присутан у историји савремене српске драме. О томе сведочи и сврставање *Голубњаче* у антологијски избор савремене драме који је за Нолитову едицију Српска драма у 25 књига 1987. године приредио Владимир Стаменковић.

Шта је заједнички именитељ за три сасвим тематски различите и временски одељене позоришне драме? Шта повезује сва три дела и чини их идејним корелатима који чврсто кореспондирају са нашим временом иако се драмска радња, у свакој драми, одиграва у даљој или ближој прошлости? По којим својствима Радуловићеве позоришне драме улазе у групу тзв. „непријатних” комада, односно дела која се у нашим театрима ретко или пак нерадо постављају? Ваља се подсетити да је низ оваквих, узнемирујућих драма повелик и да се он, нажалост, из године у годину бројчано повећава. Од Стефана Стефановића и његове трагедије *Смрт Уроша Пејшаћа*, преко Стерије и *Рогољубаца*, Лазе Костића и трагедије *Пера Сејдинаца*, Марамбоа и његовог дела *Наши синови*, до наших савременика Селенића – *Ружење народа у два дела*, Виде Огњеновић – *Је ли било кнежевске вечере?*, Шеварлића – *Змај од Србије* и Дорића – *Ситранкације*, до, ево, Радуловића и све три његове драме. Реч је, дакле, о позоришним комадима који су узнемирили или који би пак могли да узнемире и ширу и ужу јавност. Када се каже ширу, мисли се на народ који упорно негује историјску митоманију, чврсто верујући да се она може изједначити са националном историјом. Када се каже ужу, мисли се на одређене интересне групе, најчешће оне које су на власти и које у драмским делима (као и књижевним и филмским) виде непосредну опасност по опстанак режима.

Јован Радуловић је у све три драме понудио онеспокојавајућу слику света. Та слика којом се друштво види у огледалу сведочи не само о социјалној, економској и културној беди и јаду једне средине, већ јавно говори о одсуству било какве жеље власти да се ишта у статусу широких слојева измени набоље. Тај облик потчињавања народа Радуловић описује и у *Голубњачи* и у *Учићелу Досићеју*, иако су власти различите. Комунистичка власт, у драми *Голубњача*, народу нуди паролe и флоскуле од којих је веома честа она о братству и јединству, а не решава основна питања живота, као што ни туђинске власти у делу *Учићел Досићеј* не маре за етничку заједницу православних верника, држећи је под сталном физичком и верском пресијом. У драми *Бора њод окуйацијом* писац Јован Радуловић приказује наличје такозваног патриотског деловања у окупираном Београду за време Првог светског рата,

где се морална норма укида зарад остварења дневних политичких потреба. Ако ове чињенице имамо на уму, постаће нам нешто јаснији разлог за ретко приказивање Радуловићевих драма у позоришту.

Треба рећи да Јован Радуловић за позоришне комаде одабира оне кризне тренутке у животу уже или шире националне заједнице који су, услед историјских и политичких прилика, стварали акумулацију напетости или пре-напрегнутости у којима су се обрели драмски јунаци. У *Голубњачи*, чија се драмска радња дешава петнаестак година по завршетку Другог светског рата, нова комунистичка власт није ни на који начин унапредила услове живота у селима Далматинске Загоре и житељи у томе делу Југославије, било којој нацији или вери припадали, и даље таворе у сиромаштву, лишени било какве могућности напретка. Године пролазе, а патња остаје иста или се још увећава под притисцима животних недаћа. Рат је завршен, а обећања о просперитету села нису испуњена. У сиромаштву – не само материјалном него и духовном – житељи налазе ослонац за опстанак у миту, вери и сталном подсећању на злочине које је у рату починила она друга страна. Горе високо, а доле тврдо, вели народна пословица. Тамо где се не назире било какав излаз, где нема перспективе за квалитетнији и садржајнији живот, где се као основно животно начело прихвата парола „У се, на се и пода се” и где се, углавном, насиљем разрешавају спорови, од породичних до сложенијих сеоских или међумесних, извесно је да ће и нови нараштај који одраста у таквим условима преузети идентичан модел понашања, као и промишљања и разумевања начина живота. Кризни тренуци, погодни за формирање драмског сукоба, дакле, годинама су припремани и стварани независно од идеологија а у складу са антрополошким начелом неговања непријатеља, до неизбежног сукоба у коме ће победа представљати, по поједностављеном схватању примитивне средине, истовремено испуњење божанске правде.

У драми *Учићел Досић* радња се одвија 1760. године, у доба Доситејевог доласка у Далмацију и време његовог учитељевања у подвелебитском селу. Политичке прилике нису наклоњене православним Србима, који су изложени притисцима милитантних фрањевачких свештеника да пређу у католичанство. Сиромашни сељаци, углавном неписмени и упућени једино на мучно преживљавање као основни животни императив, прихватају Доситеја као учитеља, али нису склони да се одрекну ината, зађевица, заблуда и митова на којима је изграђен не само образац живота, већ и пројекција будућности. Доситеј се, дакле, суочава и сукобљава са укорененом традицијом која је једнако погубна по српски живаљ колико и спољашњи притисци.

Напокон, у драми *Бора йод окућацијом* Јован Радуловић представља судбину књижевника Борисава Станковића оптуженог за колаборацију са окупаторским властима за време Првог светског рата користећи рат као својеврсни лакмус тест којим ће се установити моралност и аморалност тзв.

јавног мњења, политиканства и двоструких стандарда у оцени Станковићевог статуса.

ГОЛУБЊАЧА

Насловљена према приповеци, драма *Голубњача* адоптирала је више мотива из истоимене збирке приповедака. Приликом прекодирања прозе у драму, списатељ је, у складу са потребама драмског писма, извршио извесна сажимања, а такође унео и одређене промене које су веома битне за развој драмског тока. Због тога се може констатовати да је драма *Голубњача* самостално књижевно дело, настало из – за театар – подстицајне приповетке, али остварење писано поштујући правила и условности драматургије.

Сиже драме, крајње поједностављено, говори о убогом животу српског и хрватског живља у Поддинарју, у време „обнове и изградње земље”, петнаестак година по завршетку Другог светског рата. Писац приказује прилике у запуштеном и од цивилизације заборављеном подручју, у коме је основни задатак преживљавање у немаштини. Мештани живе од обраде махом неплодне земље, а њихов тежачки живот испуњен је колико конкретном борбом за егзистенцијални опстанак, толико и непрекидно обнављаним и негованим сећањем на доживљена злодела из прошлости; у тако сведеним оквирима живота, веома је важна улога православне цркве која, негујући култ жртава, пружа убогим људима, скрајнутим од токова развоја земље, морално упориште и утеху. Недалеко од села налази се крашка јама названа Голубњача, у коју су за време Другог светског рата усташе бацале убијене Србе. Голубњача је у свести мештана место светилишта невиних жртава, заклетве, катарзе и узношења у духовне висине.

Писац Јован Радловић гради мозаичну слику свакодневице, при чему често користи дечји поглед на збивања. Троје драмских јунака, Лукица, Мулица и Мићука, налазе се у средишту списатељеве пажње, а у исти мах омогућавају да се поједностављеним детињим погледом наслика понашање одраслих. Показује се да је начин мишљења и начин живота родитеља усклађен са петрифицираним облицима постојања, где је једина брига биолошки опстанак у суровој природној средини. Али, списатељ нас упозорава на још једну димензију која се неизоставно мора препознати; реч је о социјалном статусу живља у српској (и хрватској) сеоској средини, где се оба етничка ентитета дефинишу као ендемски облици постојања. Изоловани од цивилизацијских тековина, а ослоњени на прошлост у којој су припадници нације били жртве, житељи српског села баве се заветним неговањем сећања на покојне, бачене у јаму Голубњачу, док их будућност не занима. Садашњост виде као муку и горчину која се може, евентуално, превазићи само ако се претходно на достојан начин освете страдања и патње којима су били изложени преци. Напокон,

иза означених антрополошких константи, иза трајне нетрпељивости и мржње два слична или истоветна етничка живља, стоји, као несумњиви узрочник вековних спорова, као неизбежна дефиниција статуса *contradictio in adjecto*, сукоб православне и католичке вере које би, у основи, требало да се заснивају на толеранцији и љубави што, одвајкада, проповеда јеванђеље.

Тако успостављене односе између јунака драме Јован Радуловић детаљно истражује из сцене у сцену, стварајући мозаик животних ситуација које не само илуструју, већ и продубљују односе колико између неколико мештана злехудог села, толико и њихово уједињено неговање осећања прикраћености и запостављености у односу на друге средине. Писац гради уланчани низ сцена којима постепено слика тај крајње поједностављен начин живота. У средишту пажње налази се четворочлана породица тежака Кузмана, а у ширем плану појављују се и други актери – Лугар, његов син Мићука, првоборац Блиједи Дамјан, Учитељ, девојчица Мулица, поп, као и епизодне личности које доприносе прецизнијем уобличавању односа међу драмским лицима. Јован Радуловић савесно истражује у каквим околностима егзистирају његови драмски јунаци, непрестано водећи рачуна о поштовању два важна услова неопходна за конструисање драмске приче; дакако, реч је о мотивацији поступака ликова, као и о чврстој изградњи релација каузалитета. Али, одмах ваља рећи, писца не занима могућност да начини „добро скројен комад” који ће се кретати линијом аристотеловско-фрајтаговске технике драме. Нашег аутора далеко више интересује могућност да што тананије проникне у начин мишљења, а потом и из њега произлазећег начина поступања драмских лица. Јовану Радуловићу је ослањање на стандардну драмску форму мање важно од зарањања у дубинске слојеве менталитета припадника затворене заједнице.

Да би што пластичније приказао тегобну свакодневицу, писац проводи ликове кроз типске ситуације оскудног живота, користећи елементе натуралистичког проседеа, где битну функцију има сведени, редуковани језик одраслих. Суочени с муком преживљавања, одрасли се у међусобном опхођењу подједнако ослањају на подразумевање и изговорене реченице. Нешто је другачији језик којим говори троје дечјих јунака, јер нас писац преко њихових дијалога уводи у једну од битних идеја драме – опсесију насиљем.

Познато је да деца, опонашајући старије, прихватају и изграђују сопствене стандарде мишљења, понашања и обликовања света. Али у селу у коме живе под притиском страшног наслеђа сећања на мртве рођаке, деца су принуђена да преузму мржњу од одраслих са обавезом да је „чувају, јачају и да се од ње не могу ослободити” (Мујчиновић 2008: 245). Дечак Мићука је родоначелник насиља као начина живота, што се посредно објашњава његовом породичном ситуацијом – одраста без мајке – али суштина његовог посезања за насиљем јесте свакодневно понављање митског обрасца који говори да су у јами Голубњачи кости невиних жртава усташког терора, страдалих рођака и предака, које кад-тад ваља осветити. Мићука, дакле, из колективне несреће,

из масакра коме је било изложено село и српски живаљ, извлачи закључак да се на почињен злочин мора одговорити истом мером.

Историја је у овој у себе затвореној сеоској заједници сведена на само једну димензију која има задатак да негује сећање на почињени злочин. Ако се тако схвата задатак историје, онда је сасвим извесно да ће бити немогуће да се искорачи из анахроне ситуације и усвоје цивилизацијске промене и примене другачији параметри етичких вредности. „Цео живот овог села претвара се један јединствени јад живљења, у којем нема никакве наде ни изгледа боље и где се све, у недостатку перспективе, окамењује у примарне елементарне, фолклорне и ритуалне обрасце живљења, захваљујући којима је живот овде и успео да се одржи” (Глушчевић 2008: 490). Посебно треба нагласити да писац Јован Радловић не приговара својим драмским јунацима због ригидног односа према стварности, већ објашњава да је њихов статус истовремено последица изолованости од нових цивилизацијских тековина што је оставило, с једне стране, ову област у непромењеном социјалном статусу, док је, с друге стране, присутна одбојност према прихватању било каквих промена; живи се на исти начин као и пре рата, с непрекидним тражењем првенствено туђе кривице за сопствену заосталост. Напокон, одсуство било какве перспективе, бољег и личног и друштвеног живота, омогућава да митско преовлада и „спутава заједницу, регредира је на претходни историјски стадијум, образује идеалну позадину за трагичне догађаје” (Стаменковић 1987: 27).

У затвореној средини, где се годинама у истоме кругу обавља животни циклус, личности се не развијају јер у њиховим животима нема промена. Чак и када се донекле узбурка инертност свакодневице појавом Сремице са хармоником коју доводи Кузман, веома брзо ће се живот вратити у колотечину – Сремица ће побећи из средине која је удаљена од цивилизацијских норми. Покушај Учитеља да се инфантилно осмишљеном приредбом прослави долазак пролећа исказаће се, такође, као гротескно налицје стварности. Ова два догађаја, ма колико били у основи апсурдни, ипак би могли да представљају искорак из ограниченог животног круга, али неће донети промену због тога што се колективна свест управља према збивањима из прошлости, неспремна да напусти навику самосажалевања. Због тога деца „живе у заустављеној прошлости, добијајући од старијих фаталистички завет да би, успоменама на уклету и тамну раку – безданку, наслеђену мржњу требало чувати” (Марјановић 1993: 208). Излаза из затвореног круга нема, па дечак Мићука, у суштини главни лик драме, вођен нагонском потребом да разреши конфликтну ситуацију у којој види само мржњу, насиље, лаж и беду, одлучује да себи прекине живот не налазећи другачији облик побуне против задатог му живота.

Посебну вредност *Голубњачи* даје списатељево виртуозно коришћење језика Далматинске Загоре. Тај језик исказује и профилише карактере драмских јунака елиптичним говором, тако да се у свега неколико реплика може стећи и психолошка слика драмског лика; језик којим говоре житељи села

Милокуса истовремено је сведен, ограниченог речника, али његову питорескност обогаћују псовке којима се артикулише стање огорчености или зловоље. Псовка или ласцивност неразлучиви су део начина мишљења појединца и дефинисања његовог односа према другима.

Поставка драме *Голубњача* 1982. године у Српском народном позоришту у Новом Саду изазвала је бројне реакције на, разуме се, политичком плану. Оспораватељи су јој стављали на терет мноштво политичких оптужби, почев од национализма, до позивања на освету; иза ових оптужби налазио се, у ствари, сукоб два комитета Савеза комуниста, републичког и покрајинског, око доминације, односно превласти на територији Војводине, али и сукоб две струје у истој партији – догматске и либералне. Последице забране представе *Голубњача* су вишеструке и утицале су колико на личне судбине великог броја људи укључених у стварање представе, толико и на раскол у позоришном животу Југославије. О томе сведочи књига коју је приредио сам писац драме, Јован Радуловић, *Случај Голубњача за и њројив* (2008); у овој волуминозној хрестоматији докумената, текстова објављених у дневној штампи и периодици, позоришних критика, као и партијских саопштења, хронолошки се излаже развој „случаја”, стварање афере, кулминација сукоба и пресељење представе из Новог Сада на сцену Студентског културног центра у Београду. Јован Радуловић не коментарише објављене написе, доноси их по редоследу објављивања и оставља читаоцу да сам донесе суд о овом значајном догађају.

Представа *Голубњача*, приказана пре скоро четири деценије, стекла је нежељени симбол катализатора који је убрзао идеолошке и политичке поделе у тадашњем руководству Југославије. У ту позицију довели су је политичари који су користили сваку прилику да инструментализују било који облик уметности (књижевност, позориште, филм...), као што су злоупотребљавали и друге области живота, рада и стваралаштва (школство, академску заједницу, економију...). Али важна је чињеница да је *Голубњача* приказана када је то требало учинити, да је поставила низ непријатних питања о судбини људи које је власт заборавила, оставила у изолацији и тиме показала висок степен хипокризије. Осим критичког промишљања савременог друштва, драма *Голубњача* понудила је сложену уметничку слику осујећене људске заједнице и тиме нас опоменула да не смемо изгубити обавезу етичког односа према другима.

УЧИТЕЉ ДОСИТЕЈ

Два века пре збивања у *Голубњачи*, прецизније речено 1760. године, на исти географски простор насељен српским живљем у Далмацији, писац Јован Радуловић доводи Доситеја Обрадовића, једну од најзначајнијих личности у историји Србије. Писац то чини с ваљаним разлогом, да би, ослонивши

се на Доситејеву биографску прозу, показао и доказао Доситејеву просветитељску улогу у образовању српске деце у Далмацији, али и више од тога, да би приказао притисак који католичка црква непрекидно врши на српски живаљ у Подинарју, и шире, на свим просторима Млетачке Републике – као и Аустријске монархије – где живе православци. И напokon, да би приказао исконску потребу српског народа да се одупире националном угњетавању по сваку цену.

И у драми *Голубњача* која је написана пре ове, корене драмског сукоба ваља тражити и у сукобу католицизма и православља; верски сукоб није карактеристика само овог поднебља, његове развијене облике наћи ћемо широм Европе, укључујући ту и изолована острва Уједињеног Краљевства. Зарад разлика у верским обредима, рећи ће неупућени, а ради стицања духовне премоћи над државама и народима, казаће историчари, вођени су и, чини се, још се увек воде верски ратови не само у Европи која себе, незаслужено, сматра кореном цивилизације, већ и широм света. Ови ратови теку са променљивом срећом и, следствено томе, са последицама које се не могу предвидети, али на основу којих се руше царства, а стварају етничке и (не)секуларне државе. Последици ових ратова данас присуствујемо сви ми који живимо на територији Европе, верујући да су ратови иза нас, што нас пословично наивне охрабрује – уводећи нас у илузију – да су сви верски сукоби превазиђени и да нас очекује живот у друштву које ће, напokon, бити засновано на верској, родној и расној толеранцији.

У овој драми Јован Радловић примењује исти композициони приступ као и у *Голубњачи*: драма се састоји од 28 слика, од којих 24 припадају реалистичком исказу, а 4 су начињене у стилизацији. Те четири слике, у ствари, представљају Доситејева сећања на живот у манастиру Хопово, као и његово постригнуће за калуђера и оне су, истовремено, и део сновиђења које покаткад, у тренуцима малодушности или сумње, обузима драмског јунака. Оне, такође, представљају и својеврсни контраст, позив на духовну истрајност и верску постојаност у односу на непријатељски настројене власти које суровошћу и незаслуженим казнама тиранишу православне вернике.

Повест о Доситејевом доласку у Далмацију тече хронолошки; ваља рећи да је Доситеј активан драмски јунак, покретач или носилац драмске радње, који у свакој сцени отвара и разлаже нову драмску ситуацију, и по овој карактеристици ток развоја драмске радње у *Учишћељу Досићељу* тече линеарно, поштујући законитости компоновања филмског сижеа, увек унапређујући и усложњавајући драмску радњу, повремено остварујући особене драмске климаксе и обогаћујући их емоционалним испуњењем.

И у овој драми део начина мишљења српског живља у Подинарју одређен је митском матрицом; она почива на православној вери и обједињује моралну снагу живља да одоли насилном покатоличавању. Али, у исти мах,

тај митски образац сеже и у иконску прошлост, у доба које је претходило вери и који ритуално обнавља пагански обред лапота.

Нашавши се у оваквом окружењу, млади Доситеј започиње да обавља задатак, или послање описмењавања деце, увиђајући да осим сукобљавања са фратрима и опасностима губљења вере, што је такође и доказ губљења националног идентитета, треба да обави и тежак посао увођења цивилизацијских норми у свакодневицу људи. А колико је тежак живот у томе подручју сведоче речи владике Кончаревића: „По далматинским брдима сваке године, већ у јесен, људи умиру од глади... Љети непознате болести харају селима доносећи страх и пустош... Љута оскудица спушта се са брда као живи поток...” Учитељ Доситеј сусрео се, дакле, са сликом тегобног живота, сасвим другачијом од оне коју поседује у сопственом искуству. Људи са којима је одлучио да живи другачијег су темперамента, начина мишљења и поимања света, жустри и спремни на кавгу, груби а честити, немилосрдни према себи и другима, одани вери и традицији, неуки и у неукости неспремни да прихвате и она достигнућа цивилизације која би им помогла да лакше преживе, речју, затворени у сопственом систему вредности а без икакве идеје о могућем напретку, и личном и друштвеном. Истини за вољу, и политичко окружење није толерантно и настоји, више преко фрањеваца, а мање преко цивилних власти, да уподоби српски живаљ и начини од њега лојалне поданике; такво стање узроковаће невољну и очајничку одлуку једног од народних вођа, већ цитираног владике Симеона Кончаревића да организује одлазак српскога живља у Русију, позивајући тежаке у митску земљу благостања у којој нема ни глади ни велике муке.

Обревши се у овако одређеним околностима, млади калуђер принуђен је да изнова промисли којим ће путем наставити; старац калуђер из Хопова послао га је у свет да учи – јер је за то предодређен – и да учи друге, мудро знајући да ће Доситеј, сусревши се са достигнућима хуманистичких и природних наука, превазићи уске оквири које намеће било које догматично становиште и да ће научити да тумачи живот у свој његовој сложености.

Као Доситејев опонент, повереник, или боље рећи као његов алтер его, у драми слепа Стана, гусларка, Доситеју поставља питања која и он сам, ћутећи, поставља себи. Слепа Стана, дакле, разоткрива интимне дилеме које оптерећују младог калуђера, наводећи га да, преко сцена сна, још једном оживи значајне тренутке свог живота у манастиру и тиме преиспита одлуку коју је донео. Станина смрт Доситеја приводи коначном сазнању да је предодређен за живот посвећен учењу које се никада неће завршити.

Писац Јован Радловић ипак наслућује да у природи јуноше калуђера и учитеља Доситеја још увек постоји неиспуњен простор за еротска осећања којих је свестан, али која дубоко скрива. У дијалозима са Јеленом, кћерком попа Аврама у чијој кући пребива, иза изговорених реченица налазе се оне неизговорене чији је смисао јасан: реч је о обостраној љубавној чежњи која

и Јелену и Доситеја одређује као губитнике: њега зато што је одлучан да истраје у монашком завету, а њу зато што схвата да постоји императив који ограничава Доситејеву будућност.

Може се тумачити као облик латентне љубавне поруке упућене Јелени Доситејева одлука да напише *Буквице*, основну књигу о начину живота у уређеном свету; у *Буквицама* се најављује будући народни учитељ Доситеј који ће све своје умне и физичке снаге посветити подучавању свога народа, не само на часовима учења, него и свеукупним књижевним делом и личним чињењем. Јован Радуловић је детаљно простудирао Доситејев аутобиографски спис *Живои и ѝрикљученија*, нашавши у њему довољно грађе за стварање веродостојних драмских, као и животних ситуација. Радуловић, писац снажне експресије, гради неколике импресивне сцене, сасвим у складу са могућностима сценског ритуала (натпевавање људских гласова и оргуља у цркви коју деле православни и католички верници, Доситејево пострижење, припрема старца Симе за лапот), чиме се потврђује драмска, а не епска структура *Учићелџа Досићеја*. Суочавање младога духовника са суровим, у суштини паганским обичајима, довешће га до спознаје да је дуг пут који српски народ треба да пређе да би се придружио водећим европским државама, али, истовремено, увериће га да и цивилизацијски напредни народи своје односе према другима заснивају на притајеној хипокризији, правдајући своје нечасне поступке вишим интересима или циљевима. Последња слика драме приказује масакр којим власти убијају српске досељенике из Босне заражене кугом, што драмског јунака Доситеја доводи до сазнања о личној немоћи да се супростави било атавистичком (лапот), било државном насиљу.

Премда драма *Учићелџа Досићеја* још увек није доживела сценску поставку, привукла је пажњу критичара и театролога. Књижевни критичар вели: „*Учићелџа Досићеја* поседује и основни драматуршки лук и драматуршку тензију сваке сцене, ликови и штимунзи сликају се разноликим средствима” (Мирковић 1991), док театролог сматра да се „обе Радуловићеве драме завршавају снажном аристотеловском катарзом” (Марјановић 1993: 209). Драма је писана зналачки коришћеном богатом лексиком сеоског живља, где је живи говор драгоцени доказ очувања и одржања националне самобитности. Њено језичко богатство далеко је садржајније и живописније од сведеног језика какав налазимо у *Голубњачи*. А додатну лепоту језичком благу дају и народне песме које Јелена пригушено или пак пркосно пева заводећи Доситеја.

Учићелџа Досићеја, како је речено, приказује стање српског народа под млетачком влашћу, трпљење и патњу, спремност на жртву и борбу за егзистенцијални опстанак. Али у исти мах, ова драма говори и о националном митоманству и злехудим одликама менталитета (спремност на кавгу, пијанство, инат), чиме нам писац Јован Радуловић посредно, уметничким делом, препоручује једну од најзначајнијих Доситејевих максима која говори о толеранцији и која је, сасвим могуће, зачета у Далматинској Загори, а време-

ном се кристално јасно дефинисала: „Што год хоћете да вам чине други људи, чините и ви то њима. А шта би ми ради да нам други чине? Да нас пуштају с миром живити у нашем закону, да нам не чине никаква зла, да нам опраштају наше слабости и погрешке, да нас љубе и поштују и да нам помогну у потреби нашој. То исто и ми смо дужни свима људима на свету”.

БОРА ПОД ОКУПАЦИЈОМ

Позоришни комад *Бора под окупацијом* Јован Радуловић објавио је 2006. године; премда се заснива на подацима из животописа Борисава Станковића, не би се могло тврдити да је реч о документарној драми, већ би пре било упутно говорити о драми која, на проблемски начин, разматра елементе биографије знаменитог списатеља Боре Станковића. Јован Радуловић је сценско збивање распоредио у нешто више од десет година, почев од 1916, а закључно са годином Станковићеве смрти, 1927. Реч је, дакле, о догађајима везаним за Станковићев живот у доба аустријске окупације Србије, потом у време ослобођења и формирања нове државне заједнице, да би се повест окончала сликом привида организованог живота у младој држави, у којој је нова само форма која окупља победнике и поражене и настоји да од њих начини облик државне кохезије, док се начин мишљења и понашања варошана ни на који начин није променио, а камоли унапредио.

Са становишта композиције сижеа, Јован Радуловић и овога пута применио је технику мозаичног грађења драме. Комад се састоји од 23 сцене које, поштујући хронологију догађаја – при чему је неизбежно и одређено сажимање збивања – усмеравају читаочеву пажњу на барем две основне теме које заокупљају списатеља Јована Радуловића, који не настоји да пружи одговоре већ, напротив, сматра да је његова обавеза да отвори одређена морална питања.

Као прву тему могли бисмо да одредимо одговорност уметника у време окупације своје земље. Јован Радуловић суочава нас са дилемом коју је имао не само књижевник Борисав Станковић, већ коју су делили с њим и други уметници, пре свега они који су непосредно зависни од публике – глумци, музичари, оперски певачи, итд. – да ли се могу и смеју бавити уметношћу док је држава под туђинском влашћу. Ово питање, које поставља Јован Радуловић, поставило се у још изостренијем облику за време Другог светског рата, посебно у Србији. Познато је, наиме, да су стрељани глумци Аца Цветковић и Јован Танић јер су за време окупације играли скечеве у *Централу за хумор*, док је њихова колегиница Жанка Стокић била осуђена на губитак грађанске части; треба рећи да у другим деловима Југославије за исти преступ – ако је реч о преступу – глумци нису били кажњавани, јер се сматрало да су играли

представе за свој народ а не за окупаторске војнике и да су на тај начин подизали морал претрашеном становништву.

Јован Радуловић нас упознаје са мучном егзистенцијом писца Бориса Станковића за време Првог светског рата када је, зарад преживљавања, прихватио позив књижевника Милана Огризовића, тада цесарскокраљевског натпоручника у управи града Београда, да пише за лист *Београдске новине*, који је, разуме се, издавала окупациона власт. Књижевник Огризовић, ето парадокса, као високи званичник непријатељске војске, једини је понудио какву-такву помоћ захваљујући којој је породица Боре Станковића могла да преживи.

У илустративним сценама Јован Радуловић даље описује породичне неприлике, као и подмукле новинске нападе којима се Бора Станковић излаже јавном презиру; београдска јавност коју Станковић поспрдно назива „баба-Мундрићима, хаџи-Томићима и баба-Дудићима”, ствара јавно мњење које непрекидно тражи осуду Боре Станковића, свесно га излажући вербалном погрому. Читаоцима Радуловићеве драме биће сасвим разумљиво и прихватљиво Борино огорчење и гнев уперен према потомцима спомињаних породица које су, дуже од једног века, у суштини владале Србијом, а чији су истакнути појединци, као министри, војни команданти или председници разних влада, с мање или више политичке умешности али с нескривеним талентом за лично богаћење, водили државу приклањајући је једној, другој или трећој европској сили; и у време Станковићевог доласка у окупирани Београд мреже које су разапеле ове породице обухватале су Србију, бавећи се лиферицијама за војску, а превентивно онемогућавајући сваку критичку мисао усмерену према владајућој касти. Кроз такав тлоцрт унутрашњих односа који владају у Београду Јован Радуловић проводи Бору Станковића, суочавајући га с непрекидним омаловажавањем неуког и изманипулисаног грађанства.

Али, да постоје и трагичније судбине српских списатеља од Борине, Јован Радуловић показује позивајући се на жалосне ситуације у којима се налазе песник Душан Срезејевић и прозаиста Петар Кочић; обојица су већ прешли с ону страну ума, с тим што се Кочићу повремено јављају тренуци прибраности. Скоро документарно приказани тренуци губитка разума двојице писаца бивају појачани вешћу о самоубиству Милутина Ускоковића; трагичност њиховог усуда изазвана је подједнаком количином разочарања у распад државе као и јасном корумпираношћу елите која би требало да организује живот у поробљеној земљи. Радуловић, другачије речено, уочава постојање сукоба у свести писаца где се сукобљавају патриотска свест, васпитање и морални императив одбране земље, са чињеницом капитулантства и, још горе, колаборацијом грађанских вођа са окупационим властима. За сензибилне писце сазнање о поништењу моралних норми и одрицање од националних циљева јесу dostatни разлози или за одлазак у поремећеност ума или,

још горе, у суицид. Бора Станковић присутан је као невољни сведок губљења људског достојанства и самопоштовања двојице писаца, немоћан да им помогне, а једино спреман да на себе преузме део њихове патње, што и чини.

Ратна пустошења су завршена, али остало је предање о Станковићевој сарадњи са *Београдским новинама*; у широј јавности коју и даље контролишу потомци баба-Дудића и других ваљано распоређених породица у чијим је рукама ослобођена Србија, Борисав Станковић је заувек озлоглашена личност. Настала је нова држава, у којој победници, као доказ добре воље пружају руку пораженима; животна иронија присутна је и у области књижевних послова и исказује се у поражавајућем прећуткивању постојања писца Боре Станковића кога састављач српско-хрватско-словеначке енциклопедије намерно изоставља – „Живог ме сахрањују”, каже Бора, да би Милан Огризовић, окупатор Београда, добио „осамдесет осам редака” у истој енциклопедији, као хрватски писац, разуме се.

Овде је до сарказма развијена она друга тема коју је Јован Радуловић најавио у драми; реч је о људској незахвалности која, барем једним делом, потиче из човековог памћења, и то из оног подручја које вели да смо некада некеме учинили нешто добро. Или нисмо учинили нешто нажао. Сама чињеница да смо били часни и понели се честито иритира све оне чијем смо моралном паду присуствовали. Отуда се злурадост, пакост, па и мржња према сведоцима и исправним људима, јављају као неизбежне пратиље код свих оних који су се у кризним ситуацијама понели подло и нечасно. У последње две сцене млади писац Иво Андрић покушава да ободри Бору Станковића речима: „Доћи ће и после њих и после нас неке друге судије које ће то измерити на неком праведном кантару”, чиме наговештава рехабилитацију писца; разговор резигнираног писца Боре Станковића и будућег великана представља у ствари смену две епохе у српској књижевности, а догађа се на симболичном месту – испред Народног позоришта – које је драму *Кошћана* прихватило као најзначајније дело националног репертоара. Андрић одлази у будућност, док ће Бора Станковић постати реликт прошлости.

Драма *Бора под окупацијом* тематски и жанровски разликује се од претходне две, али повезује их, као заједнички именитељ, морално просуђивање човековог чињења и нечињења у тренуцима великих историјских догађаја или изазова.

Могло би се, сасвим поуздано, закључити да мисао о етици која би требало да постави оквире добра и зла, сразмере човечног и нечовечног, смисла и бесмисла живота, мере људскости и нељудскости, стоји као основно али пресудно обележје позоришних драма Јована Радуловића.

ЛИТЕРАТУРА

Глушчевић (2008): Зоран Глушчевић, Драмско-сценска симболика и њене поруке, у: Јован Радловић: *Случај Голубњача за и њројив*, Београд: „Филип Вишњић”.

Марјановић (1993): Петар Марјановић, Живот између жеље и збиље, у: Јован Радловић: *Драме*, Београд: БИГЗ.

Мирковић (1991): Чедомир Мирковић, На граничној линији, *Полијтика*, 22. 3. 1991, 19.

Мујчиновић (2008): Авдо Мујчиновић, Мићукино трагично наслеђе, у: Јован Радловић: *Случај Голубњача за и њројив*, Београд: „Филип Вишњић”.

Стаменковић (1987): Владимир Стаменковић, *Савремена грама I*, Београд: Нолит.

Radomir Putnik

Theatre museum
Belgrade

LES DRAMES DE JOVAN RADULOVIĆ

Résumé: Dans le présent essai on analyse trois œuvres dramatiques de Jovan Radulović; bien que la majorité des œuvres de cet illustre écrivain relèvent de la prose, force est de constater que des œuvres dramatiques représentent une grande partie de son répertoire littéraire et, bien souvent, sont complémentaires avec ses nouvelles et romans. Les scénarios de Radulović, écrits pour la télévision, constituent une entité à part et méritent de faire l'objet de futurs travaux de recherche. Trois pièces de théâtre dramatiques, *Golubnjača* (*La grotte de Golubniatcha*), *Učitelj Dositej* (*Le maître Dosithée*) et *Bora pod okupacijom* (*Bora sous l'occupation*) représentent Jovan Radulović comme auteur dramatique éminent dont deux réalisations, malheureusement, n'ont toujours pas été mises en scène.

Mots-clés: œuvre dramatique, misère sociale, économique et culturelle, communauté sociale fermée, violence, assujettissement du peuple, langue, guerres de religion, vulnérabilité du peuple, occupation, fausse morale, éthique.

Милош М. Ковачевић
Филолошки факултет у Београду
Филолошко-уметнички факултет
у Крагујевцу

УДК 811.163.41'38:821.163.41.09-34 Радуловић Ј.
DOI [10.46793/Uzdantica18.2.053K](https://doi.org/10.46793/Uzdantica18.2.053K)
Оригинални научни рад

АСИНДЕТСКЕ РЕЧЕНИЦЕ КАО ЈЕЗИЧКО-СТИЛСКА ДОМИНАНТА ПРИПОВИЈЕДАКА ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

Айспиракџи: У раду се издвајају и описују асиндетске реченице као језичко-стилска доминанта приповиједака Јована Радуловића. Анализа је приоритетно синтаксичко-семантичка, јер јој је циљ издвајање и опис основних структурно-семантичких модела асиндетских реченица у Радуловићевом дјелу. Метод анализе је аналитичко-синтетички.

Анализа показује да су од свих реченичних структура код Радуловића не само најфреквентније него и најспецифичније, структурно и семантички најиновативније, управо асиндетске реченице. Колики је Радуловићев допринос откривању творбених могућности асиндетских реченица, најбољи је показатељ да се код њега сусрећу бар четири структурно-семантичка типа које досадашња литература не само да не региструје, него за неке чак и искључује могућност реализације. И управо ти типови представљају крунски аргумент да се асиндетске реченице структуришу према принципима (везаног) текста, а не према принципима сложене реченице.

Кључне ријечи: Јован Радуловић, асиндетска реченица, асиндетско-синдетске реченице, исказ, типови туђег говора, имплицитна координација, имплицитна субординација, стилска фигура.

Речено ин медијас рес – асиндетске (јукстапониране, безвезничке или неvezничке) сложене реченице темељна су стилско-језичка доминанта приповиједака Јована Радуловића.

Такво одређење стилско-језичке доминанте једнога писца, овдје Ј. Радуловића, захтијева неколика битна разјашњења у вези како са статусом координираних реченица у књижевноумјетничком стилу уопште, тако и са статусом у језику једнога писца, односно у његовом књижевном идиолекту. У литератури је, наиме, већ констатовано да је једна од најкарактеристичнијих језичких особина „конкретних” функционалних стилова, а то су књижевно-

умјетнички и разговорни, – асиндетизам и координација¹ (Прањковић 1996: 523). Ако се за стилску доминанту Радуловићеве приповједачке прозе одреде управо структуре са асиндетским реченицама, међу којима су најбројније оне које чине асиндетску координацију, отвара се питање по којим се то битним карактеристикама Радуловићева асиндетска реченица разликује од асиндетске реченице не само у књижевноумјетничком стилу (што ће рећи код других писаца) него и у језику уопште, што ће рећи у (пре)осталим функционалним стилевима, разговорном посебно. И одмах да кажемо: да би се асиндетске реченице могле прогласити језичко-стилском доминантом Радуловићеве приповједачке прозе, није довољно, мада јесте битно, да оне буду међу најфреквентнијим (најчешће употребљаваним) структурним типовима сложених реченица, будући да то оне јесу и на нивоу цијелог књижевноумјетничког стила. Да би се, дакле, асиндетске реченице недвосмислено могле потврдити као темељна језичко-стилска доминанта² Радуловићевих приповједака, неопходно је да оне показују језичко-стилистичку самосвојност, иновативност, у односу на у литератури досад издвајане и опис(ив)ане типове асиндетских реченица. Друкчије речено, асиндетске реченичне структуре основна су језичко-стилска доминанта Радуловићеве прозе не само по томе што су од свих осталих реченичних структура (какве су синдетске координиране и субординиране) најфреквентније у употреби – него приоритетно по томе што у оквиру њих (асиндетских реченица) највише долази до изражаја Радуловићева језичко-стилска иновативност и/или самосвојност. А та иновативност огледа се у творби једнога броја у досадашњој литератури незабијежених структурно-семантичких модела асиндетских реченица, који у много чему представљају отклон у односу на типичне, досада једино издвајане типове јукстапонираних реченица. Управо због тога што Радуловићеве асиндетске реченице представљају и надградњу и разградњу „критеријума” што стоје у подлози идентификације и (пот)класификације асиндетских реченица, прије но што пређемо на опис овог типа реченица у Радуловићевим приповијеткама, неопходно је да се укратко подсјетимо на то шта литература сматра њиховим темељним карактеристикама.

У литератури се, на примјер, констатује да „асиндетске реченице представљају област синтаксе која је код нас најслабије описана, и у стручној и у граматичкој литератури. У граматикама се обично уз неке типове сложених

¹ Насупрот *сигенитизма* и *субординације*, који карактеришу апстрактне функционалне стилове – научни, публицистички и административни.

² С тим да не искључујемо ни значење које термину *доминанција* дају руски формалисти као његови творци: „Доминанта се може дефинисати као средишна компонента уметничког дела: она усмерава, одређује и преображава остале компоненте. Доминанта је та која јамчи за целовитост структуре.” Тај „елемент који даје специфичност одређеној врсти језика, доминира целом структуром; он је њен обавезни и незамењиви конституент који доминира над преосталим елементима и врши на њих директан утицај.” (Јакобсон 1978: 120)

реченица с везником више у виду напомене каже да се исте реченице могу образовати и без употребе везника и уз то наведе се понеки пример” (Танасић 2018: 597). Та се констатација, међутим, тешко може односити на научну литературу (која се уосталом, као што се види, у њој и не спомиње!). Једино ако се за критеријум „најслабије описаности” не узима број тој теми посвећених радова. А то није нити би смио бити критеријум, јер за описаност неке појаве није битан број радова који се тим питањем баве, него квалитет решења који ти радови доносе. Кад су асиндетске конструкције у питању, о њима су досада написане и објављене двије *изузејне* дисертације, једна у (сербо)кроатистици (Прањковић 1993), а друга у србистици (Вукић 2020). Те дисертације су комплементарне. У првој се дају рјешења за готово сва најзначајнија теоријско-методолошка питања асиндетских конструкција, док друга освјетљава најкарактеристичније и функционалностилски најраспрострањеније типове асиндетских реченица – реченице са *семантичким конкретизајором* као једнозначним предодређивачем типа семантичког (под)типа асиндетске реченице. Тим монографијама треба додати и неколика, првенствено теоријска, рада Ладе Бадурине (Бадурина 2013, 2018; Бадурина, Палашић 2019), у којима се нека од Прањковићевих рјешења детаљније и прецизније описују, а за поједина питања асиндетских реченица нуде и дјелимично друкчији погледи.

Па које су то најбитније одлике асиндетских структура? Прво, асиндетске или јукстапозицијске реченице јесу оне сложене реченице код којих нема експлицитног, граматикализованог, тј. везничког, повезивања клауза. Друго, те реченице могу бити и/или независно сложене и/или зависно сложене, тј. оне су или имплицитне координиране или имплицитне субординиране реченице. Треће, имплицитне субординиране реченице по правилу имају затворену (дводјелну) структуру, док имплицитне координиране, зависно од типа смисаоних односа између клаузе, могу имати и/или отворену (чешће) или затворену (рјеђе) структуру. Четврто, с обзиром на релацију према дихотомији координација – субординација, издвајају се три типа асиндетских реченичних структура: 1) асиндетске координиране реченице које се могу преобликовати само у еквивалентне синдетске координиране реченице (нпр. *Црњански је написао „Сеобе”, Андрић је написао „Проклећу авлију”*. → Црњански је написао „Сеобе”, а Андрић је написао „Проклету авлију”); 2) асиндетске реченице које се могу преобликовати и у координирану и у субординирану синдетску реченицу (нпр. *Болестан је, није дошао на испит*. → Болестан је, *иа* није дошао на испит. / Болестан је, *иако га* није дошао на испит. / *Зато што* је болестан, није дошао на испит); 3) асиндетске реченице које се могу преобликовати само у синдетске субординиране реченице (нпр. *Знам: јуче је дошао*. → Знам *да* је јуче дошао; *Чудно је – још га нема*. → Чудно је *што* га још нема.) (Прањковић 1993; Бадурина 2013; 2018; Бадурина, Палашић 2019; Штркаљ Деспот 2004). Значењски типови асиндетских реченица притом су по правилу еквивалентни значењским типовима синдетских независно сложе-

них и/или зависнослужених реченица. Ни у једном се раду, наице, не издваја неки (под)тип асиндетских реченица значењски потпуно инкомпатибилан (под)типовима синдетских координираних и/или субординираних реченица.³

Највећи недостатак радова о асиндетским структурама условљен је или радом без корпуса (какви су радови Л. Бадурине) или радом са парцијалним „пробраним” корпусом, из кога се по правилу наводе само примјери који треба да потврде на основу литературе (унапријед) донесене закључке (какав је случај са граматичким прилогом С. Танасића). А и тамо гдје се наводи избор из обимног корпуса (као нпр. код И. Прањковића) по правилу се наводе структурно најједноставнији примјери асиндетских реченица (примјери реченица са највише двије-три клаузе), док се тек успутно скрене пажња и на постојање структурно-семантички сложенијих примјера асиндетских реченица, тако да и није чудо што се за њих не даје ниједна диференцијална црта према структурно једноставним јукстапозицијским реченицама.

У овоме раду, којему је циљ опис асиндетских координираних реченица (не дакле и синтагми) на корпусу само једнога писца – Јована Радуловића – анализа ће бити корпусна и аналитичко-синтетичка. За корпус је изабрана збирка *Најлепших приповедака Јована Радуловића* (Радуловић 2001), „најлепших” по избору Душана Иванића⁴. Извршена је ексцерпција свих приповиједака, а на основи синтаксичко-семантичке анализе ексцерпираних примера издвојени су модели асиндетских реченица и изведени сви закључци о њима. Притом, нису анализирани све асиндетске структуре, него само реченичне. И то из једноставног разлога: само су асиндетске реченице, а не и асиндетске синтагме, доминантне језичко-стилске структуре свих анализираних Радуловићевих приповиједака. У Радуловићевим приповијеткама асиндетске координиране реченице неупоредиво су бројније и структурно и семантички разнообразније од асиндетских субординираних реченица. А од два структурна типа асиндетских координираних реченица – оног са конкретизатором везничког значења и оног без њега – код Радуловића се готово

³ Што потврђује и синтаксичко-семантичка класификација асиндетских реченица коју, према критеријумима везничких типова независнослужених и зависнослужених реченица, даје Танасић (2018: 597–633). Из тих разлога потпуно алогично звучи констатација да „нема оправдања посматрати асиндетске реченице заједно са синдетским, укључивати њихове поједине врсте у одређене врсте зависних или независних везничких реченица” (Танасић 2018: 599). Научна неоснованост те констатације више је него очигледна кад се упореде синдетске и асиндетске независнослужене реченице са семантичким конкретизаторима везничког значења, у којим је, без обзира да ли су синдетске или асиндетске, једини верификатор семантичког статуса реченице сам конкретизатор, што ће рећи да је експлицирање самог везника најчешће редундантно за одређење синтаксичко-семантичког типа реченице (уп. Вукић 2020).

⁴ Збирку чини седам приповиједака: „Троњак” (11–45), „Голубњача” (46–69), „Даље од олгара” (70–153), „Linea Grimini” (154–171), „Игра лажног Аљоше” (172–187), „Уз шпанско вино” (188–196) и „Максим Горки с Динаре” (197–207). При навођењу примјера у тексту рада у загради ћемо давати назив приповијетке и број странице саме збирке (Радуловић 2001) на којој се примјер налази.

искључиво сусрећу асиндетске координиране реченице без конкретизатора. Два су разлога томе. Први, што асиндетске реченице са семантичким конкретизатором једнозначно предодређују смисаони, односно значењски однос између координираних клауза, а то је у својеврсној супротности са језиком књижевноумјетничког текста. Писац, наиме, у књижевноумјетничком дјелу моносемичности надређује полисемичност исказа; пишчев је циљ да значењски што више „обремени” сваку језичку јединицу, а посебно реченицу. Други је разлог што конкретизатори по правилу ограничавају број клауза у асиндетској реченици, најчешће су то реченице са двије или највише три јукстапониране клаузе (уп. примјере код Вукић 2020: 150–153; Танасић 2018: 614–627). Код Радуловића су, међутим, асиндетске реченице врло богате (невезничким) клаузама: неупоредиво су му бројније поликлаузалне од двоклаузалних асиндетских реченица.

На почетку описа асиндетских реченица у Радуловићевим приповијеткама свакако треба издвојити оне најинтригантније, оне које се у литератури готово и не спомињу, и које су карактеристика само књижевноумјетничког прозног текста, при чему је тешко утврдити да су карактеристика само Радуловићевих приповиједака, будући да описа употребе асиндетских реченица у језику писаца готово да и нема.⁵ Само је у књижевности, односно књижевноумјетничком стилу, могућа реализација бар три (под)типа асиндетских реченица, које се сусрећу и које, зачудо, чак нису ни толико ријетке у Радуловићевим приповијеткама. Два су типа везана за асиндетске реченице чије клаузе „репрезентују” различите типове (туђег) говора, док у трећем типу у асиндетску координацију улазе предикатски и неглаголски искази, као јединице двију комплементарних синтакси: граматичке и комуникативне.

Најприје наводимо досада у литератури нерегистрован тип поликлаузалне асиндетске координиране реченице, чија је специфичност у томе што садржаји клауза не припадају истом типу (туђег) говора, него реченицу чине клаузе којим се изражава ауторски или говор приповједача и клаузе које припадају слободном управном говору. При навођењу примјера клаузе управног говора ћемо курзивно истицати:

(1) Откотрљала се канта низ улицу, јаук, *иусићиие ме злоиџвори*, уместо млека просули су се бели леци (пуни отровних порука), звекнуо је о калдрму и пиштољ. („Уз шпанско вино”, 190); Намамили смо га [овна] жирима, Мићука му око рогова вјешто и неосјетно провлачи конопац, завезује за грм – *сага је наии!* („Голубњача”, 56); Пуца чело, шкрипе рогови, мало који ован наставља битку послије првог судара – *бјез кукавички*. („Голубњача”, 56); На очевој млиници сви витлови су прорадили, *збојом йомељари*, пред повратак у брда жеља им је да поједу ботицу

⁵ Изузетак представља рад С. Степанова о употреби асиндетских структура у роману *Филирани* Мома Капора (Степанов 2008: 259–274).

пуре и напију се хладне воде – мирнији су, мушкарци с више гушта запале лулу, жене не гријеше у плетиву и предиву. („Даље од олтара”, 93).

Све четири наведене асиндетске реченице су поликлаузалне, творене од најмање четири невезничке клаузе, чије су границе маркиране запетама, док је крај реченице обиљежен тачком. Курзивно немаркиране клаузе припадају приповједачком или ауторском он-говору, док курзивно маркиране реченице припадају управном ја-говору. Притом су све клаузе управног говора дате у форми слободног управног говора.⁶ Све четири клаузе управног говора припадају екскламативним исказима у функцији клауза, с тим да је само она која долази као посљедња у асиндетској реченици узвичником маркирана као екскламативна (*saga je nam!*), чиме је цијела асиндетска реченица добила статус комуникативне екскламативне реченице. У трима осталим асиндетским реченицама клаузе у форми слободног управног говора заузимају мезофоричку позицију, па, логично, нису ортографски маркиране као екскламативне, него су само компоненте низа клауза које чине јед(инстве)ну комуникативну обавјештајну асиндетску реченицу, чему је показатељ тачка на њеном крају. Лако је уочљиво да у наведеним реченицама чије клаузе представљају „интерференцију” приповједачког и управног говора, без обзира што у свима садржаји клауза стоје у односу сукцесивности – имплицитну координацију није могуће превести у експлицитну, тј. запете замијенити координираним везницима. Из тога се може закључити да су од сложених реченица само асиндетске координиране подобне за клаузално „уланчавање” садржаја приповједачког и управног говора.

Од асиндетских реченица у којима се комбинују клаузе са приповједачким и управним говором, код Радуловића су чешће асиндетске реченице у чијим клаузама долази до комбиновања *приповједачког и слободног неуправног говора*. При навођењу примјера, клаузе са слободним неуправним говором ћемо курзивно истицати, с тим да ћемо у загради са стрелицом давати њихову изходнишну еквивалентну форму из управног говора:

(2) Пиле је препустио њему и брату Јовану, *ејџо им ја, нека се ијрају* [←*ејџо вам ја, ијрајџе се*]. („Даље од олтара”, 73); Николица је подигао бронзину, не иде по воду, не вјерује да је борба завршена, *не намјерава ваљда онај снажни Онисим збој једној мишића и млиницу им срушијџи* [← *не намјерава ваљда онај снажни Онисим збој једној мишића и млиницу нам срушијџи*]. („Даље од олтара”, 92); Направио је план, украо ножице, он ће сјећи жицу, први ући у воћњак, Николичино је да се попне на прво стабло јабуке, набере што више, *ијак нека јази јесу ли зреле или зелене* [←*ијак јази јесу ли зреле или зелене*], и да што брже, пуних њедара,

⁶ Сви типови туђег говора и њихове карактеристике које у раду помињемо дају се према Ковачевић 2012: 13–38.

побјегне. („Даље од олтара”, 97); Устао је од стола, опростио се с мајком, замолио је да га причека, *нека се не сїраши за њеџа* [← *немој се сїрашииїи / не сїраши се за мене*], брзо ће се вратити. („Даље од олтара”, 141) и сл.

Курзивно маркиране клаузе припадају слободном неуправном говору, док се осталим клаузама у асиндетској реченици исказује ауторски или приповједачки говор. Слободни неуправни говор је неуправни зато што са правим неуправним говором дијели темељну граматичку особину: употребу глаголског и замјеничког лица као у неуправном говору. Граматичка форма, дакле, показује да овакав говор припада приповједачу, међутим, „свијест из које тај (приповједач) изводи своје опажање, дојмове, емоције и судове – а они изравно утјечу на структурирању говора – припада лику” (Бити 1997: 121). И управо начин изражавања „опажања, дојмова, емоција и судова” нераскидиво повезује овај тип говора са управним, што се најбоље види упоређењем клауза слободног неуправног и у загради датих еквивалентних форми управног говора. Зато слободни неуправни говор увијек представља стилско двогласје, јер он „у себи меша ознаке два дискурзивна догађаја (приповједачевог и дискурзивног чина лика), два стила, два језика, два гласа, два семантичка и аксиолошка система” (Принс 2011: 185). Овај облик преношења туђег говора на најбољи начин омогућава „органско и складно спајање туђег унутрашњег говора са ауторским контекстом” (Бахтин 1989: 79). А то „спајање”, како то потврђују и примјери из Радуловићеве прозе, прави синтаксички израз налази у асиндетским, и то приоритетно координираним асиндетским реченицама. Ни ове имплицитне координиране структуре нису – будући да изостаје могућност замјене запета координираним везницима – преводиве у структуре експлицитне координације.

Још један врло специфичан тип формирања поликлаузалних асиндетских реченица, који не биљежи досадашња литература, сусреће се у Радуловићевим причама. То су асиндетске реченице у којима се нижу клаузе које не дијеле исти комуникативни циљ или сврху. Према комуникативном циљу или сврси, општепознато је, све реченице су – па биле оне синдетске или асиндетске – троврсне: или обавјештајне, или упитне, или узвичне. Свака структурно граматички проста или граматички сложена реченица увијек је или обавјештајна, или упитна или узвична (екскламативна). Зато је тешко очекивати да комуникативно различити типови реченица у статусу клауза творе јединствен тип комуникативне реченице. Друкчије речено, у независносној реченици, синдетској или асиндетској, по правилу се нижу комуникативно истоврсне реченице, преведене у структурни статус клауза. Код Радуловића, међутим, нису ријетке асиндетске реченице које чине клаузе што формално одражавају различите типове комуникативних реченица. На пример:

(3) Намамили смо га [овна] жирима, Мићука му око рогова вјешто и неосјетно провлачи конопац, завезује за грм – *сага је наии!* („Голубњача”, 56); Измичем се, скоро трчећи напуштам Крчић, пењем се као коза мојим и Кузмановим путем, до ушију допире све јача звоњава звона – *коме ли је Кузман шиу дужносѝ данас ѿвјерио?* („Голубњача”, 65); Шимун му више не противуријечи, застане у послу, баци поглед на своју десну руку – длакаву, црну, малтер се по њој ухватио, са старим и новим ожиљцима, неподрезаним ноктима, од убоја камена испод неких се до самог коријена плави – *шиѝа ѿо фрайѝар ѿрича*, његова рука је све друго више него златна. („Даље од олтарa”, 74); Онисим је све више увријеђен и љут, почео је и псовати, прекратио би ово, *зар своју снаѝу у ниѝиѝа да ѿроѝи*, кренуо је и другом шаком, крупни прсти млатају по бронзину, плету нове замке, разграђују старе, али миѝиѝи ни да додирну – мало застане, почине, па умакне, као да је бронзин огромно поље са стотину рупа и замршених канала. („Даље од олтарa”, 91); Замандалила је Анђелија врата, одахнуо је и Ђузепе, устао из дјечијег кревета, у мундантама, распојасан, сјео уз огњиште, босим ногама шарао по лугу, газио жеравицу, пробао издржљивост својих табана – *шиѝа је ѿо ѿрема ономе шиѝо ѿдноси муѝ ове ѝене*, а опет – и она је права мученица, најмање курва, без обзира што је с рођеног прага мужа отјерала. („Linea Grimani”, 170) и сл.

Наведене асиндетске реченице, према типу завршног реченичног ортографског знака, репрезентују сва три типа комуникативних реченица: прва је узвична, друга упитна, а преостале обавјештајне. Радуловић, очигледно, комуникативни статус цијеле асиндетске реченице одређује статусом посљедње њене клаузе. Нису, међутим, само по томе различите наведене асиндетске реченице, него и по томе ком типу говора припада структурно упитна и узвична клауза. У прва три примјера узвична и двије упитне реченице репрезентују управни говор, док је у преостала два примјера формално упитним реченицама пренесен слободни неуправни говор: [...] *зар своју снаѝу у ниѝиѝа да ѿроѝи* [←*зар своју снаѝу у ниѝиѝа да ѿроѝим*]⁷. Слободни неуправни говор, како смо видјели, карактеристика је сва три наведена типа асиндетских реченица. Будући да је слободни неуправни говор „творевина уметничке књижевности и искључиво се у њој среће” (Човић 1991: 146; уп. и Рајић 2010: 521), сљедствено су и ови типови асиндетских реченица карактеристика само прозног умјетничког текста.

⁷ У другом примјеру, чија упитна форма има статус реторичког питања – [...] *шиѝа је ѿо ѿрема ономе шиѝо ѿдноси муѝ ове ѝене* [← [...] *ѿо је ниѝиѝа ѿрема ономе шиѝо ѿдноси муѝ ове ѝене*] – нема разлике у облику реченице управног и слободног неуправног говора. Овај примјер асиндетске реченице од свих досад наведених разликује се и по томе што није потпуно безвезничан, него се након низа од осам асиндетских клауза реченица завршава координираном (с везником *и*) синдетском клаузом, у коју је уврштена субординирана концесивна клауза са сложеним везником *без обзира шиѝо*.

Ни у овом типу асиндетских реченица није могућа замјена запета везницама (ни зависним ни независним), тако да имплицитну очигледно координирану структуру није могуће превести у експлицитну.

Четврти специфични структурни тип асиндетских реченица што се сусреће у Радуловићевој прози чине оне у којима се нижу предикатски и непредикатски неглаголски искази у функцији координираних клауза. У питању су асиндетске реченице у којима свака од клауза има статус минималне обавјештајне јединице, с тим да неке од клауза имају структурни статус предикативних јединица, а друге немају, него искључиво статус исказа (о односу реченице и исказа в. Ковачевић 2020: 253–263). При навођењу примјера тих асиндетских реченица из Радуловићевих приповиједака, клаузе исказане неглаголским исказима истицаћемо курзивом:

(4) Откотрљала се канта низ улицу, *јаук*, пустите ме злотвори, уместо млека просули су се бели леци (пуни отровних порука), звекнуо је о калдрму и пиштољ. („Уз шпанско вино”, 190); Пиле је препустио њему и брату Јовану, *ејџо им ѿа*, нека се играју. („Даље од олтара”, 73); Аљошина рука с картом диже се високо, до плафона, *ѿлас на сјџо*, противникова карта је поклапа, јача је, Аљоша увијек проналази нову псовку. („Игра лажног Аљоше”, 183); Ниједног зрна соли нема на плочама, овце крећу у сјевер, мами их бура, *Муличина вика*; ни моји шрапнели камења не могу их зауставити. („Голубњача”, 47); Почине ручак, *сркуџање суйе*, нас троје у ћошку као пилићи без квочке, табанима хладно од бетона, *смијех*, *ѿласови*, нисам сигуран да знам пјесму напамет. („Голубњача”, 63); На очевој млиници сви витлови су прорадили, *збоџом ѿомељари*, пред повратак у брда жеља им је да поједу ботицу пуре и напију се хладне воде – мирнији су, мушкарци с више гушта запале лулу, жене не гријеше у плетиву и предиву. („Даље од олтара”, 93) итд.

У наведеним примјерима асиндетске реченице не чине реченице и искази, него искључиво различити искази. Термини „реченица” и „исказ”, наиме, припадају различитим дисциплинама. Први припада реченици као јединици апстрактног система, реченици као граматичкој јединици, док је исказ јединица комуникативне синтаксе, и текста. То је „најмања говорна јединица са самосталном информативном функцијом” (Симић 2000: 88). Исказ је тако „свака предикативна или непредикативна јединица којом се може пренијети минимална информација. Из тога проистиче да свака граматичка реченица може бити исказ ако је употријебљена у комуникацији, док сваки исказ није нити мора бити граматичка реченица, јер се информација може пренијети и непредикативном јединицом (нпр. *Ни дашка вејџра. Пожар! Довиђења!*). Исказ је, дакле, шира јединица од реченице, јер постоје искази који нису реченице” (Ковачевић 2020: 254). То потврђују и наведени примјери асиндетских реченица у којима се јављају непредикатски (неглаголски) искази у вриједности координираних клауза, а изражени су узвицима, речцама, име-

ницама (*јаук; еїо им їа; їлас на сїю; збоїом їомељари; Миличина вика; ср-куїїање суїїе; смијех; їласови*)⁸.

Постојање асиндетских реченица с неглаголским исказима у функцији клауза актуелизује у литератури присутну дилему „није ли јукстапозицијско слагање ближе слагању у тексту него слагању (склапању) у сложеној реченици” (Прањковић 1993: 135; уп. и Силић 1984: 21–22; Бадурина 2018: 35; Бадурина, Палашић 2019: 259). Такво се мишљење углавном оспорава интонационим критеријумом, посебно истицаним код старијих руских синтаксичара (в. Прањковић 1993: 123, 131–132, 137), а према коме су „реченице у тексту интонационо целовите, а предикацијске јединице у сложеној асиндетској реченици немају интонациону целовитост” (Танасић 2018: 599). То мишљење готово потпуно побија сама чињеница да асинденску реченицу не творе само предикацијске јединице, него и непредикацијски искази⁹. Будући да се текстови „не састоје од реченица или неких других елемената језика већ искључиво од исказа” (Мразовић, Вукадиновић 1990: 597), а будући да постоје асиндетске реченице састављене искључиво од исказа, готово по налогу логичне нужности слиједи да је устројство асиндетских реченица ако не подударно онда свакако ближе принципима устројства (везаног) текста него сложене реченице. Одлучујућу подршку текстуалном устројству асиндетских структура даје наратолошки критеријум комбиновања типова (туђег) говора. Комбиновање типова (туђег) говора искључива је карактеристика текста, а не сложене реченице. А Радуловић асиндетске реченице, како смо видјели, често структурише управо комбиновањем различитих типова (туђег) говора.

Осим иновативних типова асиндетских реченица у којима интерферирају различити типови туђег говора, као и (граматички) различити типови исказа, код Радуловића се сусреће још један врло риједак тип асиндетске реченице, чија је карактеристика необичан, рекло би се чак и „немогућ”, распоред клауза у координираној асиндетској реченици. У литератури је увријежено мишљење да не постоји могућност уметања једне координиране

⁸ Навели смо само примјере асиндетских реченица у којима непредикатске (неглаголске) клаузе нису елиптичне стилске варијанте предикатских, какав је слједећи примјер, у коме је у све четири непредикатске клаузе из стилских разлога елиптиран копулативни глагол из предиката: *Земља изорана, камен и асфалїї исцїїейани, у їарку невини касни цвиїейї їерунике, неїақнуїїа сїомен-бисїїа иїїанскої борца.* („Максим Горки с Динаре”, 201)

⁹ Осим тога, у литератури се износи и два нимало научно неуверљивија противкри-теријума о „прецијењеној” улози интонације. „Прво, различите интонацијске могућности (узлазност ~ силазност и дужина станке) знатно су скромније од инвентара везних средстава (као специјализираних, граматикализованих средстава за маркирање суреченичних граница, али и успостављање одређеног типа односа међу суреченицама), па стога и недостатно диференциране (усп. и Прањковић 1993: 126). Друго, чини нам се изгледним, одређене интонацијске значајке последица су – а не узрок – семантичких односа међу јукстапонираним суреченицама. Дакако, може се овоме придодати и то да исте или сличне интонацијске обрасце налазимо и у синдетским структурама, али и међу реченицама повезанима у тексту.” (Бадурина 2018: 28)

клаузе у састав друге. Таква „уврштавања”, констатује И. Прањковић, у координираним реченицама „нису могућа. Клаузе се тих реченица увијек ’улаччавају’” (Прањковић 1984: 32–33). Ни у најновијим радовима о реду клауза у асиндетској реченици (в. Бадурин 2013) као могућност промјене распореда клауза у асиндетској реченици спомиње се само инверзија (пермутација), док нема ни помена о могућности уметања садржаја једне координиране клаузе у састав друге. Да таква могућност код једнога типа независних клауза постоји, већ је доказано у литератури (в. Ковачевић 1998: 28–35), а то потврђују и следећа три примјера из Радуловићевих приповиједака:

(5) Од живог и здравог човека, *није ни йримейшила*, претворио се у бледог, ружног и дугачког мртваца. („Уз шпанско вино”, 195); Војници – *ййачно су знали иййа чека* – донесоше пред њега икону светог Димитрија, урамљену Његошеву слику, албум с фотографијама и четири пишчеве књиге. („Максим Горки с Динаре”, 203); Геометар је дигао главу; риђа брада погледом тражи њен прозор, из руке у руку премешта кесу, унутра је (*зна ййо добро*) флаша белог шпанског вина. („Уз шпанско вино”, 190).

Наведени примјери асиндетских реченица показују да је садржај једне од асиндетских клауза уметнут између дијелова друге клаузе у саставу асиндетске независносложене реченице. Графички су код Радуловића границе тих парентетичких клауза маркрране троврсно: запетама, цртама или заградама. Дате парентетичке клаузе семантички су специфичне: припадају по правилу прикључним клаузама са значењем додатног коментара. Само је тај семантички (под)тип независних клауза, без обзира да ли су оне везничке или безвезничке, подложен парентези. Те клаузе се „садржајно не уклапају у ток предметне расправе, него га нарушавају. Аутор, наиме, наводећи их, прекида ток расправљања (ток мисли) износећи властити ментални или емоционални став према основном садржају” (Ковачевић 1998: 31). Клаузе овога типа, како је то већ у литератури истакнуто и примјерима потврђено (Ковачевић 1998: 28–35), обичније су у расправљачким неголи у књижевним текстовима¹⁰.

Типови наведених асиндетских реченица у приповијеткама Јована Радуловића јесу творбено и синтаксичко-семантички најспецифичнији, али нису ни најфреквентнији, нити су – иако врло стилогени – најстилогенији,

¹⁰ Из књижевних дјела у датоме раду (Ковачевић 1998: 11–35) ексцерпирани су следећи примјери асиндетских реченица с уметнутим клаузама: Пред нама је, *знали смо ййо чиййавим ййелима*, била вода (Ковачевић 1998, 30: Видосав Стевановић); У Стапару је, *ййо цео свейй зна*, родио се и век свој провео, мелем човек, Стеван Поповић. (Ковачевић 1998, 31: Мирослав Јосић Вишњић); У недељу сам, *ййи ни свануло добро није*, у амбару, пајван око модрога врата бабе мојега дрхтавим прстима расплитао (Ковачевић 1998, 27: Мирослав Јосић Вишњић); Живот сам, *ййо и ййи знаш*, посветила сликарству и слободи нашег народа. (Ковачевић 1998, 31: Добрица Ћосић).

што ће рећи с најизразитијом стилском вриједношћу. Најфреквентније асиндетске конструкције код Радуловића, и најстилогеније не само код Радуловића него и у књижевноумјетничком стилу уопште, представљају асиндетске реченице у вриједности *асиндејтона као стилске фигури*, под које потпадају и слjedeће из Радуловићевих приповиједака:

(6) Убрао је неколико презрелих купина, загризао трпку дрењину, избјегавао сусрете и разговоре, више се обраћао Богу. („Даље од олтара”, 83); Са њива је пожњевен јечам, овршен, слама продана, зрно треба ошуљати, Бакмазова шуљара у квару. („Даље од олтара”, 82); Онда су се облаци разрјеђивали, у неком бијесном небеском галопу напуштали Фортицу и Книн, нестајали према Гњату, Врлици, Сињу. („Троњак”, 12); Обучен, легао је преко широког кревета, погужвао јорган, загледао се у плафон, у жмиркаве сијалице, био задовољан данашњим учинком. („Игра лажног Аљоше”, 174); Бунован, сељак би скочио, отворио, на прагу угледао црно чудовиште са крстом у руци. („Даље од олтара”, 125); Узела је телеграм, затвара врата, говори поштару хвала и довиђења, куца лагано на врата његове собе, уручује му зеленкаст, провидан коверат. („Игра лажног Аљоше”, 180); Геометрове очи трепћу, смирује се дрхтање руку, спушта се риђа брада. („Уз шпанско вино”, 192); Одлазимо до пијаци, обојица жељни воћа, режемо касне лубенице, срчемо сок, бодулице нас саме нуде смоквама и грожђем. („Троњак”, 36); Посебно с јесени знају (варошани) стизати из града аутобусима и теретњацима, вуку вреће, крамповима и сјекирицама кљуцају пањиће, увече се с пуним врећама враћају у град. („Голубњача”, 49); Вода свуда извире, кувају неку кашу, пеку хљеб макар са девет кора, од педесет људи мораш набасати на једног милостивог. („Даље од олтара”, 81) итд.

Све наведене поликлаузалне (најмање троклаузалне) асиндетске реченице јесу, логично, реченице отворене структуре, с тим да су све безвезничке клаузе у њима експлицитно или имплицитно предикатске.¹¹ Друкчије речено, на почетку ниједне од клауза нема везника. То је најчистији облик *реченичног асиндејтона* као стилске фигуре, који подразумева низање већег броја клауза неповезаних везницима¹². Али то нису једини типови чистог реченичног асиндетона ни код Радуловића, а ни уопште. Много су чешћи случајеви

¹¹ Имплицитно су предикатске оне код којих је из стилских разлога нпр. изостављен копулативни глагол у предикату, као нпр.: Бунован, сељак би скочио, *отворио* [→ *отворио би*], на *прагу угледао* [→ *угледао би*], црно чудовиште са крстом у руци. („Даље од олтара”, 125); Са њива је пожњевен јечам, *овршен* [→ *овршен је*], *слама продана* [→ *слама је продана*], зрно треба ошуљати, Бакмазова шуљара у квару [→ *Бакмазова шуљара је у квару*]. („Даље од олтара”, 82).

¹² Овдје нас интересује само реченични асиндетон, који настаје безвезничким низањем клауза, док изван интересовања остаје синтагматски асиндетон, који настаје низањем већег броја ријечи или синтагми.

творбе асиндетонских реченичних структура у којима је број предикатских клауза неподударан с бројем безвезничких клауза. То су асиндетске реченице у којима је у структуру неке од безвезничких клауза „уврштена” нека зависна клауза. Ево Радуловићевих примјера који репрезентују тај тип асиндетске реченичне структуре, с тим да ћемо у њима зависне клаузе истицати курзивом:

(ба) Не дирај га [одело], не питај *чије је*, газдарици не спомињи *да ти смејта*. („Игра лажног Аљоше”, 173–174); Момков бијес је све већи, снага јача, пробија га и зној, помаже се рукама и зубима, јуриша, љут је, не може урадити *ишта треба*, неће моћи сутрадан родитељима и браћи показати крваву сламарицу. („Даље од олтара”, 131); Окренуо је кључ у брави, упалио лампу, увукао павер, стуљену свјетлост управо на једно мјесто – плетени ковчег спремљен већ прије два дана с највећом тачношћу, прочитао списак неопходних ствари *које се морају понијети*. („Даље од олтара”, 85); Враћа се отац, бос, у руци носи опанке, очистио је јажу, пустио воду низ све кашике, прилази ватри *да огрије смрзнуте ноге*, по лугу капље вода. („Даље од олтара”, 90); Од оваквог смрада не можеш побјећи, склонити се, окренути главу, затиснути нос, престати дисати, убрзати корак, заборавити *тјје си и ишта си*. („Даље од олтара”, 70); Попнемо се, провучемо кроз неку ограђену храстову шуму, страх нас *да не разбудимо пашчад*, привучемо се Горетиној кући. („Троњак”, 38); Пиће подузима госте, зажарише им се образи, почеше и старчићи штипкати попову слушкињу и жене *које доносе јела и шиће*. („Голубњача”, 64) итд.

Зависне клаузе увијек, па сљедствено и у наведеним примјерима, заузимају позицију неког од реченичних чланова у структури асиндетске клаузе. То је зато што су зависне клаузе предикатски функционални еквиваленти синтаксемски или синтагматски израженим члановима реченице.¹³ Због тога те клаузе не ремете структурну „чистоту” поликлаузалне асиндетске реченице, па и такве реченице потпадају под реченице које репрезентују реченични асиндетон као стилску фигуру. Односно, баш као и претходно анализиране (6), потпадају под структурно недвосмислене асиндетске реченице. Стилска је вриједност асиндетона прије свега у томе што садржај ниједне клаузе није посебно фокусиран, него се сви ти садржаји сливају у једну цјелину. Асиндетонска конструкција осликава ситуацију као цјелину кроз безвезничко нагомилавање садржаја који се међусобно испомажу у творби јединственог усложњеног садржаја. Друкчије речено, асиндетонске реченичне структуре у први план истичу садржај цијеле сложене реченице, као својеврсне слике сложене ситуације, у којој се јасно препознају елементи, чије невезничко

¹³ Уп. нпр.: [...] не може урадити шта треба [→ оно потребно]; [...] не питај чије је [→ за припадност]; страх нас да не разбудимо пашчад [→ од разбуђивања пашчади]; [...] прочитао списак неопходних ствари које се морају понијети [→ за одношење / „за понијети”]; [...] прилази ватри да огрије смрзнуте ноге [→ ради гријања смрзнутих ногу] и сл.

„низање” указује на комуникативну небитност њихове разграничљивости. Будући предикатске, такве сложене асиндетске реченице најчешће представљају испреплетеним акцијама усложњен догађај или доживљај – односно слику тог догађаја или доживљаја.

Пошто је асиндетон стилска фигура, а свака стилска фигура представља отклон у односу на свој комуникативно уобичајени еквивалент (в. у свакоме од радова у Ковачевић 2015), поставља се питање која је то општеупотребна, „уобичајена јединица” у односу на коју је асиндетонска конструкција стилска фигура. То сигурно није, нити може бити антонимска полисиндетска реченична конструкција, која подразумева низање истовезничких клауза, тј. употребу истог везника испред сваке од клауза које чине синдетску сложену реченицу¹⁴. Не може из једноставног разлога што је и полисиндетон стилска фигура, па би више но парадоксално било да једна стилска фигура буде стилски немаркирана како би она друга била стилски маркирана. Дакле, нити су асиндетонске структуре стилске фигуре у односу на полисиндетонске нити су полисиндетонске структуре фигуре у односу на асиндетонске. И једне и друге статус стилских фигура имају захваљујући суодносу с неком нефигуративном јединицом која им је комуникативно, али не и стилски, конкурентна.

А та стилски неутрална јединица у односу на коју су и полисиндетонске и асиндетске реченице стилске фигуре јесте асиндетско-синдетска поликлаузална (најмање троклаузалана) реченица. Уобичајено је, наиме, да се у стилски неутралним реченицама, посебно оним копулативним, састављеним од више клауза (најмање три), само између претпоследње и последње клаузе употребљава везник, као својеврсни синтаксички затварач низа¹⁵. Ево и неколико примјера за тај тип *асиндетско-синдетске сложене реченице* из Радуловићевих приповиједака, у којим ћемо завршну везничку клаузу истичати курзивом:

(7) Обазирао се да ко не наиђе, бирао потпуно здраву циглу, трпао је у дубоки цеп капута, и *мирно се враћао кући*. („Троњак”, 13–14); Мићука је донио одлуку – ухватићемо туђег овна, привезати га за грм и *ућићи му муга*. („Голубњача”, 56);

¹⁴ Пошто полисиндетских реченица нема у Радуловићевим приповијеткама, што је и логично јер је реченични асиндетон језичко-стилска доминанта његовог језика, – овдје за потврду полисиндетона исказаног координираном реченицом с везником *ни* дајемо примјер из језика Мирослава Јосића Вишњића: *Ни* Беч није штедео, *ни* Пешту миловао, *ни* Москву мазио, *ни* Париз величао, *ни* Дрезден заборављао, *ни* Београд оптуживао, *ни* Загреб у небо дизао. (Ковачевић 2015, 327; Мирослав Јосић Вишњић)

¹⁵ Уп. и: „Кад су три или више саставних реченица у низу, обично се између претпоследње и последње употребљава везник, и тиме се низ затвара. То је завршени низ саставних реченица (најмање три у низу). Ако пак између претпоследње и последње реченице у низу нема везника (као што га и иначе у таквој сложеној реченици нема), низ остаје отворен. То је незавршени низ саставних реченица. Уопште узевши, такве реченице су динамичније од сложених реченица са саставним реченицама чији је низ завршен.” (Миновић 1987:78).

Жене излазе на прагове, перу посуђе раширених ногу, из бакрица и бронзина стружу загорјеле коре пуре и јечма *и халайљиво их ѿрѣјају у усѣа*. („Даље од олтарѣ”, 76); Направили су два круга, на улицу је излазило све више народа, код Опѣинског начелства прешли су на дугу страну, сад би могли у цркву, јавити се гвардијану *и ѿпрѣремѣиши за мису*. („Даље од олтарѣ”, 111); Већ је био на прагу крчме, предомислио се, никада више очевој млиници није отишао, *ниѣи за Сѣевана уѣиѣао*. („Даље од олтарѣ”, 116); Испред куће у башчи зује пчеле око вучијина, роје се, мирише восак, *а неѣје исѣог куће, као Горейѣа, виче на маѣарад*. („Троњак”, 38); Нема балотања, нема излазака и шетњи по гробљу и до црквеног винограда, нема оних разговора што се воде између једног и другог, двојице и тројице, дознавања тајни и планова – *а од ѿѣа се живи, макар до ѿрвих љейних свейѣаца и сајмова*. („Голубњача”, 62–63); Кузман одвезује магарца, доводи га на мост, приводи владици – двојица, сигурно млађих попова, смјестише владику на самар, Кузман узима улар *и крену са Жангармскоѣ мосѣа, исѣог Шѣириноѣ кука*. („Голубњача”, 65–66); Није [смоква] издржала први јачи налет буре – расцијепила се, млада кртина се бијели *и суѣи на сунцу*. („Троњак”, 15) итд.

Кад се укине везник између претпоследње и последње клаузе асиндетско-синдетска сложена реченица¹⁶ постаје асиндетска. Међутим, дати се

¹⁶ Треба рећи да то нису једини случајеви асиндетско-синдетских реченица, него код Радловића постоје најмање још два типа. *Први ѿиѣи* представљају реченице са више безвезничких клауза, између којих се сусрећу двије не случајно везником *и* повезане клаузе (које ћемо истицати курзивом), које су у тако чврстој смисаоној вези да осликавају јединствену, недјеливу ситуацију, као нпр.: Умукну глас попа Драгутина, раздвојише се из молитвеног прстена попови, *ѿочеше ѿѣаѣи ѿ ѿараѣи* се мантије, веће и мање крпе запињати за грмове. („Голубњача”, 69); Пресрећни смо, надвирујемо се над јаму, блејимо, *ѿображавамо ѣа ѿ изазивамо*, одоздо из понора никаквог одговора. („Голубњача”, 58); У његовој крчми *измишљале су се ѿ кривоѿвориле ѿризанице*, правила лажни тестаменти, гостима крадени коњи, чак и иза пашњача нестајали дукати. („Linea Grimani”, 158); Неспретно, у великој журби, Онисим снажно лупи по бронзину, овај празно зазвучи, *заљуља се ѿ исѣаде из Николѣичних руку*, мишић се коначно одлијепи, прошао је своју голготу, преживио смак свијета, зашара кроз луг међу вреће. („Даље од олтарѣ”, 91); Вјетар је разносио пепео, пламен стремио небу – с лакоћом прогута одрину, чуваркућу, *лизну ѿ ѿѣрљи кошћелине ѿране*, смежура се лишће и пожутјеше зелене бобице. („Максим Горки с Динаре”, 206); и сл.

Други ѿиѣи представљају асиндетско-синдетске реченице у којима се независним везником (најчешће супротним) асиндетска реченица дијели на два антитетично структурно-семантички паралелна дијела састављена од више безвезничких клауза (чији функционални чланови могу бити везничке зависне клаузе), као нпр.: Пузавац се отегао низ седрости зид, увукао се у шкрапље између кантуна, *али* бура свеједно треска његовим зеленим, меснатим листовима, пуним воде, рањава их. („Троњак”, 12); У брујању, јављању и снази гласова проналазим неки смисао, на кров кућаре подижем камен, издижем се на прсте – поново видим Голубњачу, опасна је поповским мантијама, *а* између њих се издижу прамиччи дима, крећу према сунцу, губе се поврх поповских глава – мирише тамјан таман онако да те подумне страх. („Голубњача”, 67); Побједнички ће се осмјехнути непознатој жени, оставити телеграм на сточићу, *и* кад она напусти собу, нагло ће оздравити, зграбити најлонску кесу с прибором за бријање, калодонтом, четкицом, папучама, сјурити низ степенице, сјести у такси, правац аутобуски колодвор, за

везник у наведеним примјерима по правилу не може редуплицирати испред сваке од клауза како би асиндетско-синдетска реченица постала полисиндет(он)ска¹⁷. А не може се редуплицирати или зато што асиндетску реченицу не чине семантички истоврсне координиране клаузе, или због тога (какав је нпр. случај с прва два наведена примјера) што су чланови асиндетске реченице не само координиране него и субординиране безвезничке клаузе. Тако се међуоднос између чисто асиндетских (асиндетонских), полисиндет(он)ских и асиндетско-синдетских поликлаузалних Радуловићевих реченица, с обзиром на (не)могућност међусобне трансформације (преоблике), може формулисати у виду следећег правила: свака се асиндетско-синдетска и полисиндетска реченица може преобликовати у асиндетску, а такође се и свака асиндетонска и полисиндетонска реченица може преобликовати у асиндетско-синдетску реченицу, док се ријетко која асиндетско-синдетска и асиндет(он)ска реченица може преобликовати у полисиндет(он)ску. Разлог томе је прије свега што су клаузе у полисиндет(он)ским реченицама и синтаксички и семантички истородне (нижу се нпр. само копулативне или само дисјунктивне клаузе), док то није случај са асиндетско-полисиндетским, а посебно није са асиндет(он)ским реченицама. Наиме, у чистим асиндетским реченицама у вриједности асиндетона као стилске фигуре у низ улазе и координиране и субординиране клаузе (субординиране и према синтаксичком критеријуму неопходности навођења клаузе и према семантичком критеријуму могућности трансформације само у везничку субординирану клаузу). То показују бројни примјери асиндетских *координирано-субординираних* реченица из Радуловићевих приповиједака, од којих овдје наводимо мањи дио:

(8) Морао би им једно признати: вјешти су и пробрани стријелци, руке им не дрхте, за овакав дочек су се дуго спремали, све се остварује по унапријед замишљеном плану. („Даље од олтарa”, 71); Долази поштар, газдарица отвара, за Аљошу је телеграм. („Игра лажног Аљоше”, 180); Затим изађе напоље, упуту се стаји и сјенику, кроз дрвена врата испали неколико хитаца, повуче се према аутомобилу, опомену их да се склоне, може у кући или сјенику бити бомба или муниција, не треба ризиковати. („Максим Горки с Динаре”, 205); Није [смоква] издражала први јачи налет буре – расцијепила се, млада кртина се бијели и суши на сунцу. („Троњак”, 15); Трчали су преко запарљених њива и ливада, одсјецали дрвеним сабљама главе небројеној војсци чичака и трави млијечици – на оружју су остајали бијели љепљиви трагови. („Даље од олтарa”, 93); Сад је касно, одустајања нема,

сат времена биће у С., изљубити Соњу, дјевојчицу на којој ће опет запазити неке промјене. („Игра лажног Аљоше”, 181) итд.

¹⁷ Овдје правимо разлику између термина *асиндетски* и *асиндетонски* и *полисиндетски* и *полисиндетонски*: термини асиндетски и полисиндетски односе се на поликлаузалну безвезничку и везничку реченицу, док се термини асиндетонски и полисиндетонски односе на те реченице као стилске фигуре.

игра је одмакла у свим фазама. („Игра лажног Аљоше”, 172); Засучи рукаве, време пролази, часовник откуцава, пашће ти заставица. („Уз шпанско вино”, 196); На обали подигнут подијум, од мора пирка, лепршају заставе, стари госпари се прихватили својих лимених инструмената, мандолина (чувена је дубровачка гласба!), наштивавају их, дувају из њих прашину, плувачком намјештају дирке, четири године то није пуштало звук. („Троњак”, 40); итд.

Ни у једном од наведених и сродних примјера запете као ортографске знаке граница клауза није могуће замијенити истим ни координираним ни субординираним везником, нити пак везницима истог синтаксичког типа, тј. различитим или само координираним или само субординираним везницима. Разлог је једноставан: између различитих клауза у овим асиндетским реченицама осим превлађујућих координираних синтаксичко-семантичких односа увијек се, бар у једноме пару клауза, остварује и однос субординације. Наведене асиндетске реченице су, према томе, *координирано-субординиране*. Показаћемо то трансформацијом само два примјера у синдетске реченице: *Затим изађе најлоше, ујутру се сјаја и сјенику, кроз дрвена вратица испали неколико хиџаца, њовуче се према аутомобилу, ојомену их да се склоне, може у кући или сјенику бићи бомба или муниција, не треба ризиковати*. [→ *Затим изађе најлоше и/ија ујутру се сјаја и сјенику, и/ија кроз дрвена вратица испали неколико хиџаца, и/ија њовуче се према аутомобилу, и/ија ојомену их да се склоне, јер / зајо и/ијо може у кући или сјенику бићи бомба или муниција, ија / ијако да не треба ризиковати*]; *Сад је касно, одустајања нема, ира је одмакла у свим фазама*. [→ *Сад је касно, и/ија одустајања нема, јер је ира одмакла у свим фазама*] итд. У неким случајевима немогућност замјене запете само координираним или само субординираним везницима условљава елидирана (компримирана) структура асиндетске реченице, односно неке од њених клауза, као нпр.: *Долази њошиар, џаздарица ошвара, за Аљошу је иле-лејрам*. [→ *Долази њошиар ија џаздарица ошвара, и чује се да њошиар каже да је за Аљошу иле-лејрам*].

И иначе, асиндетске реченице код Радуловића врло често имају компримирану (елиптирану) структуру, што потврђују и следећи примјери, у којима елиптиране клаузе истичемо курзивом, с тим да у загради са стрелицом експлицирамо елидирани дио:

(9) Ђиран се још теже држи у сувој, просијаној земљи (без иједног пиљка), *скупио се* [→ *а ијо / иијо се види по ијоме да се скупио*], листови му пожутјели, тамноцрвени цвјетићи се скрунили, латице пријањају за земљу. („Троњак”, 12); Направиће се и он да њега није препознао – *занијели се фрайри у шейњи и разговору* [→ *а иправдаће се ишме да су се занијели фрайри у шейњи и разговору*], свеједно о чему, није њихово да у рано јутро застају пред крчмама и здраве се с пијанцима. („Даље од олтар”, 112–113); Соњин аутобус преваљује километре, сигурно граби

Загребу, из *џашине вади* [→ *а/и Соња из џашине вади*] Аљошин *џелејрам*, провјерава да ли је упамтила адресу. („Игра лажног Аљоше”, 184); Сагињем се, пијем, кишница млака и бљутава – *био на Крчићу* [→ *а пијем џакву воду зајоо шџо сам био на Крчићу*] и заборавих се напиту. („Голубњача”, 66); Пришао је географској карти, поправио је, одложио шибу, очекивао шта ће рећи фра Мијо, *може ли џоновиџи лекцију* [→ *и хоће ли џиџаџи моју ли џоновиџи лекцију*], дати брз и тачан одговор на неко тешко питање из црквеног права, старославенског језика или моралке и пасторалке. („Даље од олтара”, 84); Онисим се не мири с поразом, кренуо је према врећама, растури их ногама, од безобразног створа ни трага – *џо-зади је зид, неомалџерисан, са сџоџиџу руја* [→ *џџекао је лако јер је џозади зид, неомалџерисан, са сџоџиџу руја*]. („Даље од олтара”, 91–92); Ђузепе је донесен на коњу, *најбрже се мојао оџвориџи Глишанов џроб* [→ *и закоџан је у Глишановом џробу, јер се најбрже мојао оџвориџи Глишанов џроб*], тако ће га најлакше, ако то жели, и родбина наћи. („Linea Grimani”, 171); Раније је на овај бријег долазила војска – *џознају се џраџови маневара, бункера, џолузаџџиџаних ровова обраслих куџином* [→ *а џо / шџо се види џо џоџе шџо се џознају џраџови маневара, бункера, џолузаџџиџаних ровова обраслих куџином*]. („Linea Grimani”, 155) итд.

Клаузе у асиндетској реченици, баш као и у везаном тексту, међусобно „сарађују”. Елементи који су контекстуално препознатљиви се елидирају, што усложњава и синтаксичку и семантичку структуру асиндетске реченице, и истовремено указује на њен „самосвојан” синтаксичко-семантички статус. А клаузе којима синтаксички и/или семантички припадају елиптиране компоненте Радуловић, како се и из наведених (9) примјера види, најчешће ортографски маркира цртом. Црта на неки начин указује на посебност структурно-семантичког статуса дате клаузе у оквиру цјелине асиндетске реченице.

Кад су у питању ортографски маркери граница клауза у асиндетској реченици – они су код Радуловића троврсни: запета, црта и тачка са запетом. По фреквенцији баш тим редом. Запета је код Радуловића уобичајени, могли бисмо рећи, ничим немаркирани знак диференцијације клауза у асиндетској реченици. Клаузе одвојене тачком са запетом по правилу су у најлабавијој смисаоној вези. Садржаје клауза које у асиндетској реченици долазе иза црте Радуловић по правилу, а то смо видјели и при анализи компримираних асиндетских реченица, фокусира, истиче у односу на садржаје осталих клауза с којима чине структуру асиндетске реченице. Тако, на примјер, црту Радуловић често употребљава да би направио својеврсни антитетички структурни паралелизам асиндетске реченице, с тим да ће се у тој функцији, истина неупоредиво рјеђе, сусрести и тачка са запетом, као нпр.:

(10) Жене опрезно ваде јаја, остављају их у кошаре – доћи ће посластичар из Приморја, брзо ће Ускрс, скочиће им цијена. („Даље од олтара”, 126); Већ у зору Кузман је у хладну крчићку воду потопио сандуке с пивом, у грањивање сунца

довезоше и бачву вина жутине, поче се на неколико страна ватра разгоријевати, изнајмљени радници пољопривредне задруге ОТОН-ГЛАВИЦЕ пренесоше на ражњевима јагњад – заклана још синоћ, крв се добро оциједила. („Голубњача”, 64); Пале су прве кише, са околних брда се слила вода, рјечица више не гргољи – изгубила обале, постала мутна и неукротива. („Даље од олтара”, 93); Ниједног зрна соли нема на плочама, овце крећу у сјевер, мами их бура, Муличина вика; ни моји шрапнели камења не могу их зауставити. („Голубњача”, 47); Заборави све; обуци се, уђи у загријану трпезарију, дај свој допринос разговору о пилетини и кромпирима, механички причај јутарњу причу. („Игра лажног Аљоше”, 179); Излази у ходник, оставља одшкринута врата, вири кришом, осматра геометрово тело; његова смрт није истинска, не сме јој то приредити, подсмехује се риђа брада. („Уз шпанско вино”, 195) и сл.

Црта и тачка са запетом као да дијеле асиндетску реченицу на два паралелна дијела, не нужно лексички и клаузално еквивалентна. По правилу се између тих дијелова успоставља узрочно-последични смисаони однос, с тим да је у реченицама диференцираним тачком са запетом у питању закључни као подврста последичног односа. Први од наведених примјера показује да црта, осим што упућује на значењску дводјелност асиндетске реченице, указује и на њену структурну антитетичност: *Жене оцрезно ваде јаја, остављају их у кошаре – доћи ће посласићар из Приморја, брзо ће Ускрс, скочиће им цијена*. Наспрам презенту у предикатима двију смисаоно последичних клауза испред црте – стоји футур у трима смисаоно узрочним клаузама иза црте. Очигледно је да је Радуловић црти и тачки са запетом давао специфичне употребне улоге у синдетској реченици, и то везане и/или за синтаксичку структуру, и/или за семантичку структуру асиндетске реченице.

И да закључимо. Проведена анализа асиндетских реченица у приповијеткама Јована Радуловића умногоме мијења поглед и на синтаксичко-семантички и на стилистички статус ових реченица у језику уопште, а посебно у књижевноумјетничком стилу. Јован Радуловић, наиме, показује оригиналност и иновативност у творби чак пет структурно-семантичких типова асиндетских реченица. Тако Радуловић твори асиндетске реченице: 1) у чијим се клаузама комбинује приповједачки и управни као говор лика, 2) у чијим се клаузама комбинује приповједачки и слободни неуправни говор, 3) чије клаузе репрезентују реченице различитог функционалног циља или сврхе, 4) у којим се комбинују клаузе изражене предикатским и неглаголским исказима, и 5) чије асиндетске клаузе омогућавају позиционо „уметање” у структуру друге асиндетске клаузе. И управо ти типови представљају крун-

ски аргумент да се асиндетске реченице приоритетно структуришу према принципима (везаног) текста, а не према принципима сложене реченице. На то упућује и готово изоморфност структурисања асиндетских реченица са једним од доминантних модела Радуловићевог приповиједања, што ће рећи модела структурисања приповиједног макротекста, а то је „модел разгледнице: за симултано постављен простор (тачка гледишта је изохрона) веже се дијахроно распоређен низ збивања” (Иванић 2001: 8).

Анализа је такође показала да Јован Радуловић често у структуру поликлаузалних асиндетских реченица из семантичких и/или стилских разлога укључује у мезофоричку или епифоричку позицију једну синдетску клаузу, творећи тако асиндетско-синдетске реченице, које и представљају поредбену основу за проглашење асиндетских реченица стилском фигуром.

Анализа је, уз то, показала да Јован Радуловић употребљава три ортографска знака за синтаксичко омеђење безвезничких клауза у асиндетској реченици, а то су запета, црта и тачка са запетом, при чему је запета најубичајенији и структурно-стилски немаркирани знак, док се црта и тачка са запетом употребљавају увијек интенционално: за посебно или структурно или семантичко, или стилистичко истицање улоге једне од клауза у оквиру цијеле асиндетске реченице.

ИЗВОР

Радуловић (2001): *Најлепше ѝриче Јована Радуловића*, избор и предговор Душан Иванић, Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

Бадурина (2013): Lada Badurina: Red sastavnica na razini složene rečenice i teksta, *Rasprave*, časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 39/2, Zagreb, 299–310.

Бадурина (2018): Lada Badurina, Asindetske strukture: koordinacija, subordinacija i tekst, у: I. Palić (ur.), *Sarajevski filološki susreti 4*, Zbornik radova, Knjiga 1, Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 24–38.

Бадурина, Палашић (2019): Lada Badurina, Nikolina Palašić, Asindetske subordinirane strukture, *Rasprave*, časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 45/2, Zagreb, 249–263.

Бахтин (1989): Mihail Bahtin, *O romanu*, Beograd: Nolit.

Бити (1997): Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska.

Вукић (2020): Маја Вукић, *Комбиновање везника и невезничких речи у савременом српском језику*, Ниш: Филозофски факултет.

Иванић (2001): Душан Иванић, Свјетови приповиједања, у: *Најлепше ѝриче Јована Радуловића*, избор и предговор Душан Иванић, Београд: Просвета, 5–9.

Јакобсон (1978): Roman Jakobson, Dominanta, *Ogledi iz poetike*, prevod s ruskog Ljubica Došen i dr., Beograd: Prosveta, 120–126.

Ковачевић (1998): Милош Ковачевић, *Синџакса сложене реченице у српском језику*, Београд: Рашка школа, Србиње: СПКД „Просвјета”.

Ковачевић (2012): Милош Ковачевић, О граматичко-стилистичком термину систему туђег говора, *Српски језик*, XVII/1–2, Београд, 13–38.

Ковачевић (2015): Милош Ковачевић, *Стилистика и прамајка стилиских фигура*, IV битно допуњено издање, Београд: Јасен.

Ковачевић (2020): Милош Ковачевић, Реченица и исказ, *Кроз синџаксу српског језика*, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, 253–263.

Минових (1987): Milivoje Minović, Sintaksa srpskohrvatskog / hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole, Sarajevo: *Svjetlost*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Мразових, Вукадиновић (1990): Pavica Mrazović, Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad: Dobra vest.

Прањковић (1984): Ivo Pranjković, *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb: Znanstvena biblioteka HFD 13.

Прањковић (1993): Ivo Pranjković, Složene strukture bez veznika, *Hrvatska skladnja: Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 116–226.

Прањковић (1996): Ivo Pranjković, Funkcionalni stilovi i sintaksa, *Suvremena lingvistika*, 41–42 /1–2, Zagreb, 519–527.

Принс (2011): Džerald Prins, *Naratology rečnik*, prevela s engleskog Brana Miladinov, Beograd: Službeni glasnik.

Рајић (2010): Јелена Рајић, Слободан неуправни говор: језичка реализација полифоничног исказа у наративном дискурсу, *Српски језик*, XV, Београд, 515–524.

Симић (2000): Радоје Симић, *Основи синџаксе српског језика: Теорија исказних форми*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика; Никшић: Јасен.

Силић (1984): Josip Silić, *Od rečenice do teksta: Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Степанов (2008): Страхиња Степанов, Асиндетске синтаксичке структуре у роману *Филирани*, *Прилози проучавању језика*, 39, Нови Сад, 259–274.

Танасић (2018): Срето Танасић, Асиндетске реченице, у: Предраг Пипер, Миливој Алановић, Слободан Павловић, Ивана Антонић, Марина Николић, Дојчил Војводић, Људмила Поповић, Срето Танасић, Биљана Марић, *Синџакса сложене реченице у савременом српском језику*, у редакцији Предрага Пипера, Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за српски језик САНУ, 597–633.

Човић (1991): Бранимир Човић, *Стил историјске прозе А. Н. Толстоја*, Нови Сад: Радови Института за стране језике и књижевности.

Штркаљ Деспот (2004): Kristina Štrkalj Despot, Asindetske složene strukture u Tundalovu viđenju, *Rasprave, časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 30, Zagreb, 181–202.

Miloš M. Kovačević

Faculty of Philology in Belgrade

Faculty of Philology and Arts in Kragujevac

ASYNDETTIC SENTENCES AS A LINGUISTIC-STYLISTIC DOMINANT IN JOVAN RADULOVIĆ'S SHORT STORIES

Summary: The paper pinpoints and describes asyndetic sentences as the linguistic and stylistic dominant of Jovan Radulović's short stories. The analysis was primarily syntactic-semantic, because its goal was to single out and describe the basic structural-semantic models of asyndetic sentences in Radulović's literary work. The method of analysis was analytical-synthetic.

The analysis of asyndetic sentences in Jovan Radulović's short stories greatly changes the view on the syntactic-semantic and stylistic status of these sentences in the language in general, and in the literary-artistic style in particular. Namely, Jovan Radulović shows originality and innovation by creating as many as five structural-semantic types of asyndetic sentences. Thus Radulović forms asyndetic sentences: 1) whose clauses combine narrative and direct speech as the speech of literary characters, 2) whose clauses combine narrative and free indirect speech, 3) whose clauses represent sentences of different functional goal or purpose, 4) which combine clauses expressed by predicate and non-verbal statements, and 5) whose asyndetic clauses allow "insertion" into the structure of another asyndetic clause. And it is exactly these types that represent the main argument that asyndetic sentences are structured according to the principles of the (bound) text, and not according to the principles of a complex sentence.

The analysis also showed that Jovan Radulović often includes a syndetic clause in the structure of polyclause asyndetic sentences in the mesophoric or epiphoric position for semantic and / or stylistic reasons, thus forming an asyndetic-syndetic sentence, which represents a comparative basis for declaring asyndetic sentences as a stylistic device.

The analysis also showed that Jovan Radulović uses three orthographic signs for syntactic delimitation of clauses without conjunctions in the asyndetic sentence, namely commas, dashes and semicolons, where the comma is the most common and structurally-stylistically unmarked sign, while dash and semicolon are always used intentionally: for a special or structural or semantic, or stylistic emphasis on the role of one of the clauses within the whole asyndetic sentence.

Keywords: Jovan Radulović, asyndetic sentences, asyndetic-syndetic sentences, reported speech types, implicit coordination, implicit subordination, stylistic device.

Илијана Р. Чутура

Универзитет у Крагујевцу

Факултет педагошких наука у Јагодини

Катедра за филолошке науке

УДК 81`367.5: 821.163.41-32 Радуловић Ј. ;

821.163.41.09-32 Радуловић Ј.

DOI [10.46793/Uzdanica18.2.075C](https://doi.org/10.46793/Uzdanica18.2.075C)

Оригинални научни рад

РИТАМ ПРИПОВЕДАЊА И КАРАКТЕРИСТИКЕ СЛОЖЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ У ЗБИРЦИ *СУМЊИВА САХРАНА*

Айсиџракџи: У раду се издвајају оне синтаксичке карактеристике реченице и (делимично) организације текста које доприносе обликовању специфичног ритма приповедања у збирци *Сумњива сахрана* Јована Радуловића. Показује се да су доминантни карактеристични поступци у овом смислу низање координираних (често асиндетских) предикатских реченица, амплификација и кумулација, и понављања лексема, синтагми и модификованих обимнијих делова текста.

Кључне речи: *Сумњива сахрана*, Јован Радуловић, координација, асиндетска реченица, понављање, амплификација, кумулација.

Збирка приповедака *Сумњива сахрана* представља, како Душан Иванић каже, ликове *маргиналце* (Новости, *Мајија њриче*) који се у унутрашњем, али и у свом свакодневном, „оспољеном” животу, крећу између центра и периферије, дакле средишта и маргина сваке врсте. Та периферија је просторна, у смислу да је окосница неких приповедака напуштени (добровољно или изгнанством) завичај, али и временска, јер су кључна дешавања која предоређују судбину ликова смештена у прошлост. Тако је динамични простор затворен у прошлости, „смештен у сећање, репрезентован кретањем (исељавањем), док су ликови у времену приче омеђени границама простора који им више не изнуђује, али и не омогућава кретање” (Чутура: 2014: 153).

У емисији *Књижевни дијалоџ* (у којој је разговор са Јованом Радуловићем водио Александар Гаталица) истиче се да је специфичност ове збирке у томе што Радуловић, иако „мишљу и делом везан за свој завичај, Далматинску Загору”, у њој заступа и теме које су везане за градски живот Београда и излази из завичајног оквира.

Међутим, оно што је за нашу тему значајнија констатација, а коју износи сам Радуловић у истој емисији, јесте да „добро одабрана реч треба да да атмосферу једној причи”. Управо „добро одабрана реч” често у Радуловиће-

вој приповеци постаје нека врста лајтмотива, што се можда најупечатљивије показује у причи „Тари, Срђо, тари”, од наслова па до краја. О томе Иванић, говорећи о јунаку приче, каже: „Опсједнут храном, изграђује, осим грабилачког понашања, вербални манир који то понашање оправдава и потврђује (‘Тари, ..., тари’ – сатари, ждери, једи немилосрдно, јер ‘Овца која блеји губи залогај’)” (Иванић 2013: 118). То гласно понављање, како Иванић каже, „вербалног манира” покретач је заплета који ће довести до трагичног исхода.

Управо је овде Иванић назначио и један поступак који је карактеристичан за ову збирку. То је, поред понављања истих лексема, и кумулација, низање истозначних и(ли) блискозначних лексема (*саџари, ждери, јегу...*).

Додатно, Радуловић „повнавља” и одређене синтаксичке обрасце: низање синтагми и клауза у напоредном односу. Како у истој овој публикацији тврди Ковачевић, стилска доминанта синтаксичке организације реченице јесу асиндетске независносложене реченице, и то специфични типови који су својствени књижевноуметничком стилу.

Сви ови синтаксички и стилистички поступци – понављања, кумулација и напоредност – стварају утисак једноставности и „срезаности” језика и стила и изостанак „замуцкивања”. „Типичне Радуловићеве приповијетке као да су настале саме од себе, писане без напора” (Иванић 2013: 118) – читалачки је утисак. С друге стране, сам Радуловић сведочи да је писао са изузетном пажњом, прецизношћу и добро одабраним детаљима текста (Политика, Радуловић), са великом дозом ауторске одговорности, корекција и промишљања.

„Питко” приповедање и наизглед једноставна реченична структура захтевали су готово математички модел структурисања текста – са добро програмираном независносложеном реченицом, напоредном синтагмом и мултипликацијом лексичко-семантичких елемената. Како Иванић каже, „то је проза постојаног стила (упркос унутарњој динамици и разноликим слојевима): ритам казивања почива на уједначеном интонационо-синтаксичком и семантичком гранању реченице” (Иванић 2013: 45).

Но, чини се да се Радуловићеве аутопоетички искази ипак не односе на оно што је у синтаксостилистичком погледу доминанта збирке *Сумњива сахрана* јер можемо претпоставити да су кумулација, набрајања и напоредне реченице чиниле део његовог говорног манира. Тако, на пример, описујући пресудне догађаје у свом животу, он каже:

„Сматрао сам да су моја кућа, двориште (башчина смо га звали), ливадице, дочићи, виногради, делићи земље на којима могу колико хоћу слободно стајати, лупити ногом, а да нико не може да ме пита шта ту радим, забрани ми, или ме опомене да не лупам... А онда: крајем јуна 1991. године, кад сам се затекао у Полачи, у једној ноћи све се променило... Спавао сам са братом у соби, читаво вече смо пили вино жутину, разговарали о свему што нас чека, Титова Југославија је пуцала по шавовима... [...] Брат се брзо спремио, узео пушку, торбицу с муницијом и оне гранате, без поздрављања оде у ноћ. Мени

је у руци његов пиштољ, не знам шта ћу с њим. Родитељи устали, плачу у дворишту, Мармоновом цестом рондају тенкови, ветар наноси мирис горива... Боже, зар се на овакав начин одлази у рат, нестаје? Кад се све заврши, каква може бити прича?" (Јован Радуловић, у: Јевтић 1999: 95–96).

У збирци *Сумњива сахрана* независносложене реченице најчешће означавају сукцесивне радње. У апсолутно највећем броју случајева ради се о асиндетском уланчавању напоредних клауза, одвојених запетама.

Граматички прототипичне, нестилематичне независносложене реченице у којима су само претпоследња и последња предикатска реченица спојене везником (али које се ипак придружују напоредности као доминантном обележју Радуловићевих прича), илустроваћемо следећим примерима:

Привукао ју је снажно, дуго су се љубили, мало ју је подигао, дрхтала је, зајецала, брзо се прибрала и надланицом обрисала сузе. Кренули су пешке према хотелу „Гранд”, узела га је Зоја испод десне руке, у левој је носио њену путну торбу (32, „Неке Нове године”);¹ Сад је Дринка на Вису с родитељима, одмара се, купа и ужива, а Милош и њихов син Дамјан ће им се за петнаестак дана придружити (37, „Ногом за врат”); Да ли из пристojности одговорити свима, или ипак направити избор? (24, „Неке Нове године”); Кажњавао је Бачко и изрицао опомене оним извиђачима који би на марш кренули без чутурица или би их понели празне, без воде. По извиђачком обичају, вода се на маршу никоме не нуди, али се и не одбија (7, „Тари, Срђо, тари”); Борко је и даље одлазио на посао, никакве нове задатке ни од кога није добијао, телефон је све ређе звонио, а онда је једнога дана остао сам (48, „Вредело је, вредело”).

Асиндетске независносложене реченице су и стилски маркиране и заступљеније од оних у којима се последња клауза везником уланчава с претходном. Овакве реченице у великој мери обликују ритам приповедања у збирци *Сумњива сахрана*:

Ћурка је испечена, хлади се на тераси, у чаши с чивасом, пуцкетне коцка леда... (35, „Неке Нове године”); Сваки извиђач има ранац и носи га на леђима, руке морају бити слободне (7, „Тари, Срђо, тари”); Седамнаест и тридесет, магла, иње, снег је престао да пада, улична светлост је пригушенија, главном улицом овога дела града аутомобили промичу све брже, па и трамваји, свима се жури да се дочепају што топлијег и сигурнијег склоништа (24, „Неке Нове године”); Устао је с лакоћом, поскочио с кревета, свој део јоргана препустио Јањи (5, „Тари, Срђо, тари”); Будилник ће почети да звони за петнаест минута, реско и продорно, трешће се под њим ормарић, неће знати престати (5, „Тари, Срђо, тари”); Малим тестерама, чији звук би се једва чуо, вешто и брзо би претестерисали храстово стабло, обалили га, одсецали гране, опет пилили на мање трупце, трпали у пластичне вреће (84, „У Кошутњаку”); И кренуло им

¹ Сви примери из збирке наведени су према издању СКЗ (2012) са назнаком броја странице на којој је екскерпирана реченица или део текста и називом приче.

је добро, били су задовољни, јефтиноћи у граду нису се могли начудити (116, „Спомен-плоча”); Позивали су га у куће на ручкове и вечере, радо се одазивао на њихове позиве, проводио с њима празнике, одлазио на излете у оближња села (117, „Спомен-плоча”); Прошао је за пулт, узео Зојину личну карту и своју буквицу, вратио кључ хотелске собе (35, „Неке Нове године”); Поштанска врећа није ни врећа с брашном или мекињама за стоку, спустиш је неспретно, тешка је, прашина пробија конопљано плетиво, направи се облачак, дражи органе за дисање, ето проблема – кихнеш, у последње време од тога се добија и алергија (92–93, „Поштанска врећа”).

Још један тип изузетно фреквентних реченичних модела у *Сумњивој сахрани* јесу независносложене реченице у којима се саставне клаузе асиндетски (знатно чешће) или синдетски (ређе) нижу све док не дође до смисаоног „преламања”, супротстављања једне клаузе (у смисаоном погледу) претходнима, што је назначено везником који сигнализира супротни однос. Ово илуструјемо следећим примерима:

Подигла је дечакову главу, усправила га, али он поново клону у њено крило, мало је фалило да здружи букет с ружама. Љута на њега због толике непажње и неосетљивости, хтеде да му удари шамар, али се ипак уздржа, влажном и хладном марамицом обриса му лице, што овога потпуно разбуди (75, „Сумњива сахрана”); Из малог несесера Марта је извукла огледалце и чешаљ, проверила свој и Јанков пасош, прешла кармином преко усана, зачешљала косу, пробала чешљем исправити Јанкову улежалу кику, али се он бранио (75, „Сумњива сахрана”); Није се ништа страшно десило, све је у реду, остале пошиљке нису страдале, ни мирис нису повукле, али се пошиљалац преко примаоца мора упозорити да то више не ради (93, „Поштанска врећа”); Из нотарских књига откидаш лист по лист, бацаш, а хартија чудно лети према води, *лелуја*, нешто непознато је задржава у ваздуху, али ипак пада и љуби воду, матица се поигра и усмерава је у крај (123, „Последњи нотар”); Милош је за четири године дипломирао, запослио се као правник у Градском саобраћајном предузећу, положио правосудни испит, а Никица се још вукао по студентским домовима и након дванаест година дочепао се дипломе медицинског факултета (41, „Ногом за врат”); Кућа је стара, вуновлачара ретко ради, и кад је у погону прави велику буку, трује чист ваздух, а у близини су школа и дејчи вртић (126, „Последњи нотар”).²

Као посебна врста коментара јављају се клаузе у парентези, које у низу напоредних клауза, управо захваљујући парентези, добијају углавном објаснидбени статус. Без оваквог издвајања, њихов значењски и синтаксички еквивалент најчешће би могле бити зависне узрочне или независне супротне

² Овакав однос је уочљив и у смењивању саставних клауза и њиховом опонирању финалној непредикатској конструкцији, као у реченици: „Преподневни дремеж је захватио градић, пред затвореним хотелом киоск с фрижидером за сладолед, разапет дречав сунцобран, кладоница с билијаром отворена, али без посетилаца” (77, „Сумњива сахрана”).

клаузе. На идејно-тематском плану самих прича, међутим, клауза у загради пружа информацију о нечему што је наизглед споредно, али одређује контекст и боји сцену на којој се радња приче одвија. Ово ћемо показати примерима који следе:

Онда она и Јанко прилазе формираној хумци, стављају букет с ружама у целофану (другог цвећа и венаца нема), шапатам изговарају „почивај у миру“, крсте се, одмичу, Марта плаћа свештенику опело... То је све (81, „Сумњива сахрана“); Без нуђења кафе или чаше сока и воде (у кући вероватно нема домаћице), свештеник им је кад су сели изразио саучешће, сваки час гладио главу, свиленасту брадицу, обавестио о свему шта их данас чека... (78, „Сумњива сахрана“); Одабран и проверен поштански службеник кад добије поштанску врећу (ниједна није претрпана), откључа је специјалним кључем, рашири врх, расцвета га, наглим и увежбаним покретима изокрене, на широк астал испадне све што је у њој: писма (обична, препоручена и авионска), дописнице, разгледнице, чекови, посебно спакован новац, пакетићи с лековима и књигама, новине смотане у трубу (или овлаш завезане танким шпагом), и на крају *сџецификација* пошилике (93, „Поштанска врећа“).

Асиндетски уланчаним координираним предикатским реченицама у комуникативној реченици често се придружује и зависна клауза уведена везником или везничким изразом:

Ћутањем се сложио, прописно се војнички обукао, узео Зојину путну торбу, сишли су на рецепцију *на којој никога није било* (35, „Неке Нове године“); Узеће Бачко са сингерице Јањин шиваћи метар, ући у Срђину собицу, *и док овај сјава*, повући јорган, у милиметар измерити Срђину *дужицу* (6, „Тари, Срђо, тари“).

За нашу тему су илустративније зависне клаузе које Радуловић уланчава у оквиру сложене реченице као што уланчава и ниже напоредне предикатске реченице у оквиру сложене. Оне су или уведене без редуплицирања везника (група примера *а*) или са посебним полисиндетским истицањем (група *б*). Занимљиво је да је изузетно висока фреквентност оваквих клауза где се као везнички елемент једном или више пута јавља *да* (углавном је реч о изричним зависним реченицама), док су ређе реченице у којима су блиско-значне клаузе уведене различитим везничким елементима (*в*):³

(а)

Никица се мучио с испитима, тешко се с ветерине вратио на медицину, Милош је чуо од гимназијских другова да се злоупати, нема ни место у студентском дому, споро полаже испите, обнавља семестре, не одустаје да једнога дана постане лекар (41, „Ногом за врат“); Пратио је Срђу, чинило му се да су-

³ У наведеним примерима ове клаузе су подвучене, док је курзивно истицање оригинално.

више околу звера, оклева, мрљави, ко зна где су му мисли, одабере лош комад, па се с њим мучи, споро жваће, трпа у уста више погаче него меса (19, „Тари, Срђо, тари”); Сви имају довољно времена да протегну ноге, одшетају до гајића букава и лешника, или да у пластичне флаше наточе хладну Томацанову воду (71, „Сумњива сахрана”).

(б)

Попут лопова, да никог не пробуде, да псе не изазову, да им ко не отме крадено, пазећи да не запињу за камење, искрали су се из свог засеока иза поноћи и ступили на тврду, државну цесту, обасјану месечином (102, „Струњен желдац”); Стала је у ред да напуни пластичну флашу Томацановом водом, да умије руке, освежи лице, па и Јанку обрише крмељаве очи (73, „Сумњива сахрана”); Препустио је Борку да води главну реч, да трчкара околу, прикупља документацију и консултује правнике, а онда се престао појављивати (51, „Вредело је, вредело”); Отишао је код предузимача, обавестио га да ће жељени плац ускоро бити његов, да старцу обезбеди гарсоњеру с централним грејањем, да му две-три хиљаде марака у готовини, да буде пажљив и помогне му да се пресели (61, „Вредело је, вредело”).

(в)

Али сви су га видели у аутобусу, како је био обучен, шта је коме рекао, шта је држао у руци, где се тачно налазио (29, „Неке Нове године”).

Међу асиндетским реченицама издваја се један специфичан тип, и то по односу међу субјектима (често неисказаним) и „лабавој” вези која почиње управо на „низању” различито усмерених асиндетских клауза. Као такве, клаузе које се на овај начин удаљавају од осталих, формално задовољавају критеријум координираности, али се увођењем везника најчешће могу трансформисати и у независне и у зависне предикатске реченице.⁴ На пример:

Вероватно су ован и јарац већ заклани, одерани и набијени на ражњење, домаћини разгрћу жар (7, „Тари, Срђо, тари”); Од хиподрома и коњичке школе често би наишли коњаници. Њима су се сви склањали, пењали уз брину, никад раније није био ближе коњским сапима (83, „У Кошутњаку”); Из пластичне врећице извукла је два сендвича са сиром и шунком, аутобус је освајао километре, напуштао кривине зване *Дерала*, пролазио поред разрушених кућа (75, „Сумњива сахрана”); Полицајци су кратко погледали њихове пасосе, Мартино име и презиме није им ништа значило, баш их брига чија је она жена, царинике је још мање занимао њен букет цвећа (76, „Сумњива сахрана”).

⁴ У истој овој публикацији М. Ковачевић наводи низ асиндетских координирано-субординираних реченица из Радуловићевих приповедака у којима „у низ улазе и координиране и субординиране клаузе (субординиране и према синтаксичком критеријуму неопходности навођења клаузе и према семантичком критеријуму могућности трансформације само у везничку субординирану клаузу)”. Стога се оваквим реченицама нећемо бавити.

Увођење конкретизатора смисаоног односа међу клаузама јасно указује на наведену могућност двојаке (или вишеструке) трансформације:

– асиндетска → зависна узрочна, релативна или објаснидбено-релативна (в. Ковачевић 1998: 26–28): Вероватно су ован и јарац већ заклани, одерани и набијени на ражњеве, *јер* домаћини разгрћу жар / *што* се види по томе што домаћини разгрћу жар / *а* то се види...

– асиндетска → независна са могућим двојаким односом: Њима су се сви склањали, пењали уз брину, *и* (*он*) никад раније није био ближе коњским сапима / *а* (*он*) никад раније није био ближе коњским сапима

– асиндетска → независна или временска зависна: Из пластичне врећице извукла је два сендвича са сиром и шунком, *а* аутобус је освајао километре / *док* је аутобус освајао километре...

У питању су неподударни садржаји који најчешће не подразумевају логичку супротност (в. Ковачевић 1998: 16), али ни везу која би се темељила на правој истосмерности, што показује већ и суоднос субјеката клауза које су асиндетски уланчане (ован и јарац – домаћини; сви – [он]; [она] – аутобус; полицајци – цариници).⁵ Дакле, асиндет у оваквим семантичким условима пружа смисаону „отвореност” високог степена.⁶

У једном случају асиндетизам (непредикатских јединица и клауза) са оваквим укључивањем различитих субјеката прати и неграматичност исказа:

Шетајући прашњавим путем, берући купине и шипак, у сусрет им је долазио фића, возач је често потезао мењач, сироти аутомобил се тешко пењао, али је улегнућа и кривине на путу савладавао (39, „Ногом за врат”).

Никакви се закључци не могу извести на основу ове реченице и њене структуре с обзиром на то да је пример у збирци *Сумњива сахрана*, према ономе што смо утврдили, изолован.

⁵ Степанов (2008: 251) истиче да „саставне асиндетске реченице у ужем смислу карактерише истоврсност (хомотипност) и хомофункционалност њених делова. Најчешће су повезане заједничким догађајем (ситуацијом, 'сликом') (Прањковић 1993: 156) и представљају један (наративни) континуум. Поред ситуационо-акционе компоненте, ове реченице карактерише и глаголски (предикатски) паралелизам”. Даље, Степанов наводи реченице са истим субјектом у предикатским реченицама и једну са различитим субјектима (корпус је роман *Фолитарнији* Мома Капора), која, за разлику од Радуловићевих, не показује овако широке могућности трансформације односно „отворености” за смисаоно-синтаксички однос према другим клаузама.

⁶ Притом, имамо у виду да одређени типови асиндетских реченица и без овакве „смисаоне отворености” могу дати двојаки трансформ (или више могућих) јер, како истичу Бадурина и Палашић (2019: 250), „асиндетске структуре нису неутралне с обзиром на наведену дихотомију [координација/субординација] (усп. и Бадурина 2018), али да се типови синтактичке зависности/независности у њима остварују друкчије неголи у синдетским суреченичним везама”.

Асиндетске реченице у чијим клаузама су комбиновани различити типови говора предмет су анализе у раду М. Ковачевића у овој публикацији, те упућујемо на овај текст (Ковачевић 2021). Због различитог корпуса, овде ћемо навести само једну групу примера којом се илуструје комбинација приповедачког и слободног неуправног говора у асиндетским реченицама у приповеткама збирке *Сумњива сахрана*, и констатовати да се Ковачевићеви закључци односе и на ову збирку. Тиме се уједно и додатно потврђује да су овакве реченице једна од доминантних карактеристика Радуловићеве прозе:

И мртав отац би га укорио, али најпре њу, зашто и о таквој ситници није водила рачуна, како му је могла купити тесне патике, зашто му их није обула неколико дана раније, да их разгази? (72, „Сумњива сахрана”); С обзиром на врућину и толико дуг пут, цвећарка је казала да не може ништа гарантовати, учиниће најбоље што зна, а Марта нека припази, најбоље да се од њих не одваја и држи их у крилу (72, „Сумњива сахрана”); Стигао је свештеник својим голфом, кратко погледао раку, посаветовао гробаре, ако је могуће, још није касно, да је прошире, често сандук зна бити шири, да касније не би губили време (80, „Сумњива сахрана”); Кад те ухвате и запрете казнама, прави се луд, ниси знао, где пише да је тако нешто забрањено? Ако и пише, кажи: не знам да читам... (84, „У Кошутњаку”); На првој јачој узбрдици гуме су на снегу *зашлајфовале*. Не сме даље, потребни су ланци, без њих није безбедно, путници морају напоље, шофер и кондуктер ће у град, у комуналну механичарску радиону, да *набаце* ланце, брзо ће се вратити (28, „Неке Нове године”).

Асиндетска низања нису само доминантно присутна на међуклаузалном нивоу, већ и на унутарреченичном и унутарсинтагматском. Ради се, најчешће, о кумулирању хомофункционалних елемената у оквиру реченице. Таква низања нису нужно стилематична (јер је за њихову стилематичност нужна и семантичка редупликација).⁷ Ни у погледу структуре, оваква низања нису нужно стилски маркирана. Како се показује, међу њима су бројем доминантна вишечлана код којих су претпоследњи и последњи елемент везнички спојени – што је стилски неутрална форма. Ипак, сматрамо да, као један од типичних Радуловићевих поступака обликовања исказа, овакве структуре имају значајну улогу у постизању специфичног ритма приповедања „интонационо-синтаксичким гранањем” (Иванић 2013: 45), посебно када су у оквиру исте реченице или непосредног текстуалног окружења „удружене” са низањем клауза у оквиру комуникативних реченица. Овакву комбинацију амплификације или кумулације (истакнуто подвлачењем) и асиндетских реченица, као модел „вишеструког синтаксичко-семантичког гранања”, да је тако условно назовемо, илустроваћемо следећим примерима:

⁷ О критеријумима стилематичности кумулације и амплификацијске кумулације в. Ковачевић (2000: 145–158).

Пре свега, обућар Мајер је очеткао свој реденгот, ако је по њему било неких мрља очистио их је бензином, уденоу у ревер црвен каранфил, везао црвену кравату и петнаест минута пре четири сата стигао у гостионицу „Бомбај”. Сачekali су га кројач Кнол, пешадијски наредник Улрих, тишлер Мула, бравар Крнега, чуварка магаришта Пава Шимуновић и остали пролетаријат градића (119, „Спомен-плоча”);

Газио је тврдо и брзо, као на маршу, ћутао, погледао на мајку, која се овако на белој пести, на месечини, чинила још мања, округлија и немоћнија. Плашио се да ће сваког часа застати, казати да даље не може, почети да плаче, сести на оклесани мургин уз крај цесте, оно њено је дошло, прича са струњеним желдцем се завршава (102–103, „Струњен желдац”).

Амплификација и кумулација у форми лексемских набрајања и уланчаних синтагми јављају се у свим типовима исказа (непредикатским исказима, сложеним и простим реченицама са пуном предикацијом). Како се показује, међу најфреквентнијим су низови именичких лексема или синтагми у хомофункционалним позицијама (најчешће директног и индиректног објекта), те координирани временски, месни и начински адвербативи (истог или различитог значења):

Мандица је једина у Смрдељу гајила цвеће: *йейуније, йузавице, олеандре* с лепим цветовима у више боја (43, „Ногом за врат”); Уз цесту, уместо букових стабала и бусења траве, све чешће грмови *макије, їраба, кујине и шийка* (74, „Сумњива сахрана”); Сви у кући знају коме припада који пакетић, развезују се машице: *йарфем, вино, књија, шал, рукавице, каше, зимска кайа...* (30, „Неке Нове године”); Како још да води рачуна о *њетовим їесним йаїишкама, йликовима, боловима и сузама?* (72, „Сумњива сахрана”); Сад, кад се након четири године враћа у њихово место рођења и живота, да га сахрани, сећа се последњег сусрета с њим, на слободи, у мотелу „Шарић”, који је увек био пун *војника и йолицајаца УНПРОФОР-а, їросїїїїїїїки, шверцера, новинара и шїїїїуна са свих сїїрана свеїа* (73, „Сумњива сахрана”); Поштанска врећа увек изненади својим садржајем: *облицима йакеїа, необичним вїїцама и чворовима, лейљивим їпракама, словима којима је исїисана адреса, разноликошћу йошїїанских марака, крайїким уїїозорењима-наредбама: Оїрез! Не їумбај! Публикација! Оїворїїї обавезно у їресусїїву їрїмаоца!* (94, „Поштанска врећа”);

Тамо ће, *у сеоској школи, їо њиховом доласку, у їреїогдневним сїїїима*, бити формиран сеоски извиђачки одред (6, „Тари, Срђо, тари”); *На зїгдовима дворїїїїа, исїїред куће, свуд* расте и цвета Мандичино цвеће (43, „Ногом за врат”); Бацање петарди *на улици, у дворїїїїу, їа и на сїїейенїїїїу у зїради*, све је учесталије (30, „Неке Нове године”); Упустиће се у борбу *као їїїїїрица, онако како бї Лазар од ње и очекивао: жесїїоко, без мноїо речи, мољења, їлача и суза* (77, „Сумњива сахрана”).

Присутна су и низања елемената сложеног предиката, уведених једним модалним глаголом. Елипса може бити чисто граматичка (као у првом при-

меру), када је једино бројност (овде пет глагола у инфинитиву) стилско-ритмички сигнал. Радуловић посеже и за парцелацијом, као у другом наведеном примеру, када се низу од три глагола придружује још четири у наставку, али у оквиру друге комуникативне реченице:

Мора обући одело, обути италијанске ципеле, везати кравату, преко рамена пребацити кожни торбак и кренути у обилазак планираних адреса (48, „Вредело је, вредело”);

Треба искористити досадашње искуство и вештину, заузети за столом добро место, не остати гладан. Посадити Срђу близу себе, припазити да га неко јачи не истисне, опомињати га да једе више меса а мање хлеба, шапутати му на ухо: *Тари, Срђо, тари!* (7, „Тари, Срђо, тари”).

Посебно су ритмички маркантни вишечлани непредикатски искази, било да су од предикатске јединице раздвојени парцелацијом (као у првом примеру) или су самостални:

Љубав према своме крају, али и према осталим пределима своје земље и њеним лепотама, јачање психичких и физичких способности, стварање навика за живот у заједници, развијање другарства и пријатељства, одлучности и смелости, самопожртвовање и самоодрицања, подређивање сопствених могућности групи као целини... То није могуће без сталног стицања искуства и знања кроз одговарајуће школе и течајеве (6–7, „Тари, Срђо, тари”);

Опело, спуштање сандука у раку, извлачење конопаца, бацање грумења земље, ужурбано затрпавање, облагање бусењем, постављање крста с Лазаревим именом... (81, „Сумњива сахрана”);

У пошти службеници стално држе упаљена светла, хоћеш-нећеш за време малих одмора видиш шта раде, а ученицима је то главна забава. Гестикулирати и слати ласцивне поруке, исписивати на папиру имена фудбалских клубова, инатити се али тражити навијаче истомишљенике (94, „Поштанска врећа”).

На крају, једну од упечатљивих карактеристика чине понављања на реченичном и надреченичном (текстуалном) нивоу. Реч је о, како ћемо показати, понављањима истих и истокоренских лексема, истих конструкција и синтагми, па и реченица – опет, истих или модификованих. Понављања су заступљена већ у самим насловима („Тари, Срђо, тари”, „Вредело је, вредело”). У приповеци „Вредело је, вредело” насловна реченица рефренски се понавља више пута, или у оригиналном облику или у футуру као најава и уверење главног лика у исплативост његовог подухвата:

Вредеће, вредеће, певушио је Борко Мизерчић... (48, „Вредело је, вредело”);

Скоро наглас понавља: вредело је, вредело...

Боже, како је почео овај дан, а ипак се лепо завршава.

Вредело је, вредело (70, „Вредело је, вредело”).

Превара је наглашена и поновљеном секвенцом слободног неуправног говора којом Мизерчић инсистира на својој улози социјалног радника. Секвенца је у другом појављивању издвојена нешто јачим одвајањем (цртама), и на тај начин Радуловић постиже суптилно варирање:

Борко, као социјални радник, слаже се с пасторком, треба је послушати – зима и хладноће су на прагу – преселити се. Ако се слаже – Борко као социјални радник – свратиће до предузимача, упозорити га да буде крајње коректан и обазрив, иначе – имаће проблема с Општином (61, „Вредело је, вредело”).

И у причи „Тари, Срђо, тари” реченица која је у наслову понавља се више пута, па и пред сам крај, и то више пута, интензивирајући Бачково понижење. Реченица се не понавља сама, већ и цела секвенца (са модификацијама) којом Бачко подучава Срђу како да се избори за најбоље залогаје. Осим тог рефренског понављања, на самом крају другог дела (прича је структурисана као троделна) поновљена је и реченица из уводног оквира приче: „Овца која блеји губи залогај”. Слично, и „Последњи нотар” као својеврсни оквир има секвенцу: „Нема више. Квит”, док је у средини приче она незнатно измењена („Да, квит. Нема више”).

Друкчији је тип понављања одређених лексема и секвенци које се наизменично јављају више пута, као сигнал емоционалне узнемирености јунакиње у насловној причи. Навешћемо део дијалога у којем јунакиња три пута понавља „не вјерујем”, сваки пут уобличено у клаузу са друкчијим осталим елементима; она два пута на почетку реплике изговара и „Не знам”. С друге стране, у репликама саговорника доминира синтагма „хрватска држава”, коју јунакиња и сама у финалној реплици понавља:

„Не знам, али док не видим, ја им не вјерујем... Ништа им не вјерујем.”

„Сестро, хрватска држава је озбиљна држава да би се нечим таквим бавила”, усредсреди поглед на плафон и клима-уређај.

„Не знам... Не вјерујем им.”

„Зашто би то хрватска држава радила?”

„Шта хрватској држави смета да ја и ово дијете, бар једну минуту, последњи пут погледамо Лазара?” (78–79, „Сумњива сахрана”)

Најразуђенији тип понављања типски је сличан претходном примеру, али се сада у дужем тексту наизменично и лајтмотивски понављају исте и истокоренске лексеме. Овакав случај илустроваћемо секвенцом текста из

приче „Поштанска врећа”, али уз напомену да се не ради о изолованом примеру (в. нпр. и понављања лексема *кукурикайи*, *будилник*, *будийи* и синтагме *ївоздени їивац* у причи „Тари, Срђо, тари”, стр. 5). У невеликом пасусу „Поштанске вреће” именица *кључ* у различитим облицима јавља се шест пута (од тога два пута у истој синтагми *їакав кључ*); глаголи са коренском морфемом *кључ* – четири пута (два пута *оїкључайи* и два пута *закључайи*); синтагма *їошїанска врећа* (три пута) и синтагма *їошїански службеник* (два пута):

Да ли свака држава има своје, препознатљиве поштанске вреће, те и тако исказује свој *суверениїей*, па и кључеве којима их откључава и закључава? Спакујеш поштанску врећу у Книну, закључаш, пошаљеш у Крањ или Тетово, тамошњи поштански службеник извади из џепа или фиоке специјални кључ, и без икаквих проблема је откључа. Као да је мађионичар, а не најобичнији поштански службеник! За све поштанске вреће у овој земљи постоји један, *универзални кључ*. Колико их има у овом градићу и зависи ли то од величине поште? Ко одобрава наруџбину и процењује колико коме припада тих кључева, ко их израђује? Није мала ствар поседовати бар један такав кључ. Може ли сваки бравар или мајстор сличног заната направити такав кључ? (95, „Поштанска врећа”).

Паралелизми се очитују и као почеци готово сваког пасуса у причи „Струњен желдац”. Лексички образац јесте експликација имена главног јунака, Сакана, у највећем броју почетних реченица пасуса. Синтаксички образац као доминанту има стављање глагола на иницијалну позицију. Комбинацију ових образаца Радуловић потпуно доследно спроводи кроз целу причу.

На крају, посебна врста паралелизма и понављања јесте понављање самога догађаја који бива описан на готово истоветан начин, као што је случај са описом одлуке везане за првомајску прославу и саме прославе („Спомен-плоча”, стр. 118. и 120).

На основу свега реченог и покушаја да у раду одговоримо на питање који су синтаксички и лингвистички обрасци кључни у обликовању специфичног ритма приповедања у збирци *Сумњива сахрана*, можемо закључити следеће.

Прво, као примарно средство којим се одликује самосвојан ток Радуловићевог приповедања можемо означити независносложену реченицу, и то поликлаузалну, а међу њима понајвише ону у којој се клаузе уланчавају асиндетски. Осим тога, и као друго, показује се да је и само низање језичких елемената (амплификација, кумулација) значајан елемент уобличења ритма. И, треће, једна од специфичности јесте и понављање лексичких и синтаксичких јединица, па и модификованих дужих сегмената текста.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Бадурина, Палашић (2019): Lada Badurina, Nikolina Palašić, Asindetske subordinirane strukture, *Rasprave, časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 45/2, Zagreb, 249–263.

Иванић (2013): Душан Иванић, *У мајници ђриче. О дјелу Јована Радуловића*, Београд: Српска књижевна задруга.

Јевтић (1999): Милош Јевтић, *Осџаје ђрича, разџовори са Јованом Радуловићем*, Ваљево: Кеј.

Књижевни дијалог, емисија РТС (емитована 13. 5. 2015), разговор са Јованом Радуловићем водио Александар Гаталица

Ковачевић (1998): Милош Ковачевић, *Синџакса сложене реченице у српском језику*, Београд – Србиње: Рашка школа – Српско просвјетно и културно друштво Просвјета.

Ковачевић (2000): Милош Ковачевић, *Сџилисџика и ђрамаџика сџилских фџиџура*, Крагујевац: Кантакузин.

Ковачевић (2021): Милош Ковачевић, Асиндетске реченице као језичко-стилска доминанта приповиједака Јована Радуловића, *Узданица*, тематски ванредни број посвећен Јовану Радуловићу (у штампи).

Новости, *Маџија ђриче: Маџија ђриче*, Новости, 6. 9. 2012, <https://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:395912-Knjiga-Sumnjiva-sahrana-Magija-price> (посећено 18. 8. 2021).

Политика, Радуловић: *Полиџика*, 9. 9. 2012, <http://www.politika.rs/sr/clanak/232686/Zazirem-od-pisaca-koji-pisu-samo-romane#> (посећено 3. 12. 2020)

Степанов (2008): Strahinja Stepanov, Asindetske sintaksičke strukture u romanu *Foliranti, Prilozi proučavanju jezika*, br. 39, 259–274.

Чутура (2014): Илијана Чутура, Центар и периферија у јубиларном Кољу СКЗ, у: Д. Лакићевић (ур.) *Српски језик у оџлегалу Српске књижевне задруге*, Београд: СКЗ, 139–157.

Ilijana R. Čutura

University of Kragujevac

Faculty of Education in Jagodina

Department of Philology

RHYTHM OF NARRATION AND CHARACTERISTICS OF COMPLEX SENTENCES IN THE COLLECTION OF STORIES SUMNJIVA SAHRANA

Summary: The paper highlights the syntactic characteristics of the sentence and (partially) the organization of the text that contribute to the formation of a specific rhythm of narration in Jovan Radulović's collection of short stories *Sumnjiva*

sahrana. It is shown that dominant procedures are the following: sequencing co-ordinated (often asyndetic) predicative sentences, amplification and cummulation, and repetition of lexemes, syntagms and modified larger parts of the text.

Keywords: *Sumnjiva sahrana*, Jovan Radulović, coordination, asyndetic sentence, repetition, amplification, cummulation.

Марко Недић
Београд

УДК 821.163.41-31.09 Радуловић Ј.
DOI 10.46793/Uzdanica18.2.089N
Оригинални научни рад

ОД ОГЊЕНЕ ДО БЛАГЕ МАРИЈЕ У ОПУСУ ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

Ајсџракић: Роман *Од Огњене до Благе Марије* сагледан је у контексту целокупне Радуловићеве прозе и посебно његовог романескног дела. Тематску основу романа чини трагични егзодус српског народа из Републике Српске Крајине у августу 1995. године током напада хрватске војске на Книн. Та тема, коју најчешће литерарно остварују српски писци избегли из Хрватске, постала је изузетно значајна у савременој српској књижевности. Јован Радуловић је у роману остварује на основу претходног сценаристичког текста предвиђеног за неостварену телевизијску драму. У средишту романескне садржине налазе се чланови једне српске породице који у колони других избеглица напуштају завичај и одлазе према Србији. У роману се у полифонијском наративном низу преплићу гласови и животне приче чланова те породице и других протагониста и сведока српског егзодуса из завичаја. Иако романом доминирају драматичне и трагичне животне ситуације, у књижевним ликовима и даље живи нада у могућни живот и у неком другом простору. Роман је исписан кратким сценама и реченицама, којима је наглашена изворност непосредног језика којим је јаче наговештена драматичност и трагичност егзистенцијалне ситуације у којој се нашао избегли народ.

Кључне речи: роман *Од Огњене до Благе Марије*, тема егзодуса српског народа из завичаја, телевизијски сценарио као предлог за роман, полифонијска основа романа, кратка поглавља и реченице, нада књижевних ликова у могући будући живот.

Треће дело романескног жанра Јована Радуловића, *Од Огњене до Благе Марије* (2008), већ својим индикативним насловом, за све оне који знају шта се између и током тих хришћанских празника почетком августа 1995. године дешавало у Книну и Републици Српској Крајини, упућује на његов сложен и изузетно значајан предмет књижевне обраде. И претходна два Радуловићева романа, *Браћа Њо мајтери* (1986) и *Прошао живој* (1997), чији наслови су такође наговештавали, чак и директније од трећег, своје тематско средиште, за основни предмет су имали драматичне животне ситуације у којима су се налазили њихови протагонисти и српски народ у Далмацији током новијег времена. У првом је првостепена нарација концентрисана на осамдесете године

прошлог века, на време у којем је роман писан, да би ретроспективно улазила у историјске прилике и неспоразуме у односима српског и хрватског народа у Другом светском рату, у којем је већ наговештена мотивација сложеног понашања романескних ликова у актуелном наративном времену. *Прошао живој*, без сумње најбољи Радуловићев роман, са своје стране је, с дијалогизма мртвих ликова о прошлом животу, силазећи у прву половину 20. века и у активније учешће појединих представника српског народа у културним и политичким догађајима у Далмацији у том времену, и у радикално, и по Србе трагично заоштравање односа с Хрватима током Другог светског рата, наговештену емотивну животну причу књижевних протагониста подредио трагичним последицама историјског времена на које они као његове жртве ни на који начин нису могли да утичу.

Ипак су учитаване аналогije једног и другог времена у којима се одвијала садржина књижевних дела и у првом и у другом случају омогућавале њихову наглашену уметничку оствареност и актуелност. Садржина тих двају романа, испуњена честим променама времена и простора догађања и наговештеним јединством њиховог тако формираног хронотопа, који је био у видном сагласју с модерним романом, али исто тако и с модерном драмом, због чега су *Браћа њо мајтери* и била погодна за телевизијску адаптацију, била је најважнији услов њихове семантичке и морфолошке динамичности. Сличан однос према сложености наративне грађе Радуловић је успоставио и у дужој приповеци *Даље од олтара*, у којој је доминантна тематска основа текста концентрисана око веома осетљивих односа конфесионалне природе између представника православног и католичког народа на простору српске Далмације у првој половини 20. века. Заједно с приповедачком књигом *Голубњача*, драмом истог имена и појединим новијим приповеткама, та књижевна остварења и њихова садржинска основа обухватају најзначајнију и најтрајнију уметничку заоставштину Јована Радуловића српској књижевности и култури последњих деценија 20. и првих двеју деценија садашњег века. Њима се, наглашеније у тематском погледу, прикључује и трећи роман овог аутора, у којем је на специфичан наративни начин обухваћена једна од великих тема новије српске историје, културе и књижевности, која је у неколико случајева већ била предмет појединих његових приповедака.

Да ли је у том контексту потребно наглашавати да је Јован Радуловић као можда последњи српски писац Далматинске Загоре и Српске Крајине, националног простора о чијим је драматичним и трагичним егзистенцијалним и историјско-политичким тешкоћама, недоумицама и противуречностима кроз које је у последња два века, а поготово у последњих шездесет година 20. века, пролазио српски народ, писао на литерарно изузетан начин, данас исто тако актуелан као што је био у времену првог објављивања његових књига? Предметима и садржином његових приповедака, романа, драма, записа, аутобиографских и путописних текстова, на узоран уметнички начин

тематизована је егзистенцијална и историјска драма српског народа у западним крајевима његовог националног, језичког и културног простора, и то је, и независно од уметничких домета његовог дела, више него довољан разлог за даље активно присуство Радуловићевих романа и приповедака у нашој култури и књижевности. Зато одговор на питање да ли је његово књижевно дело данас исто тако актуелно као што је својевремено било може бити само потврдан, и то из неколико разлога.

Актуелно је најпре из кључног разлога књижевне природе, јер је у њему, заједно с публицистичким и аутобиографским записима који откривају генезу његовог настанка као и његове читалачке и критичке рецепције, на веома успешан уметнички начин остварена велика не само књижевна него и цивилизацијска и егзистенцијално изузетно значајна тема српске историје и културе, тема изгона српског народа из завичаја као јединог раја на земљи, како га доживљавају књижевни протагонисти, која у нашој књижевности и култури ни издалека није представљена онако и онолико колико је сама по себи и по последицама које носи у себи то заслуживала. Треба ипак напоменути да је та тема у савременој српској књижевности једним делом обрађивана и непосредно по завршетку самих ратних сукоба, о чему су нас недавно (у *Вечерњим новостима*) подсетили Душан Иванић, Анђелко Анушић и Славица Гароња Радованац. Кратке приче Здравка Крстановића, романи Роксанде Његуш и Ковилке Тишме Јанковић, да се не помињу многи поетски радови, само су нека од видљивијих остварења на тему ратних сукоба у Српској Крајини током првих година последње деценије претходног столећа и трагичних последица по опстанак српског народа на том простору. Након њих смо се упознали са изванредним приповеткама Драга Кекановића о последицама ратних сукоба за преостале Србе у урбаним срединама и с романом *Вејрово срце* и његовим симболичним наговештајем губљења могућности обнављања живота у завичају, затим с прозом Мирка Демића, Милоша Кордића, Славице Гароње и других писаца са сличним темама. Најновији пример активног стваралачког односа према тој теми јесте збирка приповедака Анђелка Анушића *Легенда о в(ј)ејром вијанима*, за коју је њен аутор недавно добио Андрићеву награду. То само значи да губљење родног завичајног тла, које је временом, због трајних последица по културу и осећање српског народа за свој историјски, национални, културни и језички простор и идентитет, све више добијало наговештаје библијског значења, још дуго може бити и остати велика тема српске књижевности и уметности у многим њиховим жанровима.

Други, културно-политички, такође и егзистенцијални разлог актуелности Радуловићеве прозе, а тиме и романа *Од Огњене до Благе Марије*, тиче се избеглих генерација становника Српске Крајине које сада живе међу нама, у Србији, у Републици Српској или у иностранству, и њихове рецепције Радуловићевог књижевног дела. Њима је сећање на време проведено у завичају стварност у којој не престају да живе. У њему су се формирали као личности

и у њему су, и поред сталних неизвесности различите природе кроз које су пролазили, провели најпуније и најслободније године свога живота. Завичај и српска Далмација стога за њих нису после изгона постали такозвана виртуелна стварност, већ стварност интензивног сећања на прошлост и простор детињства и младости као на најаутентичнији извор неопходног животног смисла, а за оне међу њима склоне књижевности и као оптималан извор могућног уметничког доживљаја света. Индивидуална реконструкција догађаја и атмосфере прошлости као својеврсно активирање некадашњих битних садржаја живота, не искључиво као грађа већ као велики мотив, за поједине од њих један је од оптималних услова иницијалне уметничке артикулације стварности, док је језички и ауторски осмишљено сећање већ само по себи готова могућна уметност. Сећања Јована Радуловића на живот у некадашњем завичајном простору пре драматичних деведесетих и замишљање тог простора после њих била су велики мотив за писање његових прозних и драмских дела. На тај начин су сећања, преношењем у књижевни облик, враћала смисао прошлом животу и завичајном тлу и отимала их од неминовног заборава, при чему је ауторова књижевна реч, као последица националне драме коју је обликовала, добијала ново и трајно уметничко значење.

Још једна критичка опсервација поводом романа *Од Огњене до Благе Марије* може бити важна у овом контексту – да ли се, наиме, најновија и најжалост последња прозна дела Јована Радуловића у стилском погледу разликују од његове раније прозе? Великих, суштинских разлика у његовој прози настајалој пре и после деведесетих, која се односи на описиване егзистенцијалне прилике и животне путеве књижевних јунака у далматинском завичају, нема много. Можда су новије Радуловићеве прозне књиге лексички и синтаксички нешто мирније у односу на раније и истовремено ближе линеарном приповедању и непосредније саопштаваној животној причи, али такође не много. (Нешто већа разлика постоји између такве прозе и оних његових приповедака које се односе на теме из савременог градског живота.) И у раним и у доцнијим приповеткама, па и у оба прва романа, „животне стазе” књижевних јунака из крајишког поднебља обележене су опорим егзистенцијалним простором и непрестаном борбом за опстанак, устаљеном патријархалном културом и неизвесним и најчешће трагичним животним последицама. У многим литерарним слојевима такве су и доцније приповетке, оне које иза себе имају још и трагично историјско искуство деведесетих, с тим што је таквим искуством знатно појачана семантичка основа прозних текстова.

Роман *Од Огњене до Благе Марије* у том се погледу нешто разликује од најновијих Радуловићевих приповедака, и то највише по својој морфологији. Иако у ранијој прози, осим у наговештајима у појединим приповеткама, а у назнакама и у оба романа, углавном нису обухватани крупни историјски планови, јер су више подразумевани у контексту него што су истицани у тексту, у роману *Од Огњене до Благе Марије* они су постављени у само тематско

средиште текста. Јован Радуловић је једном приликом, у књизи разговора *Остјаје ѝрича* (1999), које је са њим водио новинар Милош Јевтић, рекао да ће велико и изворно књижевно дело о драматичном изгону српског народа из Српске Крајине најпре моћи да напише један од оних многобројних дечака који су га интензивно доживљавали бежећи у колони тракторских приколица и аутомобила и невиним дечјим очима гледајући нестајање родне куће и завичајног тла у даљини. Можда неки некадашњи дечак из изгнаничке колоне и пише такво дело и можда ће се оно ускоро и појавити међу нама. Засад ипак знамо за оно што су о тим догађајима и њиховом времену објавили већ помињани писци, а међу њима, у једном важном току својих прозних, сценаристичких и документарно-уметничких жанрова писаних после деведесетих, и Јован Радуловић. Он је као и тај хипотетични дечак такође имао обавезу и дубок емотивни и етички императив да пише о том времену јер је и сам лично, на најнепосреднији начин, доживео прогон свога народа и своје породице из Крајине.

Посматран у непосредном поетичком контексту, његов последњи роман остварен је посебним наративним средствима. Не, међутим, само наративним, већ иницијално драмским и сценаристичким. Будући роман је, наиме, најпре био замишљен као сценарио за телевизијску драму под радним насловом *Полача – Оквил*, а пошто драма није снимљена аутор је одлучио, како нас обавештава Душан Иванић у монографији *У Мајници ѝриче*, посвећеној Радуловићевом књижевном делу, да је претвори у роман. Сличну жанровску трансформацију, али у обрнутом смеру, аутор је већ остварио с књигом приповедака *Голубњача* претварајући је у познату драму. Сада је један драмски, тачније сценаристички предлог, објављен 2004. године у часопису *УУ филм данас*, који је уређивао Северин Франић, претворен у роман. Слична пракса, пракса сељења једног књижевног жанра у други, није непозната ни другим нашим писцима последњих деценија 20. века. Нешто слично је урадио и Слободан Селенић претварајући роман *Пријатељи* у драму *Косанчићев венац* 7, као и драмски писац Слободан Стојановић преносећи свој роман *Учишће* у сценарио за истоимену телевизијску серију, али и поступајући потпуно обрнуто, као и Радуловић са сценаријем за драму и романом насталим по њему, накнадним претварањем свог сценарија за телевизијски филм о Милени Павловић Барили у роман *Девојка са лампом*. Роман *Чараје краља Пејтра* Милована Витезовића адаптиран је у сценарио за филм *Краљ Пејтар ѝрви*, док је Душан Ковачевић замишљени роман *Свети Георгије убија аждаху* на крају остварио као драму, доцније и као филм. Сличних примера у новијој књижевној пракси, да се не помињу различите драматизације прозних дела других наших писаца, од Андрића, Селимовића, Ћосића и Ћопића до Борислава Пекића, Данка Поповића или Моме Димића, свакако има, али чињеница је да је много више примера претварања прозног

текста у драмски него драмског у прозни. С те стране посматран, Радуловићев роман *Од Огњене до Благе Марије* посебан је случај.

Роман почиње исказом једног од његових ликова, Маркана Милокуса, историчара и бившег министра у влади Републике Српске Крајине, о игри балота као трајном и увек неизвесном агону између супротстављених страна, при чему сама игра очигледно постаје симболична замена за конкретне сукобе Срба и Хрвата вођене током четири ратне године. Садржина романа потом се одвија кроз припреме српског становништва и чланова породице Милокус као кључних протагониста овог прозног дела за напуштање завичаја пред упад хрватске војске у Книн и симултаним приказима офанзиве те војске, њеним тријумфалистичким уласком у град и околину, безразложним злочинима и бруталним иживљавањем над српским становништвом и убијањем ухваћених војника и цивила. Потребно је, међутим, нагласити да се антагонизам између Срба и Хрвата у хипертрофираном облику искључиво појављује у сценама у којима учествују хрватски војници, а да се много природније одвијају релације међу обичним светом, као што се дешава у емотивном односу породице Милокус према дечаку католику, усвојенику Ћипану, кога ни у чему не одвајају од осталих чланова породице, или у спасавању книнске, тачније српске рок групе током уласка хрватске војске у град. Посебно су сликовито представљене сцене панике у граду, у болници, у напуштеној кафани претвореној у бордел, у импровизованом логору Унпрофора, у појединим ликовима, међу српским борцима који се повлаче.

Најупечатљивије су сцене самог бежања народа и напуштања завичајног тла, с надом да ће се у новом простору, у Србији као обећаној земљи, моћи да заснује нови живот. Тој могућности нада се и Кузман Милокус на свом трактору с приколицом, које његов брат Маркан упоређује с Гогољевом тројком из *Мртвих душа*. Овај други лик, као некад Срби из Јужне Угарске у 18. веку, чијих сеоба се преко Црњанског он посредно сећа, утопијски се нада да ће на неком купљеном острву српски изгнаници моћи да заснују нову Српску Крајину. (Испоставило се, међутим, да су становници Радуловићеве родне Полаче код Книна могли да се зауставе и заснују нови живот најтрајније тек у месту Оквил у Канади, на шта асоцира радни наслов сценарија за драму.) Последња сцена романа, која се дешава у близини Дрине, надамак обећане Србије – венчање Кузмановог сина Дакана и болничарке Каје – иако одудара од кључне губитничке историјске интонације романа, донекле појачава управо виталистички колективну и антрополошки разумљиву наду, појачану и Маркановим речима да „не умире тако лако народ”, да се и даље мора живети упркос свим тешкоћама и поразима који су га задесили.

Јован Радуловић, међутим, такву ситуацију није посматрао искључиво из једне наративне перспективе. Он је, с једне стране, у поступцима појединих ликова романа, најочигледније оног с недефинисаним али са унапред негативним значењем имена Шмрк, сугерисао да се губитак Српске Краји-

не поред толико негативних особина које поседују поједини ликови могао и очекивати, што је посебно потврђено сличним опсервацијама канадског пуковника Леслија као команданта Унпрофора у Книну и његовим виђењем антрополошких особина Крајишника. С друге стране, изворним народним језиком књижевних јунака, у којем се преплићу различите психолошке и емотивне перспективе и гласови, од резигнирајућих до хуморних и виталистичких, од интелектуалних у речима професора Маркана, релаксирајућих у ставу калуђера Никодима, информативних и наоко неутралних у извештајима Унпрофоровог пуковника Леслија и повремено укључиваног наратора, до узнемирујућих и мефистофеловских у речима загонетног Шмрка, знатно је појачан полифонијски интонативни и укупни семантички регистар овог романа. То му је у крајњем поетичком исходу омогућило да у композиционом и значењском смислу оформи јединствен мозаички сплет различитих гласова и доживљаја непосредног и трауматичног губљења родног тла.

Телевизијски сценарио *Полача – Оквил* у таквом садржинском оквиру био је аутору добра основа за конструкцију романа, а читаоцима и тумачима за критичко сагледавање неких битних сличности између та два жанра и поетичких ознака њихове структуре, о чему је најконкретније говорио Душан Иванић у већ поменутој књизи. У сценаристичкој верзији садржина текста умногоме је мотивисанана будућом драмском функцијом и ефектима сцене, док је наративна верзија задржала особине „двају тежишта” жанровске природе, сценаристичког и прозног. Прозни елементи у роману, што је и разумљиво, носили су превагу над сценаристичким, чиме је на најадекватнији начин наглашавана његова нова жанровска аутентичност. Стога је аутор настојао да се што је могућно природније одвоји од своје сценаристичке основе, ипак задржавајући неке од њених очигледнијих својстава, нарочито у карактеризацији ликова, у њиховим дијалозима, у упечатљивим сценама током напуштања Крајине, у завршним призорима.

Кључни ликови романа су у таквом контексту носиоци препознатљивих особина крајишког народа, али са изразитим специфичностима које као појединци поседују. Управо захваљујући тим специфичностима они нису постали типски представници свога националног простора, већ су задржали основне индивидуалне особине већ назначене у дидаскалијама у претходном драмском, тачније сценаристичком концепту текста и потврђене понашањем током одвијања садржине романа. Ослањајући се на сценаристички текст, и у роману је реч о конкретном простору Книнске Крајине, о дефинисаном времену, локалном говору књижевних јунака, представама и симболима патријархалне културе, њеним верским, фолклорним и егзистенцијалним знацима. Реч је, дакле, о прози оствариваној реалистичким прозним проседеом, с мноштвом препознатљивих чињеница, лексичких ознака, синтаксичких специфичности, с мноштвом употребних и симболичних предмета сеоског живота који ће ускоро, ако нису понети, бити заувек изгубљени или униште-

ни, што је додатно појачавало наративну основу текста, компонованог тако да апокалиптичност ратне ситуације и повремени отпор њеним последицама тиме још више буду наглашени.

Радуловић је за тему своје прозе најчешће бирао оне животне ситуације у којима се релативно лако могла формирати добро развијана животна прича као најизворнији и најнепосреднији услов додира књижевног текста с читалачким доживљајем. Али ни тада његова прича, поготово романескна, није текла линеарно, није формирала једнообразан хронотоп, већ је била пресецања новим призорима, ретроспективним сценама, променама представљеног времена и простора, употребом документарних и аутобиографских детаља, чиме је увећавала своју литерарну посебност. У роману *Од Огњене до Благе Марије* континуирана романескна прича и линеарно приповедање, које је остваривано у јасно назначеном временском низу, али увек у новом наративном простору, као и раније у сценском, такође су пресецањем мозаички изведеном композицијом којом су праћени изабрани ликови у различитим фазама принудног одласка из завичаја. Линеарно приповедање није поремећено великим бројем исказа књижевних ликова зато што су они у хронолошком низу надовезивани једни на друге, формирајући тако целовит романескни мозаик о узбудљивом историјском тренутку расанка народа са завичајем и једним делом свога живота.

Аутор је, дакле, и у овом роману, као у претходна два, тежио да морфолошким нивоом текста обогати његову структуру, да је учини живљом, разноврснијом, сложенијом. То је остваривао на два начина. Најпре кратким, елиптичним поглављима, којима су, као и у драмском сценаристичком предлошку, читаоци увођени у атмосферу наговештене не само појединачне него и колективне историјске драме у којој се нашао српски народ током операције „Олуја” на Српску Крајину. То је остваривао и кратким, синкопираним реченицама различитог интонативног регистра, детаљима и непосредним дијалозима и репликама саговорника, којима је јаче наговештавао драматичност и трагичност егзистенцијалне ситуације у којој се нашао избегли народ, најчешће директно указујући на њу. Тиме се овај роман, можда и без претходне ауторске намере, приближавао знатно редукованијем наративном стилу у односу на већи део раније прозе овог аутора, тачније речено, приближавао се минималистичком типу нарације, у којем је с мање наративних средстава наговештавана пројектована семантичка усмереност текста.

Одсуство очекиваних психолошких сенчења и наглашеније мотивације појединих поступака књижевних ликова, како је примећено у појединим критичким освртима на овај роман, није било последица само опште динамике, неизвесности и паничног понашања појединих протагониста пред егзодус и током њега (Дакана и Каје, Николице, Анђице, на пример) или прибрале реакције њиховог мањег броја (двојице браће Милокус и њиховог спонтаног витализма, калуђера Никодима, пуковника Леслија). Оно је много више било

последница ауторове намере да у тако драматичном историјском времену, које је само по себи било довољна мотивација за понашање и реакције књижевних ликова, читаоцима понуди појединачне људске драме које су биле директна последница радикалних промена конкретних животних али и вековних историјских прилика и односа у којима су се нашли протагонисти романа. Томе је свакако највише доприносила претходна драмска, односно сценаристичка варијанта текста, захваљујући којој је његов наративни ток унапред могао бити допуњаван већ означеним прозним наговештајима постојеће сценске верзије. Јован Радуловић је, дакле, одвајајући наративни текст од претходног сценарија, остварио ново књижевно дело, са свим кључним својствима прозне структуре, које су потврђивале његово особено животно и књижевно значење.

Ако и није његово најбоље прозно дело, роман *Од Огњене до Благе Марије* свакако јесте књижевно остварење које са својом наглашеном драматичном тематском основом остаје значајно литерарно сведочанство о трагичном егзистенцијалном контексту у којем се крајем двадесетог века још једном у својој немирној историји налазио српски народ.

Marko Nedić

Belgrade

JOVAN RADULOVIĆ'S NOVEL *OD OGNJENE DO BLAGE MARIJE*

Summary: The paper deals with the novel *Od Ognjene do Blage Marije* from the point of view of Radulović's prose as a whole, and especially in the context of his novelistic work. The thematic basis of the novel is the tragic exodus of the Serbian people from the Republic of Serbian Krajina in August 1995, during the "Storm", Croatian Army invasion on Knin. This topic, most frequently treated by the Serbian writers who have fled Croatia, has become especially important in contemporary Serbian literature. Jovan Radulović based his novel on his previous screenwriting text intended for an unrecorded TV drama. The main characters of the novel are the members of a Serbian family who leave their homeland in a long column of refugees and flee to Serbia. The voices and life stories of these characters and of other protagonists and witnesses of the Serbian exodus are intertwined in a polyphonic narrative sequence. Although the novel is dominated by dramatic and tragic life situations, literary characters still have hope for a new life in some other milieu. The novel is characterized by short scenes and sentences which reflect the authentic language; at the same time, the language emphasizes tragic life situation of the refugee people.

Keywords: novel *Od Ognjene do Blage Marije*, Serbian people's exodus from the homeland, TV script as a basis for a novel, polyphonic character of the novel, short sentences, hope for a new life.

Војислав П. Јелић
Филозофски факултет
Београд

УДК 821.163.41.09-2 Радуловић Ј.
DOI [10.46793/Uzdanica18.2.099J](https://doi.org/10.46793/Uzdanica18.2.099J)
Оригинални научни рад

НАД ГОЛУБЊАЧОМ УЖИВО

Ајсџиракџи: Драма *Голубњача*, иако је првенствено вишеслојно и сложено књижев-но дело, није побудила пажњу књижевних критичара колико оних душебрижника који су у њој видели опасност због могућих прекрајања историјских чињеница које су већ биле устаљене као „крето” постојеће друштвене стварности. Али управо њена позоришна реализација представља основу која писаном тексту даје снагу живе, отелотворене речи. На тај начин писац је отворио своју књижевну ризницу читаоцима исто онако као што је магијском снагом живе речи привукао гледаоце да гледају његове драме.

Кључне речи: *Голубњача*, драма, жива реч, јама, магарац.

О драми *Голубњача* није лако говорити, а ни писати – из више разлога. Драмски текст није намењен читаоцу већ гледаоцу, првенствено онеме у позоришту. Изузетак су драме античке, или оне нововековне намењене за читање – драма за читање – нем. *Lesedrama* (PKT 1992: 150). А и оне имају свога претходника у антици. Родоначелник ове драме за читање је Сенека Филозоф, пореклом из Шпаније, а један од најутицајнијих римских аутора који својим делом стоји на граници која оштро дели епоху усмене и писане речи (Будимир, Флашар 1991: 447–467). Овде морамо додати још и то да су и најзначајније драме грчких трагедиографа – Есхила, Софокла и Еурипида – по својој структури другачије у односу на нововековну драму. Хорске партије, на пример, или понекад дужи монолози драмских ликова, пружају могућност читаоцу да се у извесној мери поистовети са улогом гледаоца античке драме. Али мој задатак је да савременом читаоцу препоручим да читају дела Јована Радуловића. На који начин? Сетио сам се Ивана А. Иљина који у једноме од својих есеја под насловом *Умеће читања* каже: „Пре свега, већ је написано оно што предстоји да се чита” (Иљин 2010: 7). И додаје на крају истога есеја још и ово: „По читању могуће је познати човека. Јер, сваки од нас је оно ‘шта’ чита; и сваки човек је оно ‘како’ чита; и сви ми постајемо оно што смо учили од прочитаног – букет цветова читањем скупљених у нама” (Иљин 2010: 8). Овде сам застао и упитао се да ли сам нешто учио од прочитаног из књижевног опуса Јована Радуловића. Тешко питање, одговора

нема. А решење сам морао да изнађем, барем за ову прилику. Да оправдам наслов саопштења и моју чврсту намеру да читаоцима понудим ваљане разлоге да читају дела Јована Радуловића. Дриму *Голубњача* нисам, нажалост, гледао као позоришну представу. Али сам стално држао на уму да је текст драме остварен на „даскама које живот значе”. И онда ми је синила идеја. Сергеј Сергејевич Аверинцев, у својој по много чему јединственој студији под насловом *Поетика рановизантијске књижевности* на једноме месту казује да се писана реч остварује тек када се изговори, када зазвучи. „Класична грчка култура није давала књизи више сопствене вредности: књигу је требало читати наглас – јавно или насамом. Тек када зазвучи, текст остварује себе” (Аверинцев 1982: 218–219). После свега реченог није тешко закључити да је књижевник Јован Радуловић, посредством драме *Голубњача*, нашао прави пут, не само до гледалаца, већ и до својих читалаца. Покушаћу, доста опрезно и поступно, да сликовито ово запажање и представим читаоцима.

Драмски текст под насловом *Голубњача*, драму у два дела, Радуловић је објавио у књизи под истим насловом. Да ли је то већ необично? Јесте. Зашто? Књига насловљена као *Голубњача* броји 195 страница, а сама драма, на крају књиге, стала је у оквир 135–185. странице. Шта је објављено на страницама књиге *Голубњача* које претходе самој драми под истим насловом? Објављени су текстови прича из којих је Ј. Радуловић саставио свој драмски текст за позоришно извођење. Побројаћу редом и по насловима поменутих текстова: *Брацара*, *Сремски кукуруз*, *Прослава*, *Голубњача*, *Мајарад*, *Предвидовданска игла*, *Перинова смрт*, *Гусијерна*, *Дочек њрољећа*, *Бомба*. Побројани текстови сабрани су у оквиру страница 1–120. Шта читалац може одмах да примети? Међу причама, различитим по насловима, јавља се и једна под насловом *Голубњача*. Термин „голубњача”, узимамо га као општи појам, јавља се у трострукој улози – као наслов књиге, наслов драме и наслов једне од приповедака у књизи које претходе самој драми. Чини ми се да се закључак намеће сам по себи. Радуловић је припремио читаоца на начин заводљив, али допуштен. Указао му је на изворе из којих је узео грађу за своју драму. Када читалац заврши читање поменутих прича, он је у исто време „учитао” све оно што га очекује у кратком драмском тексту *Голубњача* на крају књиге. И зато му читање драмског текста није сувопарно и досадно. Јер на читаоца делује оно учитано и тражи да то и сам гласно изговори, а лако му је и да замисли како је то на сцени представљано уживо. Отуда ми се чини да Јован Радуловић уопште није случајно тако компоновао своју књигу *Голубњача* у којој је, органски испреплетеним нитима, повезао драмски текст са његовим изворником. На тај начин је премостио онај јаз који у античкој драми није постојао, јер су антички гледаоци, као што је познато, знали мит, тј. причу, а долазили су у позориште само да виде како то глумци на сцени изводе.

Од ликова у драми *Голубњача* на мене је снажан утисак оставио – магарац. Зашто? И сам аутор ове драме, Ј. Радуловић, написао је и засебно об-

јавио причу под насловом *Маџарац*. У тој причи истакао је, између осталог, да би у „поновљеном поступку” према магарцу био далеко попустљивији и блажи него што је то чинио у раније објављеним причама. „Тешко да постоји издржљивија, потцењенија и тврдоглавија домаћа животиња од далматинског магарца” – овим речима Радуловић почиње своју причу (*Маџарац*: 11). Судбина магарца привукла је моју пажњу и на неки други начин. Магарац, не само онај далматински, на један посебан начин је човеков велики и одани пријатељ. Магарац је човеков садруг у најтежим пословима и у исто тако важним животним (не)приликама. Али човек је према свом животном другу често окрутан и, готово по правилу, такав је без икаквог ваљаног разлога.

„Описивао сам магарце у својим причама, сурово их убијао, доста тога измишљао, али не баш све. У детињству, као вид забаве, старији би нам указали поверење да убијемо магареће ждребе – *йуле*. Да ли су сматрали да је њима убијање *йулеја* испод части, препустићемо то деци – нека се вежбају. А пуле се убијало зато што је било вишак. Зашто га чувати и хранити кад већ имамо једно магаре (магарицу), иако се на магарећој храни највише штедело. Зграбили би кротко пуле, још је сисало, одвојили га од магарице која се љутила и жалостиво ревала, вукли за уши, с виком и песмом одводили до јаме и просапина које су поводњи продубили, гурнули па сложено – без имало саосећања – каменовали, затрпавали, све док му и уши не би нестале под *промилом*” (*Маџарац*: 11).

Младу магарад, пулад, убијају деца игре ради. Тек да вежбају оно што ће радити магарцима када оstarе. А када магарац своје одради, дође време да га се газда реши. Како? Једноставно. Платиће неким доконим сеоским младићима да га одведу у планину и тамо оставе на милост и немилост гладним вуковима. Ако магарац избегне смртну опасност, други пут ће га везати ужетом за дрво како би сигурно дочекао смрт која му је намењена. Али страх од смрти је јачи и магарац пресече зубима уже и врати се жив и здрав у село. Тада му спремају последњу одмазду из које живу главу не може извући. Одводе га подаље изван села у поље, ставе му динамит у задњицу, упале фитиљ и магарац у једном трену одлети у ваздух сав раскомадан. Да ли такву окрутну смрт заслужије највернији, најтрпељивији, најтврдоглавији човеков пријатељ? Свакако не. Овде морамо да застанемо. *Голубњача* сведочи да су и наши сународници страдали у јамама само зато што су Срби. Можда је најједноставније на овоме месту сетити се речи српског патријарха Павла изговорених у Пребиловцима, августа 1991. године: „Кривица им је била што се нису родили у народу оних који су их убијали и бацали у јаме; што су били друге вере и другог писма него они што су их на смрт осудили и они који су нечовечну осуду нечовечно извршавали. Ко је те људе, жене и дечицу, чије кости леже у овом каменитом ковчегу, пре рођења питао хоће ли се родити као Срби, или као Хрвати, или као Словенци? Ко је и нама и другим људима у свету пре рођења ставио то питање и чекао наш одговор па да се родимо?”

(Патријарх српски Павле 1997: 46–47). Они који су убијали недужне и немоћне у јаме су бацали саму *Доброћу*, невино распетога Христа. Јер тек Христовим доласком и страдањем међу људима *доброћа* је добила значење које није до тада имала у историји људског рода. Али пошто је „доброта услужна делатност љубави”, отуда С. Бојанин закључује да на свим згариштима и кланицама увек остане неко зрно доброте које исклија и поново повуче човека ка ономе што је људско у њему и што га везује са небом (Бојанин 2014: 36).

Чини нам се да управо на овоме месту можемо додати још и следеће – магарац је човеков пријатељ који је нашао места и у иконографији. Једина животиња која са Христом другује током његовог земног живота. Подсетимо се укратко. На магарцу Христос као дете, са мајком Маријом и старцем Јосифом, бежи из Јудеје у обећану земљу Мисир да избегне сигурну смрт. На магарцу Христос улази у Јерусалим непосредно пред крај свога земнога живота. Дирљива је опаска којом наш нобеловац Иво Андрић описује сцену бекства у обећану земљу Мисир. Као мото овоме своме опису наводи речи Шарла Фокадоа: „Бекство и боравак у Египту су мистерија која ми је веома драга: она ме подржава, она је мој узор у путовањима и удаљавањима”. А сада ево и Андрићеве белешке о томе знаменитоме догађају:

„Још један од ‘сусрета’ који даје велику и искрену радост коју ни живи људи ни драги предмети не могу да причине. Има више од двадесетак година да у ликовима човека, мајке и детета који беже са својим магаретом тражим дубље значење и гледам оличење људске судбине. Ту су три људска лика, представљена оба пола и сва три доба људског живота: детињство, младост и старост. Ту је једна од животиња за коју је наш живот везан тужном симбиозом. Ту је неизвесност која прати сваки наш покрет и поглед и са њом мисао о анђелу заштитнику. Ту су замори и одмори, брига, стрпљење и досада, и нада у далеку земљу Мисир. Све то да би се продужио живот тиме што ће се дете спасти од страшне смрти. А то дете ће, после тридесетак година, пошто одрасте и испуни своје позвање, умрети још страшнијом смрћу од које нема бекства и за коју нема Мисира” (Андрић 1981: 349–350).

Магарац није случајно уплетен у Радуловићеве приче и романе. Подсетимо се да је и у недавним догађањима, која су српски народ нагнала у потрагу за обећаном земљом Мисиром, игуман Никодим на магарцу кренуо пут Србије да у њој са својим народом нађе спас. Тако магарац дели судбину народа и постаје симбол заједништва и састрадања, што га уздиже на раван општечовечанску. Није, дакле, реч само о магарцу далматинском, већ о оном магарцу на коме је Христос као дете бежао у Мисир, а поткрај земнога живота на магарцу ушао у Јерусалим. Стога можемо слободно рећи да је Радуловић своје магарцу дао више, почасно место на лествици коју деле сви људи на планети који страдају истине ради и беже од зла које чине људи који често говоре истим језиком и истребљују се међусобно истим оружјем и бацају у јаме, колективне гробнице модерног човечанства.

Ова општа потка универзалног је карактера, а могао је можда Радуловић наћи ослоњца и у романима Меше Селимовића. Наиме, у роману *Осирво*, Меша једно поглавље, под насловом *Разговор с пријатељем*, посвећује управо односу човека и магарца. Старац има два сина, оба живе у граду, а он живи са својим магарцем на селу. И задовољан је.

„Годинама, откако сам сам, утјеха ми је био мој магарац, увијек смо били заједно, с њим сам ишао од куће, с њим сам се враћао с њиве, с њим се разговарао као с човјеком, као с пријатељем, јер смо то заиста били. 'Како си провео ноћ?' питао сам свог нераздвојног друга ујутру кад сам излазио из куће. 'Ја опет нисам могао да спавам', жалио сам му се” (Селимовић 1974: 161).

Друговање са магарцем прелази у непосредније разговоре и размене осећања.

„Чујем како полако тапа по дворишту мој стари магарац, шушка и дише, и због њега нисам сам. Воли кад му се јавим и кад га почешем по леђима, па хода око куће, подсећа ме на себе, зна да не спавам. И тако, оставим радио и далеке људске гласове, и излазим у ноћ, товар ми прилази и њушка ми кољена, губицом додирује руке. 'Је ли ти досадила ноћ?' питам га. 'Или те, можда, страх од таме?' А он ме гура главом као да хоће да каже: 'Није ме страх од ноћи, већ сам те пожелио’” (Селимовић 1974: 162).

Већ из наведенога одељка видимо да је друго име за магарца „товар” и да то име симболизује његову беспоговорну обавезу и дужност коју обавља за свога пријатеља – човека. Тако и Радуловић у својим причама нашироко распреда о магарцу, његовим пословима, роптању и злехудој судбини која га прати кроз живот. А онда долази и време растанка. Тако је писао Радуловић, видели смо, а сада да укажемо и на Мешино виђење овога растанка са драгим пријатељем – магарцем.

„Када је почео све више да малаксава, кад сам видео како му је тешко да иде за мном од куће до њиве и од њиве до куће, и како безвољно лежи кад ја полазим, без жеље да се дигне, без жеље да ме слиједи, видим, дошло је вријеме да се растанемо. И спреим се, укрцам на острво свога пријатеља и превезем га на оближње острвце, куда одводимо магарце пред смрт. Такав је код нас обичај. Оставио сам га међу десетак старих животиња, изгледало је као да су се старци сакупили у неком дворишту да се о нечем важном договоре. Није их ни погледао, само ми је помиришао руку као да се опрашта, и остао међу два камена, објешене главе” (Селимовић 1974: 164).

Из овога Мешиног описа растанка са магарцем, истина, провејава туга, али магарац тегобног живота одлази у „старачки дом” да тамо са својим вршњацима проведе последње дане свога живота. У Радуловићевим причама растанак је суровији. Отуда, верујемо, потиче и Радуловићево накнадно каја-

ње што није био мало умеренији, више пријатељски расположен, према своме далматинскоме магарцу. Уосталом, сам Радуловић о томе казује у својој већ поменутој причи *Маџарац*.

„Описивао сам магарце у причама, сурово их убијао, данас причу *Маџарац* не бих тако написао. У роману *Од Ођене до Блаје Марије* калуђер Никодим заједно са својим магарцем (Сандоканом) путује за Србију. Магарцу се поверава, прича, гледа шта се с његовим народом дешава. Магарцу сам дао име Сандокан – по источњачком телевизијском јунаку, а у стварности је постојао такав магарац у манастиру Драговић, а тај детаљ сам позајмио од Н. Косовића.” (*Маџарац*: 11)

Овим речима Ј. Радуловић завршава своју причу под насловом *Маџарац*. Али у самој причи није пропустио прилику да објасни откуда потиче та суровост према магарцу у његовом завичају – Далмацији. Животна суровост је само пренесена у причу и ту сачувана.

Меша свој растанак са магарцем, кога оставља на острву, описује овим речима пријатељског саосећања са животним садругом:

„Веслајући од острвца, узалуд сам гледао, нисмо могли да видимо један другога. Било ми је због нечег тешко, мислио сам да се вратим, поново га натоварим на чамац, и вратим кући. Али чему? Прекршили бисмо обичај, а опет би све било исто. То из мене говори жалост, а не разбор. Нека буде како сав свијет чини.

Долазио сам сваки дан, донио бих комад хљеба или коцку шећера, и он је млитаво узимао млитавим губицама. 'Како ти је с друговима?' питао бих га, а он би се без снаге чешао њушком о моје раме.

Кад сам га нашао мртва, закопао сам га. Остали магарци су ме равнодушно гледали крупним очима.

Сад чекам на свој ред” (Селимовић 1974: 164).

Из овога одељка Мешине приче јасно је да се човек са магарцем растаје уз дужно поштовање и уважавање свега онога што их је за живота повезивало. Магарац је заслужио хуманији однос не само за живота, већ и у старости. Напокон, он заслужује и гробно место. Смрт изједначава човека и верну животињу, на хришћански начин поимања оностраног и ононостраног, па после смрти драгог пријатеља магарца и човек схвата да је и на њега дошао ред.

Драма *Голубњача* је потресно сведочанство о судбини људи који говоре истим језиком, верују у истога Бога а желе, не увек својом вољом, да припадају различитим народима и религијама. Када се та жеља испољила као страст и претворила у мржњу, онда су порушени мостови који су их спајали, а ископане су јаме у којима су завршили они који нису проверили. Ране нису извидане, па тако исцељење траје до дана данашњег. Својим књижевним делом Јован Радуловић, уверени смо, није своје читаоце оставио без наде и

вере у доброту која може да сачува оно људско у нама, што оправдава цену којом смо скупо плаћени.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Аверинцев (1982): Сергеј Сергејевич Аверинцев, *Поеџика рановизантијске књижевности*, Београд: Књижевна мисао, СКЗ.

Андрић (1981): Иво Андрић, *Знакови поред џуџа*, Сабрана дела Иве Андрића, књ. 16, Београд.

Бојанин (2014): Светомир Бојанин, *Четири есеја о доброту*, Београд: Конрас.

Будимир, Флашар (1991): Милан Будимир, Мирон Флашар, *Преглед римске књижевности, De auctoribus Romanis*, четврто издање, Београд: Научна књига.

Иљин (2010): Иван Александрович Иљин, *Загледан у животи: књижа промишљања свакодневице*, Стари Бановци: Бернар.

Патријарх Павле (1997): Патријарх српски Павле, *Молиње и молбе*, друго, допуњено издање, Београд: БИГЗ.

Радуловић (1983): Jovan Radulović, *Golubnjača*, Beograd: BIGZ.

Радуловић (2008): Jovan Radulović, *Od Ognjene do Blage Marije*, Beograd.

Радуловић (2019): Јован Радуловић, Магарац, *Српски књижевни лист, Лист за књижевност, уметност и културу*, год. VIII/XVIII, бр. 25/130, Београд.

РКТ (1992): *Rečnik književnih termina*, друго, допуњено издање, главни и одговорни уредник Dr Dragiša Živković, Beograd: Nolit.

Селимовић (1974): Меша Селимовић, *Осврто*, Београд: Просвета.

Vojislav Jelić

Faculty of Philosophy
Belgrade

A RETROSPECT OF *GOLUBNJAČA* PERFORMED LIVE

Summary: The play *Golubnjača* (1982), although primarily a multi-layered and complex literary work, did not attract the attention of literary critics as much as those who saw it as a danger due to possible rewriting of historical facts that were already established as a “credo” of the existing social reality. But it is precisely its theatrical realization that represents the basis that gives the written text the power of a living, embodied word. In this way, the writer opened his literary treasure to his readers in the same way that he attracted viewers to watch his plays with the magical power of living words.

Keywords: *Golubnjača*, drama, living word, pit, donkey.

У редакцији листа *Бурђевак* у Приштини: Мошо Одаловић, Душко Радовић, Рајко Петров Ного, Јован Радуловић и Стеван Раичковић (новембар 1983)

Душко Бабић
Српска књижевна задруга

УДК 821.163.41.09-3 Радуловић Ј.
DOI [10.46793/Uzdanica18.2.107B](https://doi.org/10.46793/Uzdanica18.2.107B)
Оригинални научни рад

АНТИНОМИЈЕ ЗАВИЧАЈНОСТИ У ПРОЗИ ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

Айспиракџи: У овом раду анализирана су дела Јована Радуловића из завичајног тематског круга, који чини најобимнији и најзначајнији део његовог књижевног опуса. У обради ових тема емоција и став писца крећу се од припадања и поистовећивања до отклона и критичке дистанце. У раду се истражују историјски, геополитички, културолошки и поетички аспекти ових антиномија. Пишчев однос према завичају и његова „филозофија завичајности”, при томе, посматрају се у светлу Цвијићевих менталитетских особина динарског човека и најважнијих идентитетских црта српске књижевности.

Кључне речи: проза, Јован Радуловић, завичај, менталитет, историја, хроника, контраст.

Везаност за завичај – Далматинску Загору и Книнску Крајину – присутна је код Јована Радуловића током целог стваралачког века. Међу његовим приповеткама има и оних – и то врло успешних – које су везане за друге средине и крајеве, пре свих за Београд, али Далмација и Далматинска Загора остају до краја „центар света” његове прозе. Од *Илинишћака* (1978) и *Голубњаче* (1980), до романа *Од Оћене до Блаје Марије* (2008) и збирке приповедака *Сумњива сахрана* (2012) – последњег дела које је за живота објавио – завичајни ареал представља „исходиште и стециште Радуловићеве имажинације” (Иванић 2013: 61). Са мало слободе, могло би се рећи да његов књижевни опус представља „хронику једног краја и времена” (Микић 1998: 167) – разуђену причу о свету који је писац упознао и заувек са собом понео у детињем погледу.

Завичај је велика тема светске књижевности, од Хомера до нашег времена. Она је снажно обележила и српску књижевност, до те мере да би се могло рећи да представља једну од њених амблематичних особина. Код највећих стваралаца – какав је, рецимо, Црњански – завичај није обична тема, у конвенционалном значењу те речи, него нешто много више и важније: ме-

тафизика и филозофија, простор у којем се долази пред питања смера и смисла постојања, властитог и општег. У таквом доживљају, завичај није само предео, клима, језик, крајолик, обичаји и традиција, он је свепрожимајућа емоција, „атавистичко осећање припадности, срасло са нашим унутрашњим бићем” (Ђого 2020: 7), супстанца наше свести и подсвести. На ову идентитетску црту српске књижевности, условљену историјом, пуном сеоба и бежанија, надовезује се дело Јована Радуловића.

1. ПРКОС НАД ПОНОРОМ

Од првих прича из *Илинийака* и *Голубњаче*, јасно се види Радуловићев искорак из традиционалне поетичке парадигме: у начину грађења ликова и склапања приче, у слободном кретању „напред-назад по оси времена” (Микић 1989: 168), а највише у склоности да кроз судбину појединца која увек чини језгро приче, у дигресијама и рукавцима, даје широку, слојевиту слику времена, историје, живе стварности коју евоцира.

Радуловић се оглашава из дубине тог света, из осећања блискости и једности са њим. Без обзира на то из које перспективе га слика, види се да му приповедач припада, да кроз њега сагледава и спознаје себе и човека уопште, да га на неки особен начин и воли. Али, читалац ће лако приметити да, упоредо са доживљајем блискости, писац гради и критички отклон према завичају и завичајном наслеђу. Посматрано из ове перспективе, за Радуловићево дело бисмо могли рећи је стално одмеравање наклоности и сумње према завичају; укрштање свести да му нужно припада и настојања да изађе из његових менталитетских и обичајних ограничења.

Овакав слојевит и противречан однос према завичају налазимо код Радуловића већ у првим књигама – *Илинийаку* и *Голубњачи*, у којима је проговорио о тада забрањеним темама из блиске историјске прошлости. Приче о страдањима Срба у Независној држави Хрватској лишене су патетике и једностраног приказивања, трагична димензија историјских догађаја остала је уроњена у хроничарски релаксирану слику света. Страдање и мучеништво властитог народа Радуловић смешта у грубе призоре свакодневног, прозаичног живота, где се мученички ореол тек назире у мозаику разних „снимака стварности”, осенчених читавим сплетом аномалија и бизарности – менталитетских, идеолошких, историјских. Већ у првим објављеним причама (преточеним у представу *Голубњача*, која је изазвала бурне реакције у југословенској јавности осамдесетих година прошлог века), Радуловић има изграђен јасан поетички план посматрања историје, менталитета и нарави Срба Далмације и Книнске Крајине, у којем се национално-епска романтика неутралише слојевитом сликом стварности, национална патетика критичком опсервацијом.

Пронађен угао и изграђен став према завичајном ареалу, необичан и помало субверзиван, помогао је Радуловићу да одмах буде препознат као аутентичан стваралац. Посматран са те стране, он је настављач и репрезент богате традиције једног поднебља (Королија, Мркаљ, Матавуљ, Десница), а опет, изразито особен и свој. Чим је ушао у књижевност, Радуловић је препознат као писац разуђене, широко засноване и значењски сложене хронике једног „света на међи”, у чију трагику је урањао без патоса, са контролисаном емоцијом.

На простору српске Далмације, Книнске Крајине и ширег динарског појаса вековима се налазила нестабилна граница царстава и светова – *Linea grmani*, како гласи наслов једне Радуловићеве приповетке – најистуренији део српског историјског простора према западу и римокатоличанству. Кршевита, безводна земља, сурова борба за голи живот, у којој се не бирају средства, неискрена лојалност туђинским господарима, замршени рачуни „браће по матери”, судар верских и културолошких различитости – створили су један особени, брдски, морлачки менталитет, у којем су се искристалисале и јасно показале историјске и судбинске путање српског народа као целине. Радуловић је посвећени и, није претерано рећи, у једном времену изабрани тумач „опоре збиље” тог „тла и менталитета, са свим психолошким бразготинама које је на њој оставила братоубилачка историја” (Јеремић 1988: 13). Географска и историјска позиција српског народа на том простору, где никад није престајала опасност од гладовања, насилног проверавања и затирања, одредила је начин живота и менталитет који су непрестано градили унутрашње одбрамбене механизме отпора и самоодржања. У тој суровој, беспштедној борби за опстанак хајдучија је постала менталитетска, атавистичка црта, историјска и психолошка константа. С једне стране, она је јачала и чувала унутрашњу снагу отпора и опстанка, била је извор елементарног витализма – самопоуздања и пркоса, који се нису дали „у ланце везати”, који су, као ватру на огњишту, чували епско слободарско предање и веру да неустрашив човек има одговор за сваку опасност, да је свугде кадар „стићи и утећи и на страшном месту постојати”. Али, та „хајдучка школа живота” имала је и тамну страну, која је вукла у отпадништво и разбојништво, у грубост и суровост, неспособност разликовања свога и туђега.

Парадигматичан је у том погледу лик дечака Мићуке из *Голубњаче* и низа других прича из ране Радуловићеве прозе. „У њему као да се обједињују разнолике психолошке и емотивне нити и као да се из њих рађа једна нова врста трагичког јунака у српској књижевности. За ту врсту јунака је карактеристично прерано суочавање са низом животних садржаја и прерани улазак у неразмрсиво клупко новије историје” (Микић 1989: 170). Мићука није ни запамтио мајку, па је, како рече његов отац, морао постати „вунцут” и „берекин”. Овај дечак већ у десетој години има нарав хајдука који се никог и ничег не боји, коме је обичан, миран живот досадан и тесан. Он не пропушта

прилику да пред другима и пред самим собом покаже да *може* и *сме* све што му падне на памет, а на памет му падају само „галиотства” и страхоте. Карактеристична је, у том погледу, једна сцена из *Голубњаче*, у којој са својим другом, дечаком-приповедачем, баца у јаму овна из туђег стада, пошто му не успе да га, на суров начин, каменом кастрира. Мићука се надноси над јаму целим телом, држећи се ногама сплетеним око рашељке. „Из црног, безданог понора, одјекује његов глас: 'Еј, мртви! Изађите! Има ли вас живи? Послали смо вам овна! Треба ли вам ражањ? Беее! Беее! Бле-е-е!'" (*Голубњача*: 16). Док из понора одјекује Мићукино блејање, према њему, „уздигнуте главе и палацастог језика”, по грани пузи змија, коју је пробудио. Све то гледа дечак-приповедач и пита се шта би било ако га упозори на опасност: „Да ли би од страха пао у јаму, или би је дочекао (у шта више верујем) и дрмусањем гране срушио доље – међу кости наше родбине” (Исто: 16). Слика дечака – „вунцута” и хајдука, који изазива смрт и блеји из понора над костима мртвих, међу којима су и његови рођаци и преци, док му надомак главе палаца змијски језик, добија значење метафоре историје и судбине једног поднебља и његовог живота „над понором” (Исто: 16). Мићукин лик обједињује у себи крајности Радуловићевог доживљаја завичаја из „приповедачког венца *Голубњаче*” (Микић 1989: 170): на једном полу, он је оличење у невољама и теснацима исковане сналажљивости и одважности, природне хитрине ума и тела, „пркоса над понором”, а на другом, он је слика суровости и грубости тог света, његове ирационалне, кобне усмерености ка деструкцији и отпадништву. Између те две поларне истине о дечаку Мићуки налази се његов пратилац у „подвизима” – дечак који приповеда у првом лицу, дивећи му се и зазирући од њега у исто време. На исти начин „два Мићукина лица” доживљава и писац Јован Радуловић, не само у *Голубњачи* и причама из њеног круга.

2. КРСТ И КРИЖ, ГУСЛЕ И ТАМБУРА

Такву позицију назиремо и у три дуже приповетке које чине књигу *Даље од омијара*. У првој, која је дала наслов збирци, по дужини и структури блиској роману, историјски и верски антагонизми српске Далмације и Крајине сагледани су из перспективе конвертита, фра Мије, који је одрастао у породици сиромашног млинара, као дечак Николица. У причи су дата његова сећања на догађаје из властитог живота. Док на коњској запрези пролази кроз место где је рођен, мештани га засипају поквареним јајима, псовкама и увредама. Из тог стања, фра Мијо сагледава своју одлуку да промени веру, однос са оцем и породицом, злодела која је чинио над угледним народним прваком Онисимом... И све се своди на две речи, које му се непрестано мотају по глави: *мућак* и *одрод*. На крају приче, он клечи крај пута и повраћа – унеређен, смрдљив, сам. Види да тако осрамоћен не може наставити пут ка Загребу, на

бискупску конференцију, јер га се гади и његов пратилац, фра Боно, који га оставља и продужава сам, уз прекор да је „ође нешто велико засро”. Кренуо би у очеву млиницу, да потражи брата Јована и „са њим подијели разговор и залогај”, али зна да тамо нема места. Падне му на памет да крене уз речицу, пронађе најдубљи вир и „забури главу у хладну воду”, како би дошао себи и измерио „тежину свог бремена”. Па каже: „Ако с њим можеш живјети – живи, ако не – не ускочи у воду, не гади је људима, пронађи шкрапљу, просапину, завуци се као куна или лисица, цркни, одатле неће смрад допријети” (*Даље од олтара*: 95). *Ойкинуй* неопозиво од заједнице којој припада, он схвата да не припада нигде и никоме, и да за њим „нико неће заплакати”.

Историјска траума покатоличавања и унијаћења овде није сагледана само као последица мамаца и притисака са друге стране, него и као *избор* проверника, који преласком у другу веру бежи од себе и од својих личних комплекса. Прича о фра Мији открива дубину и судбински значај сукоба две вере, односно два блиска, али верски подељена народа – Срба и Хрвата. На истом, малом простору, живе два света, спојена пореклом, историјом и језиком, а безнадежно подељена и сукобљена. Попут Матавуљевог Пилипенде, и Радуловићев фра Мијо открива дубоку трагичност верског сукоба у Далмацији и Крајини, на граници вера и светова. Код оба писца православна вера представљена је као тврђава која Србе чува од нестајања. Само из две различите перспективе: код Матавуља, кроз причу о непристајању и отпору појединца, а код Радуловића кроз причу о ренегатству као избору. Исход је исти, а то је порука да нема мирног и човечног живота за појединца који је побегао „од олтара”. Матавуљ то показује у духовној победи и егзистенцијалном поразу свог јунака, а код Радуловића је обрнуто: његов јунак доживљава духовни слом прихватајући лагодности лепшег живота и вишег социјалног статуса. И овде се види Радуловићева склоност да свет о којем говори, завичај и завичајност, сагледа без патоса и „епских примеса”, изван митских клишеа о подвижничком страдању за веру обичних људи из народа.

Верски и културолошки сукоб на простору Книнске Крајине и Далматинске Загоре представља тематско средиште и друге две приповетке у књизи – *Linea grmani* и *Са обе сйране*, као и романа *Браћа њо майери*.

Јаз између две вере и две културе најдиректније је показан у приповеци *Са обе сйране*, о чему сведочи и њен наслов. Као и у већини Радуловићевих приповедака из завичајног циклуса, и овде је садашњост сагледана у „огледалу прошлости”. Након завршетка Другог светског рата, из две комшијске куће, српске и хрватске, чују се песме о истом догађају – о Сарајевском атентату. Шимун пева уз тамбурицу, а Дмитар уз гусле. За Шимуна је то „пјесма јадованка” о погибији Фрање Фердинанда и Софије, о „убојници” Гаврилу Принципу и Србији која је „зло радила, горе дочекала” (*Даље од олтара*: 146). „Са друге стране”, о Сарајевском атентату Дмитар пева као о јуначком подвигу против „аждаје што Словене гута”. Исти догађаји, у две

суседне куће, различито се памте и тумаче. Те две куће, метафоре два народа и две вере, физички блиске и одувек упућене једна на другу, суштински су далеке и супротстављене. И овде је лако приметна тежња писца да историју и збиљу Книнске Крајине не посматра „са једне стране”, из епске и митске матрице народа којем припада, него у њеној трагичној димензији, сагледајућу „одоздо”, из „непречишћене” стварности. Кад Дмитар доврши своју песму, свима који га слушају јавља се осећај надмоћи и тријумфа „гусала” над „тамбуром”. У тај час, у колевци заплаче мали Гаврило, а неко, из полумрака, добаца: „Дај, Боже, да буде јунак као овај о коме пјесма казује”. Дететова баба се на то прекрсти и прошапута: „Не дај му, Боже, ни то јунаштво, ни такву судбину”. У речима ове старице, трезвеним и смирујућим, јасно се чује глас и став писца.

Сличну стварносну грађу, сагледану „са обе стране”, наћи ћемо и у Радуловићевом роману *Браћа по мајци* (1986). И овде налазимо „опору збиљу једног тла и менталитета” (Јеремић 1998: XII), обележену неизлечивим омразама које на трагичан начин моделују историју, памћење и психу људи тог поднебља. Главни јунаци, Веселин и Брацо, браћа по мајци, а по очевима један Србин а други Хрват, у Радуловићевом роману добијају значење симбола историјске и судбинске повезаности два народа, али и братоубилачких порива који непрестано чекају свој историјски тренутак. У целини гледано, роман гради суморну слику „трагичне разједињености и сукобљавања, егзистенцијалне тескобе која свој најјачи излаз налази баш у сликама грубости, примитивности и деструктивности у понашању и појединаца и колектива у целини” (Јеремић 1988: XIV).

3. РОМАН-РЕКВИЈЕМ

Антиномични доживљај Далмације и Книнске Крајине налазимо и у роману *Прошао животи*, по нама најбољем Радуловићевом остварењу. Обухвативши приповедањем цео један век – од краја 19. до краја 20. века – кроз посланице мртвих, Радуловић склапа „романескни реквијем” (Вучковић 1998: 203) српској Далмацији и њеном брдском залеђу. Пратећи животне путање две српске породице кроз четири генерације, писац нас проводи кроз цео 20. век, користећи породичну сагу као метафору судбине народа. Роман започиње писмом које учитељица Појка Мочивуна, најтрагичнији и најпоетичнији лик у роману, пише Гојку Пространу, несуђеном веренику. Крај ње, у книнској мртвачници, негде уочи „Олује”, лежи њен ученик, Васо Пећер. Прича почиње у данима кад је јасно да је „прошао живот” – и Појкин, и Гојков, и њихових породица и српског народа на тлу Далмације и Буковице. Тако је започело „дописивање мртвих”, у којем се склапа слика о историји и судбини српског народа на простору где је вековима опстајао, одолевајући

разним претњама и изазовима. „Живот је прошао: двије породице су нестале, искоријењене, а те двије породице су метонимија епохе и цијелог народа. Разорени су заноси и надања, распршене илузије. Остало је само гробље, познато и непознато. И мртви гласови који се међусобно дозивају и 'дописују', славећи љубав као врховно начело људског постојања” (Делић 1998: 214).

Прошао живој је најтужнија и најлирскија књига Јована Радуловића, њен „сваки редак је натопљен пишчевим болом због несрећа које су задесиле његов народ и завичај” (Вучковић 1998: 206). Роман је настајао у драматичним годинама изгона српске војске и народа из Крајине. У њему се чују потиснути и пригушени јецаји из дугих избегличких колона у касно лето 1995. године. Овакву емотивну блискост са завичајем и саосећање са његовим страдањима наћи ћемо, донекле, и у роману *Од Огњене до Благе Марије* (2008), у којем су директно представљени догађаји из злогласне „Олује”, али без уметничке снаге и „судбинске туге” коју у себи има *Прошао живој*.

Међутим, и у оваквом доживљају, где је пишчева емоција према завичају најснажнија и најчистија, није скривана тамна, деструктивна страна тог света. Из поетског слоја, из манцинијевске апотеозе љубави, израњају као хридине грубе, па и језиве приче о хајдучима Драчи и Кутлачи и њихове де-тињасте митологизације у народним причама. Таква је прича о похари убогог стана сеоских учитеља, Појкиних родитеља, Нићифора и Иконије, или прича о „нагоници” – како народ зове „животињско напијање” на породичним светковинама – када сви „наздрављају, изазивају: да на једну чашу попијеш двије, очекују да им дигнеш норму на три, да би они теби узвратили са четири” (*Прошао живој*: 90). „Либар” сеоског учитеља Нићифора Мочивуне, који сакупља грађу о народном животу, пун је прича о таквим „злодјелима и подвизима”.

На другом, јаче истакнутом полу пишчеве осећајности, наћи ћемо чисту поезију личних и колективних заноса, апотеозу љубави, родољубља, вере, живота. Таква је она незаборавна епизода у којој Гојко Простран и његов друг, песник-аматер, идући преко пуста, глађу и ратом опустошене Динаре, наиђу на сиротињску учерицу, из које их дозива двоје деце. Остали без игде иког, сами на суровој планини, они се силно радују да ће на слави имати госте. „На буковом пању мала трпеза: славски колачић од ражаног брашна, црњи од земље, слијепиле га и невјешто испекле дјетинје руке. Уз колачић припаљена свјежица, у плеханој шољи полуцрвена течност представљала је ваљда вино. У дрвеној здјели печени кромпири у полама. Дјевојчица и дјечак, сестра и брат – чупави, прљави, у дроњцима – славили су свога Светог Николу [...] Дјечак као одрасли домаћин намјешта трonoшце око огњишта, кори и пожурје сестру, говори у стиховима: *Свети Нико, крсно име моје, / Славиће тије увијек Српче твоје*” (Исто: 140–141).

Радуловићев доживљај завичаја, његовог менталитета и историје широк је и неухватљив, наглашено антиномичан, смештен између погледа на

сурове хајдуке, Драчу и Кутлачу, и лирске слике чувања народне светиње у сиротињској колиби на Динари.

Овај амбивалентни поетички модел грађења представе о завичају наћи ћемо, у различитим варијацијама, у свим делима из завичајног тематског круга, где се читалац непрестано збуњује и заводи „сталном игром блискости са препознатљивим геополитичким и културним ареалом” (Иванић 2013: 61). Преплићући односе припадања и критичког разобличавања, истицања брђанског витализма колико и тврдокорног примитивизма, саосећања и отклона, Радуловић тему завичаја уздиже на ниво медијума кроз који саопштава своје погледе на народ, историју, законитости свеколиког постојања. „Спајање трагизма с грубошћу живота и ироничним и комичним перспективама свијета, власти, менталитета, остаје једно од кључних обиљежја овог писца” (Иванић 2013: 11).

4. СУМЊИВА САХРАНА: ТЕСТАМЕНТ О ЗАВИЧАЈУ

Антиномични доживљај завичаја код Јована Радуловића добија у *Сумњивој сахрани* (2012) додатни интензитет, чинећи само тематско и идејно језгро збирке. Антиномије завичајности овде су извучене на површину, експлицитно саопштене и проблематизоване. Будући да је реч о последњој књизи коју је писац за живота објавио, све помало личи и на тестаментарно изјашњење. Стога ћемо се мало детаљније позабавити овом књигом.

Карактеристична је у том погледу приповетка *Ноћом за враћ*, у којој главни јунак, Милош Траживук, београдски адвокат, долази једног лета на кратак одмор у родни Смрдељ. Док сусреће људе са којима је делио детињство, опседају га мучна сећања и слике од којих би радо да побегне, али га и привлачи нешто исконско и тајанствено у родитељској кући. Одбојност према родном селу и успоменама на део живота проведеног у њему кулминира кад га околности натерају да тражи помоћ од Никице Миздрака, друга из детињства, његовог „вечитог такмаца и супарника”. Између њих двојице приметнула се још у основној школи нека загонетна, ирационална нетрпељивост, у којој обојица чекају час кад ће онај други признати пораз у невидљивом, загонетном рату. Тај „пораз” доживи Милош, када одведе трогодишњег сина на лекарски преглед, а тамо га у дежурној амбуланти сачека баш тај Никица Миздрак, који са осећањем победника прегледа дечака, хладно и званично, дајући до знања свом другу-такмацу ко је коме дошао на ноге, ко моли и тражи, а ко надмоћно даје. Док односи дечака на рукама, испод отвореног прозора, Милош чује глас из ординације: „Ногом за врат... Стао сам му ногом за врат”.

Погледамо ли из перспективе наше теме овај однос, видећемо да Никичин лик функционише као персонификација Милошевих трауматичних

сећања и неразрешивих дилема. Он је, заправо, његов алтер его, који га прогони и сачекује, надмоћ завичаја и завичајности над знањима и искуствима стеченим након одласка у свет. У том светлу ваља тумачити и исказ који приповедач веже за главног јунака: „Милош је негде прочитао, и то му се допало, како су завичај и родна кућа синцир око врата сваком човеку. Једни се тога синцира лако решавају, скину га или претргну, а други се читав живот муче. Немају снаге и храбрости за такав потез. Зато тај синцир стално стеже и жуља. Милош је био од ових других, [...] а опет – како да бар једном годишње не дође у Смрдел, обиђе родитеље и нека места која су му некад толико значила” (*Сумњива сахрана*: 42–43).

Тај невидљиви „синцир завичаја” наћи ћемо, на овај или онај начин, у већини приповедака из *Сумњиве сахране*.

У приповеци која даје наслов овој књизи, у завичај се враћа Марта, „у црно обучена”, са својим сином Јанком, десетак година након „Олује”. Долази по нужди, а не по својој жељи, јер треба да сахрани свог мужа, Лазара, оглашеног команданта „Вукова са Динаре”, „оних најхрабријих и најлуђих који су до задњег часа бранили Динару” (Исто: 73). На њену избегличку адресу у Београду стигао је телеграм да је Лазар изненада умро у хрватском затвору, у Лепоглави. Њој је понуђено да бира место сахране: затворско гробље, Београд или Лазарево родно место. Изабрала је последње, јер се нешто морало избрати. Сусрет за завичајем отвара у Марти тешке трауме – успомене на изгубљени рат, понижења у бежанији, лажну, руглу извргнуту ратну славу њеног мужа и његов крај у сандуку са залемљеним поклопцем. Марта сахрањује мужа, а не зна кога и шта је сахранила: српског ратника који је бранио народ и његово право на опстанак, или осуђеног ратног злочинца; обичног човека који је кренуо са својим народом у унапред изгубљен рат, или хвалисавца који је жртва властите и колективне умишљености? И најгоре од свега: да ли је сахранила мртво људско тело или гомилу говеђих костију из затворске мензе? Ова „сумњива сахрана” постаје метафора једног периода српске историје и замршених питања о нашој улози и судбини у њему. Иза личног и национално-историјског плана приче, помаља се болна истина о свету и човеку уопште: после еуфорије, илузија, великих речи и планова, остају бедне трице крај мртвачког сандука, које више никоме ништа не значе – трошна одећа, писма, неке резбарије и ситнице...

На фону односа према завичају и разумевања завичајности као неке атавистичке силе која човека веже за себе, грађене су и остале приповетке у књизи, и у свакој од њих налазимо снимак времена, менталитета, историјског наслеђа, страхова, неповерљивости, лоших навика, суровог животног простора који је вековима човека учио да се рве и бије са силама немерљивим. У свакој од њих налазимо „студију” неке менталитетске особине која се на овај или онај начин повезује са завичајем, увек са истим смислом и поруком:

завичај и завичајно наслеђе у Радуловићевом погледу и сећању далеко су од аркадијске, романтичарске представе.

У горко-смешној причи *Тари, Срђо, ѿтари* у тематском средишту је анимална прождрљивост, која од обичног, малог човека прави убицу и чудовиште. У иронично-хуморном кључу, живот је сагледан са тамне, анималне стране, очима човека који сву лепоту и сав смисао живота види у томе да „сатре” што више печеног меса, па такав наук преноси и на свог сина. Сличан поступак сагледавања мрачних страна менталитета и обичаја, кроз цинично-обешењачко прикривање женског неверства, наћи ћемо у причи *Струњен желдац*. Речима из овог наслова народ еуфемистички и поспрдно зове грех који почини удата жена. Да би се спречила брука и растур породице, таква жена одводи се надрилекару, у Сплит, да јој „намести” „струњен желдац”, тј. да је кришом породи, а „муле” (ванбрачно дете) преда у сиротиште. Док се враћа са „излеченом” мајком, Сакан јој кроз сузе прича како је однео брата у сиротиште: „Носио сам га, мајо, а гријао ме је као жеравица. Тежак дрлепан, прави делија. Који ће то јунак бити? Под којим ли ће крстом и именом расти и умријети. Која ли су му мора суђена” (*Сумњива сахрана*: 113).

У судбини тог „дрлепана” види се судбина целог народа, у распону од раблеовског хумора до дубоке, усудне трагике колективног постојања.

5. ТУМАЧ „ДИНАРСKE ТУГЕ”

Књижевно дело Јована Радуловића, у целини, а посебно завичајни прозни циклус – који је језгро и главни део његовог опуса – потврђује једну важну идентитетску црту српске књижевности уопште, о којој говори Јован Деретић у познатој студији *Пуји српске књижевности*. Наиме, од почетка – од Светог Саве – српска књижевност била је „усмерена на народ” (Деретић 2020: 243), на његову историју, традицију и судбину. У свим својим периодима и сегментима (стара, народна и нова), српска књижевност као своју основу има „колективно, народно начело” и „народ као исходиште” (Исто: 245). Основна тема и кључна реч српске књижевности током целог њеног трајања, упркос менама и дисконтинуитетима, јесте – народ.

Наше анализе су показале да у прози Јована Радуловића прича о појединцу увек садржи и причу о народу – његовој историји, традицији, менталитету, судбини. То је условило један препознатљив, скоро унисон, модел грађења приче-хронике, који подразумева распршену, мозаичку структуру: „релативно чврсто формално језгро” (Микић 1989: 167) у којем се прати живот појединца и „слободније компонована периферија” (Исто), у којој се дају дигресије о географском простору, животним навикама, менталитету, историји. Прича о јединки увек је прича и о колективу којем она припада; свако *сада* у тој причи садржи слику *јошлоси*. Имплицитно својство Раду-

ловићеве поетике јесте усмереност на историјску прошлост, на „читање прошлости” у догађајима садашњости. „Отуда је историјска подлога у развијању приче била незаобилазна и отуда су историјски садржаји снажно средство мотивације судбине бројних Радуловићевих јунака” (Микић 1989: 167).

Зато је неопходно Радуловићев доживљај завичаја повезати са његовим разумевањем историје. У његовом доживљају завичаја – Далмације и Книнске Крајине – прошлост није „мртво”, прошло време. Код њега прошлост *огдија га њође*, јер у менталитетском склопу његових јунака она непрестано траје као жива присутност. Таква „непролазна прошлост” у карактеру и судбини његових јунака има двојак, антиномичан смисао: с једне стране, она је покретач крепости, слободарске „пјаности”, енергије отпора непријатељима на несигурном, граничном простору, а са друге, она код динарског човека потхрањује неповерење према другом и новом, не дозвољава му да изађе из својих епских представа о животу, непрестано индукује и оснажује „хајдучки темперамент” (Цвијић 2006: 40), који подразумева суровост и грубост и који је „као главну линију понашања” усвојио правило „да треба без обзира и на све начине уништавати противнике и непријатеље” (Исто).

Код Радуловића историја има два лица: чувара идентитета и постојања и деструктивне силе која животу не дозвољава да се мења и прилагођава. У његовим делима, историја је и добри дух који чува „веру отаца”, који крепи и спасава, али и зао господар који непрестано узима свој данак. Радуловићево дело своју препознатљивост остварује везивањем више за друго, тамно, него за прво, светло лице „даименона историје”.

Доживљај завичаја добија код Радуловића сложенија и дубља значења, установљује се као простор (само)спознаје, преиспитавања историје и менталитета народне заједнице и властитог места у њој, спознаје човека и живота уопште. Завичај није мирна лука хармоничног живота, парче света сачувано од цивилизацијских изопачења, напротив: то је место где се показују примордијалне манифестације људског постојања као беспоштедне и непрестане борбе – са шкртом земљом, непријатељима, страховима наслеђеним из ближе и даље прошлости, „злодухом сећања”, али и са мрачним силама властитог бића и менталитета.

„Он никога не штеди, ни најмању ситницу не прескаче” – каже Радуловић за свог земљака и великог претходника Симу Матавуља, а као да говори о себи и о свој поетици. На разне начине и на многим местима у Радуловићевој прози наћи ћемо Матавуља, али ако је реч о доживљају завичаја, односно о „филозофији завичајности”, Радуловић је много ближи другом великом земљаку – Владану Десници, чије је дело помно проучавао и приредио за штампу. Сликајући менталитет и историју својих земљака из Далмације и залеђа, Радуловић је, чини се, пред собом гледао људе и слике из Десничиног *Зимског љејовања*. У поговору за овај роман из 1987, под индикативним

насловом „Игра мрака и свјетлости”, он на самом почетку цитира један део из Десничиног есеја о Јовану Католици:

„Са неискорењивим епископским елементом у души, горштак у дубини своје бити, савршено непопуштајући, конзервативан и патријархалан – и зато непопуштајући да се под утицајем Запада осјетније психички модификује – крајње запуштен и заостао, овај је Динарац остао затворен у свом кругу и упућен на себе сама [...]” (Радуловић 1987: 153).

Исти Десничин есеј Радуловић цитира, у обимном изводу, и у свом предговору за Матавуљев роман *Бакоча фре Брне*, где се каже:

„Судбина овог досељеног живља од првог часа кад је населио ове крајеве била је необично тешка. Напустивши своја огњишта и склонив се под окриље Млетачке републике, наставио је без предаха вјековно крвљење с Турцима, а у исто вријеме постао је за Венецију предмет свакојаког искоришћавања [...] Можда су баш те принове свјеже и чисте народне снаге, снабђевене свим својствима да се узмогну одупријети однарођивању и националном дегенерисању: примитивношћу, физичком издржљивошћу, конзервативношћу, епископским склоностима, неприлагодљивошћу приморском начину живота, можда су баш те снаге [...] извршиле задаћу да очувају национални карактер овом дијелу наше земље” (Радуловић 1988: 8).

Ово је позиција из које је Радуловић посматрао свој завичај – српску Далмацију и њено брдско, динарско залеђе. Његова дела из овог тематског круга – а то је највећи део његовог књижевног опуса – представљају студију менталитета, историје, живота динарског човека. Ни похвала ни покуда, ни објава безусловног припадања ни одрицање, ова „студија” је све то помало. Игра таме и светлости, брђанског витализма и некултивисане грубости; снаге која је чувала идентитет и деструктивне силе која је живот затварала у круте и тесне калуке.

Радуловићев доживљај завичаја јесте одјек онога што је Јован Цвијић називао „динарском, историјском тугом”, коју је у динарског човека утиснула „жалосна и тужна историја за време дуге турске владавине”. На Балкану, вели Цвијић, „само динарски људи имају гусле”, а њини тужни тонови „потпуно се слажу са народном душом када она обнавља успомене из историје пуне патње и понижења” (Цвијић 2006: 41). Радуловићев опус је изданак динарске туге – нов, дивљи, опор. И отрован и лековит. Све у свему: потребан и драгоцен у нашој књижевности и култури.

ИЗВОРИ

- Радуловић (1988): Јован Радуловић, *Голубњача*, Београд: Рад.
Радуловић (1988): Јован Радуловић, *Даље од олимпара*, Београд: Српска књижевна задруга.
Радуловић (1986): Јован Радуловић, *Браћа њо мајтери*, Београд: Просвета.
Радуловић (1998): Јован Радуловић, *Прошао живој*, Београд: Српска књижевна задруга.
Радуловић (2012): Јован Радуловић, *Сумњива сахрана*, Београд: Српска књижевна задруга.
Радуловић (2008): Jovan Radulović, *Od Ognjene do Blage Marije*, Beograd: Evro-Giunti.

ЛИТЕРАТУРА

- Вучковић (1998): Радован Вучковић, Романсијерски реквијем, поговор, у: Ј. Радуловић, *Прошао живој*, Београд: Српска књижевна задруга.
Делић (1998): Јован Делић, Радуловићева књига мртвих, поговор, у: Ј. Радуловић, *Прошао живој*, Београд: Српска књижевна задруга.
Деретић (2020): Јован Деретић, *Пути српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.
Ђого (2020): Гојко Ђого, *Земљани њуј*, Београд: Српска књижевна задруга.
Иванић (2013): Душан Иванић, *У мајници њриче*, Београд: Српска књижевна задруга.
Јеремић (1988): Љубиша Јеремић, Историја и легенда у приповестима Јована Радуловића, предговор, у: Ј. Радуловић, *Даље од олимпара*, Београд: Српска књижевна задруга.
Микић (1989): Радивоје Микић, Приповедач Јован Радуловић, поговор, у: Ј. Радуловић, *Голубњача*, Београд: Рад.
Радуловић (1987): Јован Радуловић, Игра мрака и светлости, поговор, у: В. Десница, *Зимско љејовање*, Београд: Рад.
Радуловић (1988): Јован Радуловић, *Бакоња Симе Матавуља*, предговор, у: С. Матавуљ, *Бакоња фра Брне*, Београд: Рад.
Цвијић (2006): Јован Цвијић, *Психичке особине Јужних Словена*, Београд: Српска књижевна задруга.

Duško Babić

Maison d'édition «Srpska književna zadruga»

ANTINOMIES DU PAYS NATAL DANS LA PROSE DE JOVAN RADULOVIĆ

Résumé: Cet article analyse les œuvres de Jovan Radulović faisant partie du cercle thématique lié à son pays natal, qui est la partie la plus étendue et la plus significative de son œuvre littéraire. En traitant ces sujets, les émotions et l'attitude de l'écrivain vont de l'appartenance et de l'identification à l'exclusion et à la distance critique. L'article étudie les aspects historiques, géopolitiques, culturels et poétiques de ces antinomies. L'attitude de l'écrivain envers son pays natal et sa «philosophie du pays natal» sont observées à la lumière des caractéristiques de mentalité de l'homme dinarique présentées par Cvijić et des traits identitaires les plus importants de la littérature serbe.

Mots-clés: prose, Jovan Radulović, pays natal, mentalité, histoire, chronique, contraste.

Горан М. Максимовић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК .163.41.09-4 Радуловић Ј.
DOI 10.46793/Uzdanica18.2.121M
Оригинални научни рад

СРПСКИ ПИСЦИ И ДЈЕЛА У ОГЛЕДИМА ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

Айспиракџи: У расправи је усмјерена пажња на огледе Јована Радуловића (1951–2010), посвећене појединим српским писцима и неким драгоцјеним личностима из српске прошлости. Претежно се ради о ствараоцима са простора Далмације, као оног ужег Радуловићевог завичаја. Указујемо на текстове о Герасиму Зелићу, Сими Матавуљу, Сави Бјелановићу, Мирку Королији, Марији Илић-Агаповој, Владану Десници, који су углавном настали као предговори за издања њихових дјела или су изговорени као бесједе поводом обиљежавања појединих јубилеја. Блиске су им по концепцији и бесједе које су настале приликом Радуловићевих добијања угледних књижевних награда („Бора Станковић”, „Петар Кочић”, „Бранко Ћопић”, „Златни сунцокрет”). Анализирани текстови указују на поетичка прожимања Радуловићевог дјела са тумаченим писцима, као и способност да у кратким формама, као што су оглед и есеј, укаже на суштинска умјетничка и поетичка чворишта у њиховим дјелима.

Кључне ријечи: оглед, есеј, бесједа, расправа, поетика, српски писци, историјске личности, Далмација.

1.0. Књижевни огледи Јована Радуловића (1951–2010) посвећени су најчешће српским писцима који су водили поријекло са простора Далмације, као његовог ужег завичаја, а настајали су због неких сасвим конкретних повода. Овом приликом указујемо на текстове о Герасиму Зелићу, Сими Матавуљу, Сави Бјелановићу, Мирку Королији, Марији Илић-Агаповој, Владану Десници, који су углавном настали као предговори за издања њихових дјела или су изговорени као бесједе поводом обиљежавања појединих јубилеја и важних датума. Блиске су им по концепцији и бесједе које су настале приликом Радуловићевих добијања угледних књижевних награда („Борисав Станковић”, „Петар Кочић”, „Бранко Ћопић”, „Златни сунцокрет”). Анализирани текстови указују на поетичка прожимања Радуловићевог дјела са тумаченим писцима, као и способност да у кратким формама, као што су оглед и есеј,

укаже на суштинска умјетничка и поетичка чворишта у њиховим дјелима, а прије свега на дубинско прожимање живота и приче.

1.1. Једна од најранијих расправа Јована Радуловића о српским писцима по времену настанка посвећена је архимандриту Герасиму Зелићу (1752–1828) и издању његове аутобиографско-мемоарске књиге *Жићије* у познатој Нолитовој едицији Српска књижевност – Мемоари, дневници, аутобиографије, која је у 25 књига објављена 1988. године. Зелићево *Жићије* објављено је као четврта књига у наведеној едицији, а Радуловићев текст уврштен је као поговор у том издању. Оглед је интересантан и по томе што на најбољи начин указује на Радуловићев интерпретативни приступ у којем значајно мјесто заузима предочавање друштвено-историјског контекста, па тек онда јединица текста које су битне за разумијевање природе самог дјела и опредјељења писца. Пошто је Зелић улазио у ред високих великодостојника Српске православне цркве у Далмацији у посљедњим деценијама 18. и у почетним деценијама 19. вијека, Радуловић указује на главне карактеристике вјерског живота српског народа на том простору. Приказује постојање и значај три манастира – Крка, Крупа и Драговић, као и шездесетак православних цркава, али и на чињеницу да је на том простору вијековима римокатоличка пропаганда водила снажну антиправославну дјелатност и радила на спровођењу политике унијаћења. У том смислу, наслањајући се на каснија истраживања далматинског владике Никодима Милаша (1845–1915), у познатој књизи *Православна Далмација* (1901), посебно се осврће на дјелатност владике Симеона Кончаревића (1690–1769), кога су 1757. године тадашње млетачке власти биле протјерале из Далмације тако да се упокојио у Кијеву, као и генералног викара Далматинске православне епархије који је наслиједио протјераног Кончаревића, архимандрита манастира Крке Никанора Богуновића Скочића (1735–1792). Радуловић укратко указује и на све околности које су пратиле српску цркву у приморју након пада Млетачке републике (1797), те доласка Француза, а потом и аустроугарског запосједања овога простора. Посебно указује на именовање, 1810. године, владике Венедикта Краљевића за епископа Далматинске православне епархије, као и на читав низ других проблема који су пратили живот ове епархије у тим годинама, а поготово након покушаја унијаћења епархије и Шибенске буне 1821. године.

Управо зато што је Герасим Зелић од ране младости припадао братству манастира Крупа, а рођен је у оближњем селу Жегару, Радуловић указује и на књижевнике Доситеја Обрадовића и Никанора Грујића, а касније и Симу Матавуља, који су извјесно вријеме боравили у овом манастиру. Тек након ове широке контекстуалне припреме, као и указивања на природу Зелићевог плаховитог карактера и огромних личних амбиција, Радуловић нас уводи у текст *Жићија*. Указује на чињеницу да ово дјело можемо слободно смјестити у књижевност 18. вијека, да је објављено први пут у Будиму 1823. године, као и на чињеницу да је Далмација овога времена имала још једног

српског писца – поменутог владiku Симеона Кончаревића, који је пред смрт написао дјело *Љепојис ѓраћанских и црквених догађаја у Далмацији*, али чији се изворни рукопис, као и препис који је био сачинио епископ Никодим Милаш, негдје касније изгубио, највјероватније „у вртлогу и преметачинама Првог свјетског рата, а по свој прилици, у Кијеву, у хаосу руске револуције” (Радуловић 1988: 484). Радуловић указује и на чињеницу да је Зелић био ангажовао књижевника Павла Соларића (1779–1821) да му редигује рукопис и припреми га за штампу, али да се то срећом није десило, због Соларићеве болести и изненадне смрти. Захваљујући томе сачувана је изворност рукописа, као и изврстан народни језик којим је дјело написано а какав се говорио у Далмацији тога времена.

У самој анализи текста *Жићија*, управо зато што је и Зелићево свједочење често непоуздано или прилагођено његовом погледу на свијет и догађаје, Радуловић прави стална упоређивања са приказивањем истих догађаја, па и улоге Герасима Зелића у њима, која је могао да прочита у аутобиографско-мемоарским дјелима Зелићевих савременика, попут Спиридона Алексијевића (1769–1841) и Кирила Цвјетковића (1791–1857). Поређења су прављена и са истраживањима која су објављена стотињак година касније у поменутим књигама епископа Никодима Милаша. Заједнички именитељ свих тих свједочења садржан је у веома неповољном суду о личности и дјелу Герасима Зелића, још од времена када је на сваки начин настојао да постане игуман манастира Крупа, а затим и касније његове дјелатности док је од 1796. године обављао функцију генералног викара Православне далматинске епархије. Радуловић указује и на чињеницу да је Зелић био човјек који је имао о чему да посвједочи у својим мемоарским записима. Познато је да је само у Паризу 1810. године неколико пута разговарао са Наполеоном у настојању да се избори да православни народ у Далмацији има иста права као и католици. Видимо га и 1814. године у Бечу, у аудијенцији код аустријског цара. Након именовања владике Краљевића за првог архијереја Далматинске епархије, позиција Герасима Зелића знатно се погоршала, тако да су га на крају 1820. године аустријске власти „позвале у Беч”, са очигледним страхом да би могао покварити Краљевићеве планове и послове у Далмацији. Након тога му више никада није дозвољен повратак у завичај, а преминуо је, како смо нагласили, у Будиму 1828. године.

Радуловић наглашава да је потпуно тачно „мишљење да је Зелић своје *Жићије* писао по узору на Доситејев *Живој и ѓрикљученија*, али да се с њим ни у којем погледу не може поредити” (Радуловић 1988: 485). Зелић није имао такав интелектуални и књижевни потенцијал, такву врсту радозналости и погледа на свијет какве је имао Доситеј Обрадовић. Често је био и неискрен и приказивао своју улогу у бројним догађајима на сасвим другачији и уљепшанији начин него што су то свједочили његови савременици. „Најслабије и најдосадније странице *Жићија* су оне на којима наш писац жели да оправда

неке своје поступке, бави се сплеткарењем и жели сачувати добро име за будућност” (Радуловић 1988: 486). Међутим, то се може посматрати као опште мјесто готово свих мемоарских сјећања, а не само као Зелићева посебност. Насупрот недостацима, Радуловић као посебну вриједност Зелићевог *Жићија* издваја изворни народни језик и говорне фразе карактеристичне за далматинске говоре тога времена, указује на бројне тачне и сликовите опсервације, на занимљиве слике са бројних путовања, на чињеницу да дјело није теолошки оптерећено и искључиво, да је дао критички став о бројним црквеним великодостојницима и савременицима. Самим тим ово дјело „пружа нашој историјској науци обиље података о судбини српског народа у Далмацији, с краја осамнаестог и почетка деветнаестог вијека” (Радуловић 1988: 484). Радуловићу се у књижевном погледу највише допадају Зелићеве тачне и сликовите опсервације о савременицима, као и способност да у неколико ријечи оцрта један карактер, да представи одређену слику или ситуацију. Као примјер издваја опис хrome монахиње Ане, коју су звали „баба Штула”, а код које је Зелић научио прва слова у манастиру Крупа. Зелић у свом запамћењу наглашава да је Ана била „у ногу саката, али у језику здравија бијаше него и један адвокат”, што је за Радуловића препознатљив иницијални мотив за неки могући приповиједни заплет (Радуловић 1988: 486).

1.2. Расправа о Сими Матавуљу (1852–1908) настала је поводом издања књиге *Десет најлепших прича Симе Матавуља*, која је објављена у Београду 2001. године. Можемо констатовати да је Матавуљ био најближи поетички претходник и несумњиви свеколики књижевни узор Јована Радуловића. Зато је у Радуловићевом огледу и наглашено да је Матавуљ „носио све особине поднебља у коме је рођен и одрастао” (Радуловић 2007: 55), те да је био „помало галиот и загорски Морлак”, а да је као „шибенски берекин” живио пуним плућима и показивао оданост према поскочицама, надмудривању, шали, претварању и карневалском доживљају живота и свијета. У свему томе, према тачном Радуловићевом запажању, налазила се она основа у којој је Матавуљ проналазио занимљиве типове, као и карактеристичне мотиве и заплете из разних крајева у којима је живио, од родног Шибеника и Далмације, преко Херцег Новог и Боке Которске, Цетиња и Црне Горе, па све до Београда и разних других крајева по којима је путовао и са којима се сусретао.

Радуловић се позива на Андрићево запажање да је Матавуљ проширио основицу српске приповијетке и у њу унио елементе приморског живота, као и на запажање Марка Цара да је исказивао необично схватање реалности. Суштинску поетичку тачку овога раскошног приповједача Радуловић препознаје у његовом исказу „о лепој лажи у уметности”, која је била основа свеколике стваралачке имажинације. Радуловић посебно издваја чињеницу да се испод „привидне лењости, површности и ироније” Матавуљевих јунака скрива нека „ирационална снага, мука и патња”, тако да, колико год били велики „грешници, на крају живота ће их озарити просветљење” (Радуловић

2007: 55). Управо зато Радуловић и закључује да није чудно што једна Матавуљева књига прича носи наслов *Немирне душе*.

Када је ријеч о самом избору „десет најлепших прича”, Радуловић с правом истиче да Матавуљ од стотину написаних приповједака „сигурно има двадесет најлепших и исто толико веома добрих прича”, тако да се приређивач мора неминовно огријешити о писца. Читав тај одабир је због тога и усмјерио углавном према причама из српске Далмације и приморског живота. На првом мјесту је издвојио „Нови свијет у старом Розопеку”, чија радња је смјештена у бокељски амбијент и град Херцег Нови, а затим слиједе „Нашљедство”, „Ошкопац и Била”, „Ускрс Пилипа Врлете”, „Ркаћи патријарх”, „Пилипенда”, „Амин”, „Поварета”, „Ђукан Скакавац” и „Снага без очију”. На крају избора своје заслужено мјесто добиле су и двије приче из београдског живота: „Наумова слутња” и „Београдска деца”. Као што видимо, Радуловић је у овом тексту, који је објавио у књизи *Зрна из њеве* из 2007. године, умјесто задатих десет, издвојио дванаест прича, а како је сам нагласио, опет се „огрешио” о овога непревазиђеног мајстора приповиједања. Међутим, у тексту поговора, који је објављен у издању из 2001. године, постоје извјесне разлике. У њему се не помињу „Поварета” и „Наумова слутња”, јер те двије приче нису ни уврштене међу „десет најлепших прича Симе Матавуља”, што јасно сугерише колико се Радуловић двоумио приликом сачињава овога избора и вредновања најбољих Матавуљевих прича (Радуловић 2001: 201–203).

Радуловић је свакако највише пажње међу Матавуљевим причама посветио „Пилипенди”, као најдражем јунаку између бројних драгих јунака књижевног свијета писца. Посебно га фасцинира Матавуљева способност да са мало ријечи, „скоро муцавих реченица загорског сељака Пилипенде”, саопшти толико снажних порука „језиве јасноће и једноставности”. Радуловића импресионирају те непоколебљиве поруке обичног човјека које говоре о оданости „српском Христу” и „српском имену”, које управо због тога и попримају разнолика симболичка и митска значења (Радуловић 2001: 57). На том мјесту у Матавуљевом приповиједању прожимају се конкретна и симболична значења, а умјетнички се надограђају на непоновљив начин стварносна и митска слика свијета.

1.4. Кратки оглед о Сави Бјелановићу (1850–1897) Радуловић је написао као предговор за ново издање Бјелановићеве књиге *Кроз славенске земље*, које је објавила Библиотека града Београда 2003. године. У уводу је указано на значај који је овај политичар и публициста имао као вођа српског народа у Далмацији у посљедњој трећини 19. вијека. Посебно је предочена његова уредничка дјелатност у *Српском листу* који је покренут у Задру 1880. године, а који је од 1890. године излазио под измијењеним насловом *Српски глас*, као и бројни његови политички чланци које је објављивао у другим српским гласилима, а највише у новосадској *Застави*. Управо због тог истрајног рада на очувању српског имена у Приморју, Бјелановић је стекао бројне непри-

јатеље у хрватским клерикалним круговима. Радуловић посебно указује на Бјелановићеве оштре полемике са дон Михом Павлиновићем, које су касније објављене и у јединственој књизи *Дон Михо на Бранику*. Радуловић управо због тога исправно закључује да „борба Саве Бјелановића никада није била уперена против Хрвата, већ против начина на који су Хрвати мислили да ће остварити своје националне аспирације и циљеве” (Радуловић 2007а: 53). Прерана смрт Саве Бјелановића 1897. године представљала је огроман губитак за српске интересе и судбину српског народа у Приморју.

У завршном дијелу текста, Радуловић усмјерава пажњу на саму Бјелановићеву путописну књигу *Кроз славенске земље*, која је објављена после његове смрти, заслугом пријатеља, у Задру 1898. године. При томе су истакнути Бјелановићев одњегован путописни стил и укус, ослањање на узор најбољих европских путописаца, вјешти описи предјела, карактеризација људи које је сусретао на путовањима, добре историјске реминисценције. Бјелановић је највише пажње посветио приказивању Прага и тадашњих политичких тежњи чешког народа, а потом и приказивању свог боравка у Београду и другим дијеловима Србије. Радуловић посебно наглашава поглавља посвећена боравку у Србији и Београду: „Незаборавни су и дан-данас занимљиви Бјелановићеви сусрети у Београду с тешко оболелим Лазом К. Лазаревићем или у Врањској Бањи с Јованом Ристићем” (Радуловић 2007а: 53).

1.3. Расправу о Мирку Королији (1886–1934) Јован Радуловић је написао као предговор за издање *Изабраних дјела* овога писца које је објавио БИГЗ 1996. године у оквиру Едиције „Књижевност Српске Крајине”. Одмах на почетку излагања Радуловић се пита да ли је могуће данас једног заборављеног пјесника, драмског писца и националног радника, какав је био Мирко Королија, вратити читаоцима, књижевној историји „из које је избрисан”, као и народу из кога је поникао и чију је „прошлост опевавао, будућност и судбину непогрешиво предсказивао” (Радуловић 2007б: 23). Умјесто одговора на ово питање, исказао је вјеровање да ће наведене недоумице бити могуће разријешити међу корицама ове књиге, у којој се налази избор из Королијине поезије, његова најбоља драма *Зигање Скадра*, недовршени драмски текст *Зое Порфиријенети*, као и избор из путописних записа и репортажа о Далмацији.

Радуловић наглашава да Српска Далмација, поред изузетних приповједача и романсијера (Матавуљ, Ћипико, Десница), упркос бројним лирским ставараоцима, није српској књижевности „даровала ниједно значајније песничко име” (Радуловић 2007б: 25). Отуда Мирка Королију посматра као „најјаче и најаутентичније песничко име Српске Далмације и Приморја” (Радуловић 2007б: 25). При томе указује на вриједну рецепцију Королијиног дјела, указује на Милоша Црњанског који се у Коменатарима уз *Лирику Ийаке* сјећао стихова Мирка Королије, док га је Скерлић у *Историји нове српске књижевности* (1914), уз Милутина Бојића, издвојио као најбољег од

млађих пјесника. Скерлић га је апострофирао и у другом тексту „Наш нови нараштај”. Владан Десница је у надахнутом есеју написаном поводом Королијине смрти 1934. године наглашавао да је овај писац из свога краја „изнио своје двије најглавније особине: језик и осјећања народне епике” (Радуловић 2007б: 26).

Радуловић у пјесништву Мирка Королије истиче неконтролисану сензуалност и жудњу, која га је приближавала експресионистичкој поетици, док је као родољубиви пјесник, а затим и као драмски писац, истицао идеју јужнословенског јединства и потпуне вјере у то да је Србија предодређена да буде носилац тог Пијемонта. Радуловић уочава да у ранијим родољубивим пјесмама Королија није тематизовао свој ужи завичај, тако да није пјевао о Стојану Јанковићу и манастиру Крки у којем је био крштен. „Живећи на периферији Српства, као да је сматрао да јуначка легенда његовог завичаја и верско и културно стедиште српског народа – манастир Крка – мање вредно и мање поетски инспиративно од онога што нуди срце старе Србије” (Радуловић 2007б: 27). Међутим, све то ће Королија исправити пред сам крај живота када је у сонетној форми опјевао чувеног ускока Стојана Јанковића, као и манастир Крку, посматрајући у њему српски далматински Хиландар.

Драмски рад Мирка Королије сагледан је у контексту европске и српске драмске традиције, а посебна пажња усмјерена је на његово најбоље драмско дјело *Зигање Скадра*, које је дубоко било утемељено у српској народној традицији, митологији и легендама. Радуловић као врхунске драмске узоре Королијине указује на античку драму, на Шекспира, на европску романтичарску драму, као и на српске врхунске драмске ствараоце и пјеснике – Његоша и Лазу Костића, а од савременика на Ива Војновића. У анализи драмске структуре *Зигања Скадра* издвојен је доминантан лик младе Гојковице, која је сагледана као „жена фаталне лепоте”, сурово кажњене „ради спаса колектива”. Радуловић закључује да иза алегоричке поруке овога дјела „није тешко у Гојковици препознати Србију, у браћи – из различитих побуда – здружена три народа, а у граду Скадру нову државну заједницу” (Радуловић 2007б: 28).

Приликом анализе и представљања Королијиних путописа, Радуловић је увјерен да ће управо они представљати „најпријатније изненађење за данашњег читаоца” (Радуловић 2007б: 28). Углавном су објављивани у *Политици* и другим листовима и часописима, а у средишту њихове пажње налази се Королијина намјера да „открије запретене чари и лепоте свога завичаја, крша Далмације, острва и старих поморских градова” (Радуловић 2007б: 28). Радуловић наглашава да је писао Королија о Манојловцу као најљепшем водопаду у Далмацији, да је своје родно мјесто Кистање прозвао „Пепељугино закутче”, за српске далматинске манастире писао је да су „галије” које на једрима лепоте носе српски народ у „срећну будућност”, град Скрадин је „чувар немањићког помена” и сл. Радуловић упркос усхићењу пред Королијиним путописима наглашава да је овај путописац био „више антрополог,

пристрасан историчар и песник”, а жали што није имао више „смисла за приповедачки детаљ” (Радуловић 2007б: 29).

1.5. Расправа о Марији Илић-Агаповој (1895–1984) настала је као предговор за издање *Одабраних радова* ове неправедно заборављене личности, које је објавила Библиотека града Београда 2002. године. Била је први управник и један од оснивача Библиотеке и Музеја града Београда. Радуловић даје садржајан животопис Марије Илић-Агапове. Наглашава да је рођена у Пађенима код Книна 1895. године, да је послјије Цетиња, гдје се школовала у Руском институту за дјевојке (1908–1911), матурирала у Државној реалци у Сплиту 1918. године. Након тога је студирала на Правном факултету у Загребу, гдје је и докторирала 1923. године. Прешла је у Београд и уписала Филозофски факултет са намјером да студира историју код Станоја Станојевића. Радила је у Библиотеци и Музеју града Београда (1929–1945), а Радуловић наглашава да је посебно био „значајан њен рад у овим установама и њихово спасавање за време Другог светског рата под немачком окупацијом” (Радуловић 2007в: 39). Као зналац више свјетских језика – руског, француског, енглеског, њемачког, италијанског, превела је на српски језик десетине књига и текстова. Умрла је у Београду у дубокој старости, 1984. године.

Радуловић наглашава да је Београд био посебна љубав и опсесија Марије Илић-Агапове, а као најважније издваја њену *Илустровану историју Београда* која је објављена поводом обиљежавања 125 година од ослобођења града од Турака у Првом српском устанку. У оквиру посвећене библиотечке дјелатности, написала је уџбеник *Јавне библиотеке* 1934. године, у којем је указала на принципе организације рада у библиотечким установама, а који је по Радуловићевом суду „и данас по много чему непревазиђен и користан” (Радуловић 2007в: 42). Пред Други свјетски рат објавила је и роман за дјецу *Син браниоца Београда*, о малим јунацима, дјечацима, који су херојски бранили Београд у вријеме Првог свјетског рата, а потомство их је заборавило.

Значајан број текстова Марије Илић-Агапове објављен је у *Београдским ошћинским новинама*, а односио се на стари и заборављени Београд, заслужне Београђане, као и запажене књиге о Београду. Посебну скупину текстова представљале су расправе посвећене борби за женска права, тако да се може казати да је била „претеча данашњег феминизма”. Радуловић указује и на чињеницу да Марија Илић-Агапова никада није заборавила ни свој стари крај, далматинско „гнездо из кога се испилила”, тако да је у више наврата посвећивала своје текстове том поднебљу и што потпунијој његовој афирмацији у међуратном периоду и у великој заједничкој држави (Радуловић 2007в: 43).

1.5. Радуловић је о Владану Десници (1905–1967) писао у више наврата у временском распону од три деценије. Издвајамо запажен рани текст „Игра мрака и светлости” о роману *Зимско љеповање*, који је објављен у форми говора у познатом издању овога дјела 1987. године у тадашњој угледној

издавачкој кући „Рад” у Београду. Кровна расправа коју смо узели за основу наше интерпретације настала је 2005. године, а изречена је у Матици српској у Новом Саду, 18. октобра, поводом обиљежавања стогодишњице рођења овога писца. Радуловић одмах у уводу наглашава сљедећу констатацију: „Ако су Иво Андрић, Милош Црњански и Мирослав Крлежа три најмоћнија стуба српске и хрватске књижевности двадесетог века, онда су сигурно Владан Десница и Меша Селимовић четврти и пети стуб те књижевности” (Радуловић 2007г: 5). Након тога указује на породично пишчево поријекло, у којем су нарочито издвојени деда Владимир, велепосједник из Обровца, познати српски политичар у Далмацији, а једно вријеме и посланик Царевинског вијећа у Бечу, као и бака Олга која је водила поријекло из гласовите ускочке породице Стојана Јанковића, а била је кћер грофа Илије Деде Јанковића, посљедњег мушког потомка ове славне лозе настањене у Исламу Грчком код Задра. Радуловић нас подсећа да је лијепе странице свједочења о овом човјеку оставио Симо Матавуљ у *Билешикама једног њисца*, а између осталог и на то да је Матавуљ говорио посмртну бесједу приликом његове сахране 1874. године. „Браком Олге Јанковић и Владимира Деснице чувени ’двори’ Јанковића у Исламу Грчком (код Задра) прешли су у власништво породице Десница, па је тако остало до данас” (Радуловић 2007г: 7).

Да би показао колико је Владимир Десница био угледна личност у свим тадашњим српским крајевима, Радуловић наглашава да то најбоље потврђује позната чињеница да је црногорски књаз Никола тражио његову подршку, а преко њега и подршку аустријског двора, онда када се намјеравао прогласити за краља а Црну Гору за краљевину 1910. године. Одговор старог Деснице на тај захтјев био је немилосрдно искрен, а откривао је његово дугорочно и визионарско сагледавање могућих проблема који могу због тога стићи цјелокупан српски народ. Радуловић овако поентира свој надахнути исказ о угледном дједу Владана Деснице: „Владимир Десница није подржао кнеза Николу, већ му је јасно одговорио да српске земље не могу имати два краља” (Радуловић 2007г: 6). Радуловић посвећује лијепу пажњу и родитељима Владана Деснице. Отац Урош био је доктор права и веома угледан политичар у Далмацији, поборник идеје јужнословенског уједињења, а мајка Фани потицала је из угледне бокелске поморске породице из Прчња и била рођака бокелског историчара и родољуба дон Ника Луковића.

Радуловићев увод у којем је дао прецизан родослов Владана Деснице написан је с намјером да се укаже на то колико се манипулисало пишчевим националним опредјељењем и припадношћу, а Владан Десница је био „оно што и његови преци – Србин, али је Српству припадао на један ненаметљив начин, не понашајући се као лажни родољубац, знајући веома добро шта су Јанковићи и Деснице, кроз неколико векова у њега уградили” (Радуловић 2007г: 8). Радуловић наглашава да је Владан Десница у смутним идеолошким временима која су сустигла Србе на простору авнојевске Хрватске, на једно

инсистирање Ива Франгеша да се изјасни чији је писац – српски или хрватски, иронично узвратио: „Е, ја сам баш тај, ИЛИ-ИЛИ!” (Радуловић 2007г: 9). Због тога је писац за живота често наглашавао да не воли да поставља своме дјелу било какве границе и да „у исто време припада и српској и хрватској и тадашњој југословенској, медитеранској и европској књижевности” (Радуловић 2007г: 9). Радуловић на основу тога изводи закључак да је Десница био „модерни следбеник Симе Матавуља” (Радуловић 2007г: 9).

Пратећи даљи животопис Владана Деснице, Радуловић издваја улогу „задарског културног круга” на који је од рођења био упућен, а који су чинили Јакша Чедомил, Душан Баљак, Марко Цар, Јосип Берса, Мирко Королија, Петар Косандрић и други. Указује на значај музике у његовом раном образовању. У раздобљу од 1920. до 1924. привремено је морао да се пресели у Сплит, гдје је започео гимназијско школовање, а завршио га је у Шибенику. Десило се то након „Рапалског уговора” по којем је Задар припао Италији, а послје кога су бројне српске институције из овог града биле присиљене на селидбу у друге далматинске градове, највише у Шибеник. Правне студије завршио је у Загребу 1930. године, а потом је радио у адвокатској канцеларији свога оца у Сплиту, да би од 1943. године живио на имању у Исламу Грчком. Послје рата, од 1950. године радио је као правник у министарству финансија у Загребу.

Радуловић наглашава да је Десница ушао прилично касно у књижевност, скоро у тридесетој години, када је у Сплиту 1934. године покренуо *Маџазин Сјеверне Далмације*, који представља неку врсту наставка старе традиције *Српско-далматинској маџазина* покренутог стотину година раније. Десничин уреднички посао окончан је већ послје другог броја, када се угасио *Маџазин*, али је значајно то што је у овом броју Десница објавио есеј поводом смрти Мирка Королије и приповијетку „Животна стаза Јандрије Кутлаче”. Пред почетак Другог свјетског рата био је припремио књигу приповједака за познатог издавача Гецу Кона, али је рукопис повукао из штампе, а касније се загубио у току рата. Након Другог свјетског рата интензивно се укључује у књижевни живот, али његове двије објављене приповијетке – „Пред зору” и „Божјићна прича” – доживљавају напад Ђуре Шнајдера у листу *Најријед*. Радило се о оцу познатог писца Слободана Шнајдера. Десница је написао одговор на тај критички памфлет и идеолошки мотивисани напад, али му редакција није хтјела објавити текст. Радуловић наглашава да је тиме Десница почео да ствара рукописе бројних необјављених критичких одговора који ће једног дана бити објављени под насловом *Проујитане йолемике*.

Појава прве књиге Владана Деснице, 1950. године, а радило се о роману *Зимско љећовање*, изазвала је још оштрије реакције идеолошки острашћене критике. Радуловић указује на нападе Јоже Хорвата, Марина Франичевића, Влатка Павлетића, а једини позитиван критички суд стигао је од Марјана Матковића и касније Александра Тишме у *Летјопису Мајице српске*.

На сличан начин Радуловић прати судбину и других Десничиних књига, а прије свега збирке прича *Олујине на сунцу*, која је доживјела сличну судбину непримјерених напада, а највише се по идеолошкој бруталности истицао критички текст Вјекослава Калеба. Наравно, ни овога пута ниједан часопис на простору тадашње Хрватске није хтио да објави одговор Владана Деснице „Вјекослав Калеб и идеализам”, тако да је и он ушао у ону чувену књигу *Проуђаних ђолемика*. Нешто слично се десило и са Десничиним *Записима о умјетности*, које је 1952. године објавио у загребачком часопису *Крућови*, а који нису били у складу са идеолошким начелима соцреалистичке естетике, тако да су изазвали праву лавину оптужби и напада тадашњих идеолошких чувара, Јоже Хорвата, Марина Франичевића, Ивана Дончевића и бројних других пискарала и анонимуса. Радуловић на крају свога излагања о Владану Десници наглашава да се неће посебно бавити најзначајнијом Десничиним књигом, романом *Прољеће Ивана Галеба*, али истиче да се ради о дјелу које је уз *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског „значајна спона наше књижевности с модерним токовима европске и светске књижевности” (Радуловић 2007г: 21).

1.6. Посебну цјелину међу књижевним огледима и записима Јована Радуловића, који су били посвећени појединим српским писцима, заузимају и његове бесједе изговорене поводом добијања Станковићеве, Кочићеве и Ђопићеве књижевне награде. Управо у тим кратким и пригодним исказима Радуловић је непогрешиво указивао на приповједачка чворишта ове тројице великих писаца српског језика 20. вијека, као и на она мјеста из којих се поетички напајао у својим књижевним дјелима.

Говорећи бесједу приликом примања награде „Борисав Станковић”, у Врању, 29. марта 1998. године, Радуловић наглашава да је увјерен како сваки писац који добије ово признање пожели да се „на неки начин увуче под Борин кожух” и тако прихвати „књижевне врлине великог писца”, али и његове „људске мане” (Радуловић 2007д: 102). Радуловић наглашава да му се чини како је Станковић био „вечито незадовољан речима које дарује хартији”, а да је опет, са друге стране, што је несумњиви умјетнички парадокс, био толико увјерљив у обликовању јунака и сопствене слике стварности родног града Врања да су се обични људи поистовјеђивали са тим умјетничким приказима, па чак и подносили „тужбе суду”. На крају бесједе, Радуловић се саглашава са Бориним аутопоетичким исказом да је за њега „писање што и орање”, једноставна а опет тешка радња (Радуловић 2007д: 103). Истовремено, позивајући се на тачно запажање Милана Кашанина да је Борин стил био савршено адекватан његовом начину осјећања, „а то и јесте стил” (Радуловић 2007д: 104), одаје пуно признање Станковићевом књижевном стилу и језику.

Бесједу поводом добијања награде „Бранко Ђопић” Радуловић је изговорио у САНУ, 4. јуна 1998. године. Одмах на почетку је указао на свој први сусрет са Бранком, када га је гледао уживо, као ученик трећег разреда книн-

ске гимназије, у прољеће 1969. године, на једној књижевној трибини коју је у сали Дома ЈНА држао са Милованом Данојлићем. Радуловић се иза тога посебно осврће на један интервју Бранка Ћопића из 1983. године у коме је, говорећи о односу књижевности и политике, исказао и своју подршку драми *Голубњача* због које је Радуловић тих дана и година имао крупне проблеме са комунистичким властима. Ћопић је тада нагласио и да његови стари потичу из тих крајева и да му је био близак свијет Далматинске Загоре, Лике, Книна, Срба. Управо тај Ћопићев јединствен доживљај људи са личко-далматинске границе подстакао је Радуловића да искаже своју блискост са Ћопићем и његовим дјелом: „Заиста, ја нисам разликовао Ћопићев Грмеч од моје Динаре, Крупу од Книна, Уну од Крке, па и Хашане од Полаче” (Радуловић 2007ђ: 106). Био је то јединствен и чудан свијет који је само Ћопић био кадар описати на тако разнолик и богат начин. Сликовито Радуловић те људе описује на сљедећи начин: „Кад би се несрећник вратио из Америке-чемерике с мањим завежљајем од оног којег је однио, није му се то замјерало, већ ако о том далеком свијету не би знао што занимљиво испричати” (Радуловић 2007ђ: 106–107). Бесједа је окончана Радуловићевом констатацијом да је Ћопић био „писац нашег дјетињства, због кога смо и почели читати књиге” (Радуловић 2007ђ: 107), што је несумњиво највећа похвала коју је могао да изговори о овом великом писцу српске књижевности.

Бесједу поводом добијања „Кочићеве награде”, која је изговорена крајем августа 2001. године, у Бањој Луци, Радуловић је започео ријечима да је „знао да ће једнога дана добити” ову награду, а све то образлаже увјерењем да је „сматрао себе оданим Кочићевим настављачем” (Радуловић 2007е: 109). Као што је Кочић био први приповједач Босанске Крајине и злехуде судбине становника из свог планинског завичаја, тако је и себе, послјије Матавуља и Деснице, видио као писца Српске Далмације и тегобне судбине човјека овога поднебља. Радуловић с поносом наглашава да му се чини како се није обрукао „ни према своме роду” и да је на кочићевски начин носио „идеал Отаџбине у своме срцу” (Радуловић 2007е: 109). Посебно је истакао кочићевске непоновљиве јунаке, попут Давида Штрпца, Симеуна Ђака, Слатке Душе, а жалио је што је остала недовршена Кочићева *Суданија*, јер је у њој био „на путу да досегне роман” (Радуловић 2007е: 110).

Посебну пажњу заслужује и Радуловићева бесједа изговорена поводом добијања књижевне награде „Златни сунцокрет”, у Врбасу, крајем јануара 1998. године. Радуловић је награђен за роман *Прошао животи*, заједно са Иваном В. Лалићем за збирку пјесама *Четири канона*. Одмах на почетку бесједе Радуловић наглашава да је појава великог броја нових књига сваке године, које су написане на српском језику, једно од „већих чуда” у тегобном савременом животу српског народа на крају 20. вијека, а „највеће чудо је да све те књиге, свеједно у коликом броју, нађу читаоце” (Радуловић 2007ж: 97). Радуловић тада износи и аутопоетички став о постојању двије врсте романо-

писаца: они који пишу „тешко, с муком, да вам се стеже срце и грчи шака”, као и они који пишу као кроз игру, забаву и „решавање укрштених речи”. За себе наглашава да спада у ову прву скупину, али да не мисли и да је овим „другима лако” (Радуловић 2007ж: 97–98). Било како било, извјесно је, према Радуловићевом закључивању, да и једне и друге обједињује онај Фокнеров став да је једина сврха романа да „пруже задовољство читаоцу”. Други разлог Радуловић проналази у Кишовом ставу да писању романа приступа као пјесник и да се бави сопственим „опсесивним темама, у некој врсти песничког заноса”. Свему томе скромно додаје и своје запажање да је „писац романа у позицији виноградаря”, те да може имати „добро грожђе, добру бачву, па свеједно направити лоше вино” (Радуловић 2007ж: 99).

Завршетак бесједе представља подсећање на горку избјегличку судбину српског народа са простора Републике Српске Крајине. Наводи примјер шездесетак исељеничких породица из свога села Полаче који су се настанили у Онтарију, у градићу Оквилу код Торонта. Некако су се снашли у том туђем и далеком свијету, саградили су и цркву посвећену истим Светим апостолима Петру и Павлу којима је посвећена и њихова црква у старом завичају, а Радуловић се нада, жели и вјерује да ће се можда тамо родити једнога дана и неки нови српски писац који ће причати о судбини Српске Далмације. Можда ће тај глас, поготово ако буде писан на енглеском или француском језику, допријети до великог свијета и можда ће ту причу тај свијет напоскон прихватити. Радуловић са карактеристичном тугом и резигнацијом закључује да ће то „бити још једно чудо”, а да нама „остаје да се надамо и ишчекујемо таква чуда” (Радуловић 2007ж: 100).

2.0. Можемо на крају ових интерпретативних запажања закључити да је Јован Радуловић само привидно „по задатку”, поводом издавачких послова или обиљежавања јубилеја, писао о Зелићу, Матавуљу, Бјелановићу, Королији, Марији Илић-Агаповој, Десници. Заправо се ради о писцима који су га далматинским завичајним поријеклом, својим дјелима, животним судбинама, као и поетичким прожимањима, привлачили и које је сам Радуловић бирао за своје обавезујуће задатке и дужности. Писао је о Зелићу због значаја његовог *Жиција* за разумијевање судбине српског народа у Приморју на крају 18. и у почетним деценијама 19. вијека. У Матавуљевом случају учинио је то да би се одужио својој поетичком узору и претходнику. У случају Саве Бјелановића, Мирка Королије и Марије Илић-Агапове, урадио је то да би све нас подсетио на неправедно заборављене и скрајнуте, а неизмјерно важне личности из наше прошлости. Владана Десницу је одабрао не само као свог поетичког узора и, уз несумњивог Матавуља, највећег приповједачког претходника из Далмације, већ и због његове вазда скрајнуте и маргинализоване позиције коју су му наметале комунистичке групације у авнојевској Хрватској. Пишући о свима њима, Радуловић је трагао за оним најбољим у њиховим дјелима и њиховим личностима, а пошто се радило и о његовим

несумњивим земљацима, тиме је и у овом сегменту свога књижевног стваралаштва одужио још један племенити дуг према своме далматинском завичају.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Радуловић (1988): Јован Радуловић, *Жијије* Герасима Зелића, поговор, у: Герасим Зелић, *Жијије*, Српска књижевност – Мемоари, дневници, аутобиографије, књига 4, Београд: Нолит, 477–487.

Радуловић (2001): Јован Радуловић, Уз овај избор, поговор, у: Симо Матавуљ, *Десет најлепших прича*, прир. Јован Радуловић, Београд: Лирика, 201–203.

Радуловић (2007): Јован Радуловић, Десет најлепших прича Симе Матавуља, *Зрна из њеве*, Београд: Библиотека града Београда, 55–58.

Радуловић (2007а): Јован Радуловић, Сава Бјелановић, *Зрна из њеве*, Београд: Библиотека града Београда, 51–54.

Радуловић (2007б): Јован Радуловић, Мирко Королија, *Зрна из њеве*, Београд: Библиотека града Београда, 23–36.

Радуловић (2007в): Јован Радуловић, Уз *Одабране радове* Марије Илић-Агапове, *Зрна из њеве*, Београд: Библиотека града Београда, 37–46.

Радуловић (2007г): Јован Радуловић, Сто година од рођења Владана Деснице, *Зрна из њеве*, Београд: Библиотека града Београда, 5–22.

Радуловић (2007д): Јован Радуловић, Награда Бора Станковић, *Зрна из њеве*, Београд: Библиотека града Београда, 101–104.

Радуловић (2007ђ): Јован Радуловић, Награда Бранко Ћопић, *Зрна из њеве*, Београд: Библиотека града Београда, 105–108.

Радуловић (2007е): Јован Радуловић, Награда Петар Кочић, *Зрна из њеве*, Београд: Библиотека града Београда, 109–110.

Радуловић (2007ж): Јован Радуловић, Награда Виталове фондације Злајини сунцокрећ, *Зрна из њеве*, Београд: Библиотека града Београда, 97–100.

Goran M. Maksimović

University of Niš

Faculty of Philosophy

JOVAN RADULOVIĆ'S ESSAYS ON SERBIAN WRITERS

Summary: The paper deals with Jovan Radulović's (1951–2010) essays, dedicated to selected Serbian writers and to some important individuals from the Serbian past, mostly from Dalmatia, Radulović's homeland. The focus is put on the texts about Stojan Janković (Mitrović), Gerasim Zelić, Simo Matavulj, Sava Bjelanović, Mirko Korolija, Marija Ilić-Agapova, Vladan Desnica, which were mostly written as prefaces for editions of their works or given as speeches on the occasion of certain anniversaries, as well as on the occasion of prestigious literary awards ceremonies ("Bora Stanković", "Petar Kočić", "Branko

Ćopić”, “Golden Sunflower” awards). The analyzed texts reveal deep poetic connections of Radulović’s work with the ones of the writers in question, as well as his ability to, using short forms, such as essays, highlight the essential artistic and poetic characteristics of their works.

Keywords: essay, speech, poetics, Serbian writers, historical figures, Dalmatia.

Марко Паовица
Беч – Београд – Цибријан
Самостални истраживач

УДК 323.1(=163.41)(497.5) "19":821.163.41.09 Радуловић Ј.;
821.163.41.09-4-5-92 Радуловић Ј.
DOI 10.46793/Uzdanica18.2.137P
Оригинални научни рад

ТРИ ЗРНЦА

– Из мозаика Јована Радуловића о удесу културног идентитета
далматинских Срба –

Ајспиракџи: У предстојећем критичко-публицистичком коментару расправља се о националном раду књижевника Јована Радуловића крајем осамдесетих и почетком деведесетих година двадесетог века у ширем пишчевом завичају, према изворима његове мултижанровске књиге посвећене животу Срба у Далмацији. Прво се сажето говори о Радуловићевим биографско-антрополошким есејима о тројници српских писаца из Далмације упоредо са представљањем његове најновије документарне завичајне прозе, а затим анализира Радуловићево критичко становиште о актуелном положају српског народа у Хрватској, формулисано у низу пишчевих интервјуа и полемика окупљених у средишњој композиционој целини књиге. Потом се прелази се на завршну деоницу, коју, под насловом „Зрнцад (1989–1984)”, сачињава петнаестак Радуловићевих јавних обраћања, беседа и новинских чланака о културно-историјској повесници српског народа у Далмацији и о културној асимилацији Срба у Хрватској као федералној јединици авнојевске Југославије. Из тог документарног културно-историјског мозаика Радуловићевог националног деловања међу завичајним сународницима, или у њихову корист широм српског националног простора, издвајају се, према методу узорка, *три зрнца*, два јавна обраћања и један значајан новински чланак. У првом предавању, одржаном у УКС поводом забране оснивања СКД „Зора” и истоименог листа у Книну, односно Бенковцу, јула 1989, Јован Радуловић компаративном анализом документује националнокултурну дискриминацију Срба у комунистичкој Хрватској у односу на њихово културно и привредно стање почетком истог века под Аустроугарском. У другом, свечаном обраћању, поводом обнове листа *Исјина*, гласила Далматинске епархије, годину дана касније, Радуловић у оптимистичком расположењу излаже скраћену историју одбране духовног и општенационалног идентитета Срба тога поднебља. И најзад, у чланку „Крајина данас”, објављеном у НИН-у октобра 1991, Радуловић стрепи за судбину САО Крајине, о чијем се политичком статусу одлучује управо тога дана далеко од ње и од непоправљиво напукле Југославије, и пледира за безусловно јединство српског народа и руководства новоформиране аутомомне области у Хрватској. Анализирајући политичке и националне погледе Јована Радуловића из тих дана, аутор изражава уверење да се, упркос поразу и масовном прогону, Срби из Хрватске нипошто не смеју одрећи идеје о повратку у свој завичај.

Кључне речи: српска Далмација, Хрватска, неоусташки режим, САО Крајина, Срби, национална дискриминација, анестезија јавне свести, критички глас, културни идентитет, повратак.

СПОМЕН НА КРИТИЧКИ ГЛАС ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

Јован Радуловић се на једном месту у својој књизи *По српској Далмацији*¹ присећа како се, као двадесетогодишњи студент са већ три објављене приче, са nelaгодом пренуо на изненадну помисао да скоро ништа не зна о историјској и културној прошлости својих далматинских сународника. Но, ко је прочитао управо поменуту Радуловићеву књигу, од њене појаве пре равно четврт века до данас, лако се могао уверити да њен писац тек за неких деценију и по после својих првих корака на литерарном пољу, односно већ крајем осамдесетих година прошлог века, више није имао ни најмањег разлога за nelaгodu због неупућености у политичку и културну историју Срба из Далмације. Напротив. Јер, највећи део прилога ове Радуловићеве књиге тиче се назначене тематике и они су махом датирани.

По српској Далмацији Јована Радуловића је мултижанровска књига сачињена из три целине. Првој припадају три антрополошко-биографска огледа о двојици српских писаца и једном духовнику Северне Далмације (студиозан оглед о Матавуљевом Пилипенди, кратак биографски оглед о Владану Десници проширен са два евокативна сведочења, првим везаним за његову постхумну судбину а другим за једно књижевно вече београдских писаца у његовом Исламу Грчком, и биографски културноисторијски оглед о контроверзном викару епископа далматинског Герасиму Зелићу), као и низ документарно фундираних приповедака о судбинама српских далматинских ратних емиграната („Књиге браће Јојић”, „Последњи полачки попови”, „Маја, Нико, Стојан”, „Истине о Готима”, „Наше цуре за наше четнике”, „Ујакова заоставштина”). Завршница прве целине, окончане једним аутопоетичким излагањем у оквиру темата посвећеног пишчевом књижевном портрету на *Данима српске прозе* у Трстенику 1990, стоји, међутим, у знаку огледа „Далматинско Косово у свијести српског народа у Далмацији”, то јест исцрпног, културноисторијски посебно информативног предавања, које је Радуловић одржао у више српских колонија у Америци и Канади.

Другу целину књиге *По српској Далмацији* чине разговори Јована Радуловића вођени за дневне новине и недељнике СФРЈ са новинарима и пишчевим колегама у својству новинара Бором Кривокапићем, Милом Глигријевићем, Јошком Челаном, Блажом Огоревцом, Радосавом Стојановићем, Славком Лебединским, Милосавом Ћалићем и Љубинком Милинчић, као и

¹ Јован Радуловић, *По српској Далмацији*, СКД „Сава Мркаљ”, Топуско, 1995.

реакције на те разговоре у хрватској штампи и српској књижевној периодици супротног идеолошког и вредносног предзнака.

Трећа целина Радуловићеве мултижанровске књиге, под насловом „Зрнцад (1989–1994)”, садржи четрнаест дужих или краћих беседа и јавних обраћања различитим поводима, од којих бисмо, према начину презентације колико и према садржају, већину могли одредити као видове пишчевог националног рада, како се то називало у великим временима новије српске историје. Ту припадају учешће у анкети Политике „Интелектуалац у смутном времену”, коју је водила Рада Саратлић и три некролога (Мајклу Лизу, Перу Слијепчевићу и Станку Кораћу). Већим својим делом завршна целина књиге *По српској Далмацији* садржински представља документарно-истраживачки мозаик о трајању и потирању националне свести, културног и етнопсихолошког идентитета далматинских Срба, али мозаик сачињен од тачака-каменчића у виду кратке рекапитулације појединих дубље простудираних и шире разрађених претходно тематизованих садржаја.

Рођен 1951. у Полачи крај Книна, Јован Радуловић проговара о завичајном свету, који му без престанка лебди пред очима, који носи у слуху и у души и који, како је сам говорио – најбоље познаје. И којем – од првих приповедачких књига (*Илинићак*, *Голубњача*, *Даље од ољшара*) и романа *Браћа њо мајтери*, до познијих *Изјубљених њојонима* и *Сумњиве сахране*, односно романа *Прошао живој* и *Од Ојњене до Благе Марије* – углавном остаје веран. А то је махом сељачки, и ређе маловарошки свет пишчевих савременика Северне Далмације, односно Далматинске Загоре, који млади Радуловић уводи у српску прозу седамдесетих година прошлог века, са свим менталитетским, културносоцијалним, географским и историјским карактеристикама локалног колорита и универзалном патњом људског страдања под конформистичком маском политичког и идеолошког зла. Отуд је његов приповедачки глас, поготову драматизован и постављен на позоришне даске или пренесен на филмско платно, носио врло специфичан критички тон, као што су извесне аспекте другачије критичности поседовали и неки други, етаблирани приповедачки гласови тада доминантне поетичке струје тзв. стварносне прозе или прозе новог стила, назива под којим је главни промотер те поетичке оријентације у српској прози управо желео да прикрије њен критички призив пред могућном репресијом актуелног политичког режима. А специфичност критичности Радуловићевог приповедачког гласа испољава се у томе што овај писац експонира табу тему ратног злочина, отворено указује на изигравање највише друштвене вредности и на дискриминацију конституционално равноправног чиниоца друштвене заједнице у амбијенту свога књижевног света. Или, сасвим конкретно, што Радуловић тематизује усташки јамарски злочин над својим сународницима у национално мешовитом завичају, што демаскира симулирање идеје *брајтсјива* и *јединсјива* у националнополитичкој пракси хрватске државне и партијске врхушке, што обелодањује оконч

чање процеса културне дискриминације и асимилације Срба у Далмацији, и целој Хрватској, изведеног крупним потезима за неколико деценија под својеврсном анестезијом јавне свести тамошњег српског народа, уз свесрдну подршку његових корумпираних политичких представника.

Било је довољно, али и својствено мотивацијском систему модела стварносне прозе, да се у приповедној, односно драмској форми, исказе само први од назначених видова Радуловићеве друштвене критике – приповедачка и драмска обрада табу теме усташког ратног злочина – да се вести о његовом критичком гласу прошире као шумски пожар широм тадашње Југославије, која је трошила своју последњу деценију. Притом је одмах изишла на видео карактеристична замена теза коју су чинили нападачи на писца у својој великој хајци: није преступник и кривац онај ко политичком координацијом више партијских центара потискује памћење злочина из јавне свести и тиме угрожава највише системске вредности, већ онај ко то памћење, па макар и у уметничкој форми, негује и одржава. Који су били истински циљеви те лицемерне политике, показало се релативно брзо на најбруталнији начин.

Сам Радуловић, међутим, у свом приповедачком и драмском делу, поред моралне, своју политичку критику артикулише са имплицитног југословенског становишта, с гледишта официјелних идеолошких вредности вишенационалне државне заједнице. (А и сама Хрватска била је, уставно, двонационална федерална јединица.) Он то чини и у својим јавним новинским реакцијама клизећи поступно ка српском националном становишту упоредо са распламсавањем хрватске сецесионистичке политике, а са тренутком брисања Срба као конституционалног народа авнојевске Хрватске, њиховог тихог прогона из хрватских градова и оружаног насртаја хрватске паравојске на легитимну армију заједничке федералне државе, Радуловић дефинитивно заузима аутономно српско гледиште.

Један оглед, већина одговора у бројним интервјуима за новине и један део обраћања у овој књизи плод су потребе Јована Радуловића да самом себи и најширој југословенској јавности укаже на политичко нестајање српског националног бића и апсолутни губитак културног идентитета Срба у Хрватској током неколико последњих деценија постојања Југославије, и да објасни узроке тога погубног стања, док је трајао и најмањи пламичак наде у опстанак Југославије и промену српског културног и општенационалног положаја на њиховим вековним огњиштима унутар авнојевске, и данашње, туђмановске Хрватске. Два друга огледа, један интервју и највећи број обраћања увршћених у књигу *По српској Далмацији* израз су жеље и прегнућа њеног писца да – од тренутка хрватског политичког, уставноправног и паравојног удара на Србе у тој југословенској републици и на темеље саме Југославије – подржи и охрабри своје сународнике широм Северне Далмације, Лике, Кордуна, Баније и Западне Славоније, устале у одбрану својих живота и своје имовине од повампиреног усташког режима у Загребу и организоване у Српску аутоном-

ну област Крајину, доцнију Републику Српску Крајину. Али су ови потоњи назначени радови такође израз Радуловићевог политичко-просветитељског настојања у правцу буђења замрле националне самосвести завичајних сународника, као и сведочанства његовог информативног културноисторијског деловања у најширој српској јавности тога тренутка. Оно што чини заједничку црту прве и друге скупине Радуловићевих овде окупљених обраћања и одговора јесте имплицитна компаративна анализа националне и културне ситуације далматинских Срба у њиховој бурној историјској прошлости и у раздобљу неколико последњих деценија авнојевске Хрватске. За ову прилику, издвајамо из Радуловићевог мозаика „Зрнцад (1989–1994)” три *зрнца*, како бисмо детаљније упознали његову дијагнозу националног стања и националнокултурне ситуације далматинских Срба, и уопште Срба у Хрватској, током последњих деценија Југославије; како бисмо реинтерпретирали Радуловићев увид у културну историју српског народа у Далмацији и смисао Радуловићевог позивања на њу; да бисмо истакли Радуловићево схватање унутрашњих и спољнополитичких прилика поводом разбијања Југославије и његов став о српском покрету отпора хрватском неонацизму на терену Северне Далмације и делова некадашње Војне Крајине.

ЗРНЦЕ ПРВО

Саопштење поводом оснивања СКД „Зора” из Книна и хапшења првог председника, у Удружењу књижевника Србије 31. августа 1989.

Саопштење Јована Радуловића, то јест његово обраћање аудиторијуму у сали Удружења књижевника Србије последњег дана августа 1989, садржински је дводелно.

Први, краћи део чини Радуловићев извештај о оснивању Српског културног друштва (даље: СКД) „Зора” из Книна. Тај извештај је сачињен из три смисаоно повезана а обимом и садржином различита дела. Први од њих, у форми прецизне, проширене новинске вести говори о оснивачкој скупштини Друштва:

„8. јула 1989. године, на температури од скоро 40 степени, у Кистањама код Книна, на трибинама фудбалског стадиона 'Буковица', а близу гроба Саве Бјелановића (последњег правог српског вође у Далмацији) основано је на иницијативу четрнаесторице српских интелектуалаца из Бенковца и Книна СКД 'Зора'. На крају оснивачке скупштине, иницијативни одбор је преименован у управни одбор, а председник 'Зоре' је постао Јован Опачић, сада утамничен у шибенском затвору.”

У другом, најдужем делу саопштења, Радуловић подсећа на постојање српских просветно-привредних друштава са истим именом „током 19. и почетком 20. вијека од Беча, преко Задра, Книна и Мостара, до Дубровника”. Пажњу слушаца он потом везује за оснивање просветно-привредног друштва „Српска зора”, које октобра 1901. у Книну покрећу „народни посланици, општински начелници, свештеници, учитељи, трговци, занатлије и виђенији сељаци из читаве Далмације”, да би „маја 1902. године, у Дубровнику” била „усвојена правила друштва и изабрана управа за наредне три године”. Јуна исте године, „Далматинско намјесништво је”, каже се даље, „одобрило статут друштва и тако је ‘Српска зора’ отпочела са радом”. Њен програмски задатак, као и сличних српских друштава у другим деловима Аустроугарске, био је подизање просвете и привреде далматинских Срба. У сарадњи са загребачким *Привредником* и Српском банком из Загреба, а уз подршку тадашње српске штампе на Приморју – листова *Српски глас* и *Дубровник* – „Српска зора” је, истиче Радуловић, оснивала земљорадничке задруге по далматинским селима и српске штедионице по градовима, отварала школе по најзабитијим српским селима, „помагала и стипендирала даровиту сељачку дјецу спремајући их махом за трговачки и занатлијски сталеж, да се што прије створи природнија веза између села и града”. Многи њени стипендисти, истиче такође Радуловић, дали су своје животе у балканским и Првом светском рату за Србију.

Те традиције, у новим условима, каже Радуловић на крају првог дела свог извештаја, жели да обнови и „Зора” основана у Книну непуна два месеца пре његовог обраћања у сали Удружења књижевника Србије.

Говорећи, у другом делу свог обраћања, о националном стању и културној ситуацији српског народа у Хрватској у актуелном тренутку и две-три деценије унатраг, Јован Радуловић се користи симболичким потенцијалом познатог књижевног лика Пилипенде из истоимене Матавуљеве приповетке, којем је иначе посвећен засебан, и то први оглед у овој његовој књизи. Пилипенда је, као што је познато, прототип „моралне снаге и чврстине српског тежака из Далмације, са Петровог поља, који је у стању и да умре од глади, али неће промијенити вјеру”. Уз Пилипендину моралну и етнопсихолошку црту коју истиче Радуловић, за тог Матавуљевог јунака могло би се устврдити да је и прави архетип људске чврстине и постојаности. Притом Радуловић примећује да Матавуљев Пилипенда није измишљен књижевни лик „који није у животу постојао”, те да га „није требало дуго тражити, нити му шта додавати”, па закључује: „Српски народ у Буковици, Равним Котарима, Книнској Крајини и Подинарју – на злехудом кршу, до дана данашњег одржале су Пилипенде”.

А потом, одједном, у алармантном тону, поставља серију питања са негативним одговорима и оштрим осветљењима перфидних видова расрбљавања у условима сурове културнополитичке климе. То су питања, одговори

и запажања везани за преображај Пилипендиног лика у његову супротност током неколико последњих деценија авнојевске Хрватске. Дословно, то је масовна промена понашања српског сељака са далматинског крша, који у новим политичким околностима назначеног раздобља престаје да мари за свој вековно браћен национални идентитет. Тај данашњи Пилипенда, како га Радуловић означава, не иде у цркву, као што је чинио Матавуљев јунак, „цркве су празне или порушене”, а месне световне власти нису за њега никакав ауторитет. Данашњи Пилипенда не мора ни да ради: „држава му је додијелила милостињу, али је тако не назива, и може сваки час да му је узме”. Данашњи Пилипенда је и декорисан „измишљеним јунаштвом” уз помоћ лажних сведока којима ни сам не верује, он је „проглашен борцем и активним сарадником, само нека ћути”. Данашњи Пилипенда „добрио је електрику, може до миле воље да гледа телевизијски програм, али не и онај који би желио”; и, ако у дјетињству „није научио латиницу, мора је под старе дане притврђивати”. На попису становништва „нема ништа природније него да се Пилипенде пишу као Југословени; Пилипенде воле Југославију”. „Страх са старих Пилипенди”, каже даље Радуловић, „као зараза прелази на младе Пилипенде”, па се и они, уписујући се на факултете по Хрватској, у документима изјашњавају као Југословени, но брзо увиђајући да је то још погубније од истине, чине и последњи корак на своме конвертитском путу: „Тако младе Пилипенде из српске и југословенске коже упадају у хрватску кожу”.

Најзад се иста питања постављају и исте опсервације исказују дискурзивно, у политичком функционалном стилу. Нека од најважнијих класификоваћемо према изворном редоследу: а) „Шта данас може да очекује и чему да се нада српски народ у Хрватској? Како да сачува своје име? На кога да се ослони? Ко му и колико може помоћи? Нико”; б) „Његове културне и националне институције неће нико обновити. Да су их мислили обнављати, не би их ни укидали. Ако то покуша сам, неће му дати. (Случај са ’Зором’ и Јовом Опачићем.)”; в) „Негативна селекција српских кадрова, од мјесних заједница до Сабора и Партијског предсједништва спроведена је без иједне грешке”; г) „Има ли српски народ у Хрватској данас довољно снаге и мудрости да се самоорганизује?”; д) „Може ли ишта сам урадити, кад га је његова интелигенција која тамо живи и ради, скоро потпуно напустила, однариодила се, или и не постоји?”; ђ) „Питања има много, одговори на њих, на нашу велику жалост, не иду нам у прилог.”

Контраст између првог и другог дела Радуловићевог обраћања у погледу слобода и права српског народа у Хрватској за време Аустроугарске и током последњег двотрећинског раздобља титоистичке Југославије говори сам за себе. Управо стога Радуловић детаљно представља процедуру оснивања „Српске зоре” у Далмацији почетком двадесетог века. Извештај о оснивању СКД „Зора” у јулу 1989. сведен је на две реченице стога што су о томе, и другим догађајима у Северној Далмацији и Книну, све југословенске новине

извештавале током тог целог лета, а и зато што је СКД „Зора” 8. јула 1989. године основана, али не и регистрована већ после два дана забрањена, а њен председник ухапшен и осуђен на тромесечни затвор. (СКД „Зора” регистрована је тек 27. новембра исте године у Топуском.) И та чињеница, поред бриљантне анализе културнополитичког и уопште националног стања српског народа у тадашњој комунистичкој Хрватској, оправдава у другом делу Радуловићевог обраћања призвак апела за помоћ упућеног јавности Србије и њеним политичким институцијама.

ЗРНЦЕ ДРУГО

Обраћање на слави *Исџине*, у Книну, 10. октобра 1990, у Цркви Покрова Пресвете Богородице

Обраћање Јована Радуловића на слави *Исџине*, обновљеног часописа Далматинске епархије, за разлику од претходно коментарисаног, сасвим је оптимистички интонирано. Интонацијски, оно носи све одлике свечане беседе, док садржински, међутим, представља својеврстан сажет преглед укупне културне и, делом, војно-политичке историје далматинских Срба. Као и обраћање у УКС, пре нешто више од године, и ово, книнско, почиње Радуловићевим подсећањем на прво покретање скоро обновљеног црквеног гласила: „Скромно, скоро сиротињски, али пуни младићких идеала, наши преци, богослови, прије стотину и пет година, покренули су у Задру ону прву *Исџину*, да макар и утуљеног пламена, изложена страшним вјетровима, буде путоказ народу. Вјерски и национални”. И одмах потом Радуловић говори, позивајући се на уводник првог броја *Исџине*, како су тај „путоказ” разумели њени покретачи (далматински епископ Стефан Кнежевић, његов викар за Боку Которску Герасим Петрановић и уредник професор Јован Вучковић – М. П.): „Наши преци прије сто пет година (1885 – М. П.), када је први број *Исџине* кренуо у свијет, помињали су у уводнику обале сињег мора и последње границе православног свијета на Западу, са жељом да се на том простору истраје и опстане”. Читалац убрзо увиђа да ни оснивачи часописа пре више од сто година, као ни Радуловић у свом говору, под називом часописа не подразумевају никакву верску – теолошку – истину, већ пре црквену и националну повесницу српског народа Далмације.

У том правцу, углавном хронолошки, развија се и ово Радуловићево обраћање:

„Наша српска истина у Далмацији сачувала се у нашим манастирима и црквама. Па и кад су олтари рушени, иконе спаљиване, уз зидове се пењао бршљан с паветином, пушкале гуштерице и змије, легле се јејине и ћукови, то су била наша света мјеста, истина их није напуштала, чекала је боље дане. Требало је само мало прокрчити, загребати ноктом лишајеве и малтер, показав-

ли би се животописи наших светитеља и царева, истина о нама би синула. [...] Наша српска Далмација има преко педесет српских, православних, светосавских храмова. Скоро сви су подигнути прије пет стотина година. Који то још народ, на тако вјетровитом простору има!?”

Но, пре него што се осврне на световну историјску истину, Радуловић подсећа на клевете и различне ударе католичког прозелитизма на српска далматинска светилишта, њихове монахе, свештенство и сам народ, који су „сви одреда проглашени кужним мјестима, калуђери и свештеници хајдучким јатацима, народ шизматичима, те да се у црквама и манастирима крије опљачкано благо и ноћу уз свијеће дијели. Такав спис, у којем се такве лажи налазе, написао је један задарски бискуп и прозвао га *Огледалом истине*”. Непосредно после те дигресије, Радуловић се, дакле, осврће на улогу српског народа, његових првака и угледника у историјским окршајима на подручју Северне Далмације и Крајине, а затим и на уметничку истину епске народне песме о њима као чиниоца националноисторијске свести крајишких и далматинских Срба: „Нашу истину овим просторима проносили су котарски сердари и јунаци, знани и незнани, због истинитог, а не лажног јунаштва, па их и данас доживљавамо онаквима какви су заиста и били”.

И, ево нас код места где Јован Радуловић своју беседу преображава у својеврсну похвалу мученицима и гласницима српске далматинске истине, онима који су због ње страдавали и оним који су је проносили, и проне-ли, кроз земље и народе, кроз простор и време, остављајући је у аманет новим нараштајима сународника, превасходно оних на далматинским врлети-ма и крајишким странама, „на посљедњој граници православног свијета на Западу”, аутохтоног света, разуме се, уколико такав игде постоји под не-прекидном стихијом историје. Међу овим првима Радуловић најпре истиче огромну жртву попа Петра Јагодића Курице, који је, после једне народне побуне, „преваром ухваћен, одведен и бачен у млетачку тамницу код Моста уздисаја”, где је „издржао срашних четрдесет година”, да би, остарео и слеп, „склопио уморне очи у завичају”, у Задру. (У тренутку подсећања на Курицу, Радуловић није могао ни слутити да ће стара мера млетачке правде убрзо, са пресудама правдољубивог Хашког суда, стићи и његове бројне савремене сународнике, па и саборце, из Хрватске, Босне и саме Србије.) Истовремено мученик и гласник српске далматинске истине, епископ Симеон Кончаревић у своме *Љештојису*, спаљеном иначе тек на некој бољшевичкој ломачи, „у далекој Русији, уз свијећу, гушчијим пером, писао је истину о своме народу у Далмацији, како је тврд и постојан у својој вјери, одан светосавској цркви”. За архимандрита манастира Крупе Герасима Зелића, о чијем чувеном *Жићу* Радуловић пише посебан оглед, у актуелном обраћању каже како је „проносио истину о своме народу Европом и пространим Русијом”, проши-рујући тај исказ у прави биографски медаљончић.

Радуловић не заобилази ни „двојицу заборављених писаца: Спиридона Алексијевића из Житомислића и Кирила Цветковића из Боке”. Први је писац мемоара *Сјоменак Милорадов*, чији се наслов односи на манастир Житомислић и његовог ктитора Милорада Храбрена, а други је упамћен као љути противник кампање унијаћења православаца Далмације под вођством „самозваног епископа Венедикта Краљевића”, што га је коштало робије, па доживотног прогонства у банатски манастир Бездин. Из сећања на Доситеја и његов боравак у Далмацији најзанимљивији је податак да је његов домаћин свештеник Аврам Симић завршио као сужањ на млетачкој галији.

У подвижнике културне историје далматинских Срба, по Радуловићевој беседи, припадају и трговац Јован Бован и његова жена Ана, који целокупан иметак завештавају за оснивање српске школе у Шибенику, коју је похађао Симо Матавуљ, најпознатији од свих њених ђака. Дужно признање Радуловић, наравно, одаје браћи Петрановић, оснивачима српско-далматинског магазина *Љубиљел просвешченија*, док *Православну Далмацију* епископа Никодима Милаша изједначава са Светим писмом и славском иконом по важности за сваку српску далматинску кућу.

На дугој Радуловићевој листи оних који су у новијим временима „пером, крстом, говором, маčem, сачували истину о своме народу” стоје: Сава Бјелановић, Душан Баљак, Онисим Поповић, епископи Стефан Кнежевић и Иринеј Ђорђевић, књижевник Мирко Королија, Бошко, Урош и Владан Десница, Стеван Роца, проте Простран и Урукало, Бошко Стрика, Мирко Лежаић, Душан Берић, Милан Радека, Никодим Опачић. Радуловић очигледно жели да буде праведан, да не превиди ничији труд на националним пословима свих видова, био тај допринос мањи или већи, већ према личним могућностима сваког прегатоца.

Оно што даје посебан полет овој Радуловићевој беседи, што у њу уноси наду и оптимизам, није само снажна охрабрујућа порука властите дубље културне и историјске прошлости, већ и околност да се у актуелном тренутку, готово инстинктивно пред евидентном опасношћу, а на пишчево велико позитивно изненађење, апсолутно променило политичко расположење и држање српског народа у његовом завичају, да су се, како сам каже, „пробудиле Пилипенде”:

„Једно вријеме, скоро пола вијека, Пилипенде су спавале, били умртвљени, забринули смо се да више и не постоје. [...] Али није тако: Пилипенде постоје, пробудили су се, нису се однародили и поунијатили, нису сви побацани у мрачне поноре Голубњаче и Јадовна. [...] За тренутак истина је била поражена, осрамоћена и укаљана, али на крви истинских мученика не могу се градити лаж и заборав. Зато је истина испливала, родиле су се стотине и хиљаде нових Пилипенди, њихових синова, унука и праунука. Аманет им је само један: да брину и остану вјерни истини.”

Овај „аманет” је посебно важан јер је потпун: да *брини* и да *осијану вјерни* истини. Такав, он делује као допуна једном другом, претходно реченом, прилично проблематичном месту када је реч о историјској и политичкој, а не о некој метафизичкој истини. Оно гласи: „Истини нису потребна помоћна средства – силе државне и војне, довољна је она сама себи.” Зна се, и памтиће се дуго, колико нас је деведесетих година коштало то уверење да истина говори сама собом и – побеђује. Филозофски речено, *осијани вјерани истини* јесте нужен, али не и довољан услов да ту истину сачувамо и верификујемо на одговарајућој адреси. Потребно је и – *брини* о њој. Поготово у савременим условима свеопште медијске манипулације и лажи. Или у ратним условима, када је, по новинарској пословици, прва ратна жртва – истина.

Радуловићево обраћање, засновано првенствено на документарној подлози културне историје далматинских Срба, садржи интенцију да морално оснажи и политички консолидује угрожене и ускомешане масе, али исто тако и да уверљиво аргументује историјски критеријум њихових права на политичку и културну аутономију, односно на потпуну самосталност.

ЗРНЦЕ ТРЕЋЕ

Ауторски чланак „Крајина, данас” (НИН, 25. октобар 1991, бр. 2130)

„Крајина, данас” из наслова Радуловићевог чланка јесте САО Крајина из трећег месеца друге године рата (грађанског рата са националним предзнаком) неоусташког режима из Загреба против српског народа у Северној Далмацији и деловима историјске Војне Крајине, који је прогласио, и војно бранио, политичко-административну аутономију од нове неонацистичке власти која га је ставила ван закона и оружано напала, што је, на другим деловима те још увек југословенске републике, почела масовно да чини и против гарнизона ЈНА.

Радуловић датира рукопис, који пише у великој неизвесности, два дана пре него што ће – 25. октобра 1991. – бити објављен, јер „тога дана у Хагу ће се можда коначно одлучити о судбини Крајине”. С великом зебњом он се већ на почетку свог чланка пита: „Да ли ће Крајина заувјек потонути и ишчезнути као митска Атлантида, како је рађање, боље рећи повратак Крајине, недавно назвао Матија Бећковић. Може ли нестати географски простор од преко десет хиљада квадратних километара и са три стотине хиљада становника?” Држећи се поређења по супротности са потомцима титана Атланта, који су желели да завладају целим светом, Радуловић пише: „Крајина жели владати сама собом, велике свјетске силе на путу су да је сруше”. Подсећајући, даље, како је Атлантида „постала симбол изгубљеног раја, идеалног града, са друштвеним односима без грешке”, он каже да Крајина није ништа од тога, већ понајпре *крвава хаљина*, како је дефинише сопствена народна песма, али

истиче да њен народ и његови представници треба да је „на миру уреде” и сами преузму одговорност за њену судбину. Радуловић, међутим – претходно веродостојно подсећајући на узрок, начин и датум избијања оружаног сукоба пакосно названог „балван револуцијом” – унапред тачно увиђа не шта ће се конкретно одлучити за два дана у Хагу (када је решено да се у Хрватску пошаљу „мировне снаге УН” и распореде по међуетничким границама), већ у најскоријој будућности:

„Усташка Хрватска одлази из Југославије, слажу се господа у Хагу, у границама које је у овом рату изгубила. Крајина и овим последњим ратом утврђује своје границе, а оне нам се не признају.”

Браћајући се потом на предстојећу одлуку тзв. Бадинтерове комисије у Хагу, Радуловић не скрива да „народни покрет Крајине није имун како на спољње, тако и на унутрашње притиске”, али инсистира на нужности да он мора остати јединствен: „Поред тога, ма колико могло бити за нас неповољно, што се одлучи у Хагу, Крајина мора остати чврста изнутра”.

Знамо шта је одлучено за два дана. А никада не смемо заборавити шта се десило за непуне четири године, 1. маја 1995, са српским народом Западне Славоније. Тај „бљесак” морамо задржати у свести ако је потребно, а јесте, деценијама, преносећи га са колена на колено, док потомцима, или преживелим жртвама тог погрома, као и онима из далеко бројније далматинске, личке, кордунашке и банијске српске стотинукилометарске тракторске колоне од 4. 5. и 6. августа исте године, не осветли пут у супротном смеру. Тај налог, између свега реченог, овај коментатор налази и у неколико редова исписаних руком Јована Радуловића на једном примерку првог издања књиге о којој говори:

[...] *Срадачно – ову књићу о људима и њиховим пределима којих више нема,*
Јован Радуловић
Бјд. 6. II 98.

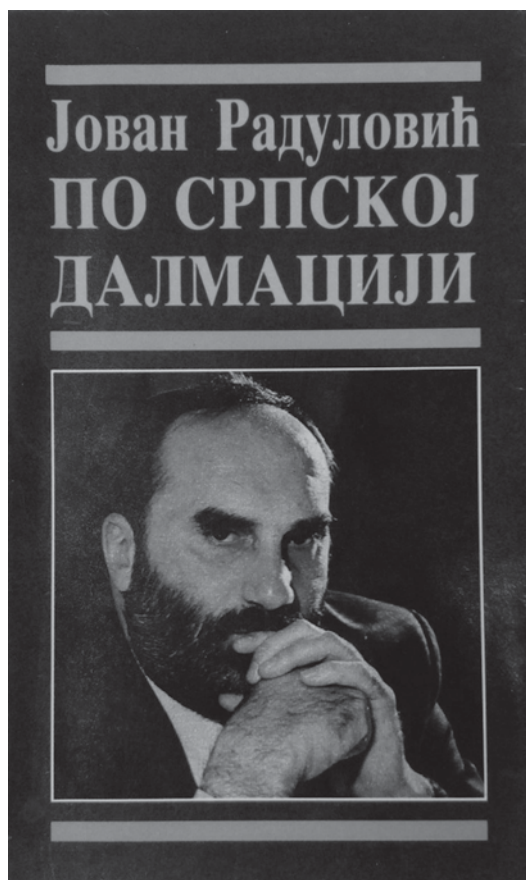
Ако су нам народ и његови пастири „у најнеповољнијим историјским околностима сачували оно што је изгледало да је немогуће сачувати”, како стоји у претходно коментарисаном *зрнци* Радуловићеве књиге, прогнани, избегли и по свим меридијанима разасути српски народ из Хрватске, као и онај са Косова и Метохије, и његови садашњи и будући пастири могу, ако то желе, учити, и научити, да у повољнијим околностима поврате оно што данас изгледа да је немогуће повратити. Или ће, рађе, да остану нови, српски Ахасфер? Ако је, што такође стоји у истој Радуловићевој беседи, „за тренутак истина била поражена”, а тај је тренутак, као и сваки историјски тренутак, трајао „једно вријеме, скоро пола вијека, док су Пилипенде спавале”, и на данашњи полом два тако знаменита крила српског националног бића ваља нам гледати само као на злосрећан тренутак. И памтити, надати се и веровати. Речју, *бри-*

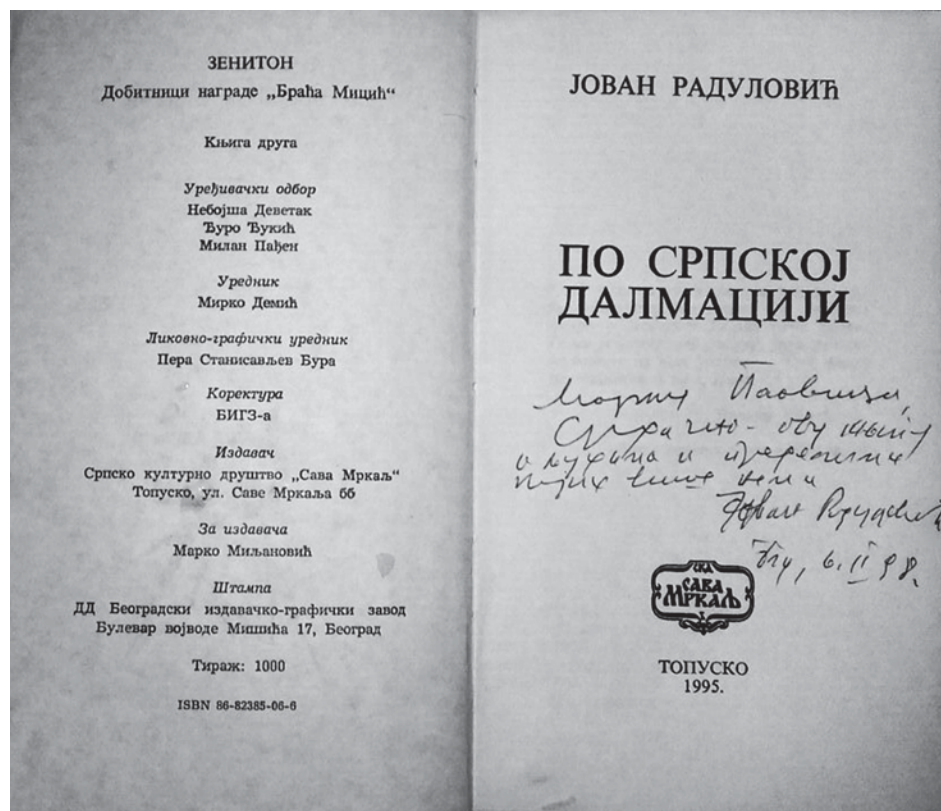
нујии о својој истини, како је негде код Јована Радуловића записано. Да се не бисмо још више погубили. Да бисмо повратили изгубљено. Своје. За то има мноштво начина, искључујући онај примењен према Србима из Хрватске и њиховим сународницима са Косова и Метохије.

А када је реч „о људима којих више нема” из Радуловићеве посвете, вратимо се с времена на време речима Мајке Југовића:

*Ак и јесу одлећели ждрали,
Остали су ићи ждраловићи.
Ранићемо ићи ждраловиће,
Наше племе поинући неће.*

Неће, буду ли наши данашњи и наши будући ићи ждраловићи само верни својој истини, која не почиње и не завршава са њима, и одрже ли завет да брину о њој.

ИЗВОР

Радловић (1995): Јован Радловић, *По српској Далмацији*, Топуско: СКД „Сава Мркаљ“.

Marko Paovica

Beč – Belgrade – Cibrijan

Independent researcher

THREE GRAINS

– Taken from Jovan Radulović's works about the fate of the cultural identity of Dalmatian Serbs –

Summary: The paper deals with national-oriented works of Jovan Radulović from the end of the 1980s and the beginning of the 1990s, based on his book dedicated to the life of Dalmatian Serbs. The first part of the paper refers to Radulović's biographical-anthropological essays on three Serbian writers from Dalmatia, as well as to his documentary prose; the analysis of Radulović's critical views on the actual life of Serbian people in Croatia is based on a series of his interviews and polemics.

The following section of the paper deals with the last part of Radulović's book, entitled "The Grains (1984–1989)", consisting of about fifteen public speeches and newspaper articles related to the cultural assimilation of the Serbs in Croatia. Special attention is paid to the *three grains*, i.e. two public speeches and one newspaper article. In the first speech, Radulović documents national and cultural discrimination against Serbs in the communist Croatia, whose position is much worse than in Austria-Hungary at the beginning of the XX century. In the second speech, Radulović optimistically presents a short version of the history of defence of spiritual and national identity of the Serbs in Dalmatia. Finally, the third *grain* is the article in which Radulović expresses his fears about the fate of the Serbian Autonomous Province of Krayina, whose political status was determined far away from it and from the broken Yugoslavia, and he pleads for the absolute unity of the Serbian people and the leadership of the newly formed autonomous province in Croatia. On the basis of Radulović's political views, it can be concluded that in spite of the defeat and the mass exodus, Serbs from Croatia should not give up the idea of returning to their homeland.

Keywords: Serbian Dalmatia, Croatia, neo-ustasha regime, Serbian Autonomous Province of Krayina, Serbs, national origin discrimination, critical attitude, cultural identity.

Растко Лончар
Гимназија „Јован Јовановић Змај”
Нови Сад

УДК 821.163.41.09 Радуловић Ј.
DOI [10.46793/Uzdanica18.2.153L](https://doi.org/10.46793/Uzdanica18.2.153L)
Оригинални научни рад

ГЕНЕРАЦИЈСКИ ОДНОСИ У ДЕЛИМА ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА (*УЧИТЕЉ ДОСИТЕЈ, ГОЛУБЊАЧА, БРАЋА ПО МАТЕРИ И ОД ОГЊЕНЕ ДО БЛАГЕ МАРИЈЕ*) И ЊИХОВА ДРУШТВЕНА УСЛОВЉЕНОСТ

Айсиџракџи: Идеја рада јесте да испита – користећи методе анализе и синтезе, те компаративни метод – могућности сагледавања међугенерациских односа у крајишким породицама у делима Јована Радуловића која се баве различитим историјским периодима, као и узрочнике различитих унутрашњих облика породичних заједница у Радуловићевом делу, са посебним освртом на њихову верску, политичку и економску условљеност.

Кључне речи: Далматинска Загора, драма, Јован Радуловић (1951–2018), породица, роман.

У оквирима српске књижевности постоји спецификум на који никада није могуће довољно обратити пажњу, а чине га два дијаметрално супротна поетичка пола магнета који је на окупу, у оквирима војне границе некадање *Кауџка* монархије, држао српски народ. Више од века, са источних крајева војне крајине оплеменеивали су српску књижевност њени најавангарднији писци, док се на западу дуго и стрпљиво обликовао, под утицајем усмене традиције, јединствен приповедачки тон. Данашњи Банат дао је Ђуру Јакшића, Милана Ђурчина, Милоша Црњанског, Душана Васиљева, Тодора Манојловића, Васка Попу, Вујицу Решина Туцића и Војислава Деспотова, док Далмација и Крајина дају Симу Матавуља, Петра Кочића, Ива Ђипика, Нику Бартуловића, Владана Десницу, Бранка Ђопића, Јована Радуловића. Поређење и повремена повезивања која су се јављала између ова два наизглед супротстављена пола у великој мери се могу узети као модел усуда српског народа.¹

¹ Треба се сетити, највеће је разочарање у матицу први изразио Црњански у *Србији*, а потом и Милан Ненадић, са Црњанским комуницирајући у *Сјирашном суду*. И песник, дакле,

На том трагу, можда се додатно осмишљава чињеница да у другој написаној позоришној драми – никада постављеној – *Учићел Досићеј*, Јован Радуловић главног јунака у подручје Далматинске Загоре доводи управо из Баната. На основу предлошка из романа *Браћа њо мајџери*,² објављеног неколико година раније, аутор развија причу кроз интензивне дијалоге и контрастирање прошлог и садашњег у животу једне од кључних личности српске културе 18. и 19. века. Доста романтичарски изгледа читаво путовање Доситејево. Он, као својеврсна *tabula rasa*, полази у Далмацију – побегавши од распусног живота монаха по равничарским манастирима – и долази до народа који у Далмацији сваки дан живи у сенци претње. Сиромашном народу који, како примећује млетачки чиновник Перута, ако почне киша, пре бира да покисне него да нову капу упропасти³, прети глад. Уз глад, долазе и римокатолички свећеници, *цокулаши*, који се упиру да *шизмајџике морлачке и влашке* поунијате, као пред стоку бацајући кукуруз и жито. Народ има могућности да или трпи глад, или одлази у хајдуке, *или*, са Симеоном Кончаревићем, на пут у Русију.

Живот народа лишеног световних поглавара у потпуности је упућен на цркву. Они што не одлазе са Кончаревићем, коме, како примећује Перута, „из уста смрди на љутику и чешњак”⁴, остају са попом Аврамом, у чији лик се сливају ликови свих оних историјских имена која Радуловић побраја у *Браћи њо мајџери*⁵.

Породица попа Аврама јесте прототип конзервативне, патријархалне породице, чије ће промене у осталим делима, а у зависности од друштвених, економских и политичких околности, пратити Радуловић.

Аврам живи са кћерком Јеленом и оцем Симом (од именованих ликовва). Кћер чува овце или тка на разбоју, а за време obroка је са женама, док је отац слабо присутан до самог краја, када му испада зуб за вечером, и када га син одводи у планину да га, као немоћно и чељаде на сметњи, убије⁶. И, мада са једне стране проповеда да народ *недељом* помаже на удовичким имањима⁷, Аврам будућност народа не жели да посматра као да ће *шренујино* остати и

из „ситног банатског” кола, и онај из „глувог, гламочког”.

² Мисли се на поглавље „Учићел Досићеј” из романа о браћи Браци и Веселину.

³ Јован Радуловић, *Учићел Досићеј*, Београд: Српска књижевна задруга, 1990, стр. 40.

⁴ *Исио*, стр. 23.

⁵ Мисли се на попа Аврама Симића, протопопу Јована Новаковића, младог попа Антонија Радуловића, помињане у *Браћи њо мајџери*, наведено поглавље.

⁶ О лапоту, као стварном или, што је вероватније, симболичком чину види: Војан Јовановић, „Predanje o lapotu”, temat Predanje – arhaični oblici, priredila Zoja Karanović, *Polja*, Novi Sad, god. XXXIII, br. 340, str. 242–243; Љубинко Раденковић, „Словенска предања о убијању стараца у контексту културе”, *Зборник Мајџице српске за славистику*, бр. 63, Нови Сад 2003, стр. 217–236.

⁷ Јован Радуловић, *Учићел Досићеј*, Београд: Српска књижевна задруга, 1990. стр. 53–54.

вечийо стање. Он придобија сељаке да шаљу децу учитељу Доситеју, „да их учи уљудном живљењу, да читају и пишу на српском, говоре гречески и рачунају”⁸. Образовање, у том смислу, може се рећи, постаје могући излаз или покретач боље ситуације у којој, како каже дуждев намесник, народ живи у страху – час воли Млетке, час Турке, час ћесара, а најрадије би све троје послао бестрага⁹. Недостатак *елементарној* у једну руку обележава и недостатак занатског, *техничкој* образовања – овај народ не уме да спреми зеца¹⁰, како каже Перута, нити игде има добрих кола или вешто направљеног плуга¹¹.

Народ чији опстанак није угрожен било каквим унутрашњим наративом¹² (као што неће бити случај у каснијим делима) с једне стране не допушта да му буде одузето једино *своје* што има – православна вера, али, истовремено, не уме да помогне сам себи у сиромаштву које га је задесило.

Српска породица је још увек на окупу када у једној од Радуловићевих прича чује вести о Сарајевском атентату¹³, међутим, већ прича о пријему Петра Принципа¹⁴ код краља Срба, али и *Хрваџа* и *Словенаца*, наговештава сву привидност на којој ће бити заснована коегзистенција Срба и Хрвата – у обе Југославије.

У том смислу, може се приметити како је породица с почетка шездесетих година двадесетог века, у време одвијања *Голубњаче*¹⁵, у стању почетне дезинтеграције. Архетип „смијешног старца” Диде, затим *pater familias*-а, који се бори између нужности да за породицу обезбеди, а нема одакле, и деце која губе поштовање за своје родитеље – до те мере да крше најсветији табу – чине породицу Милокуса. С једне стране, глад, жеђ, општа немаштина и стање вечитог притиска доводе до разбијања патријархалног и конзервативног

⁸ *Исјо*, стр. 47.

⁹ *Исјо*, стр. 39.

¹⁰ *Исјо*, стр. 77.

¹¹ Исто

¹² На овом месту, можда није згорег приметити да се, у време не много пре одвијања *Учићелја Досићеја*, код Лазе Костића, у *Пери Сеједишцу*, управо овакав проблем јавља код Срба који живе у Моришкој Крајини, а који се огледа у чињеници да постоје две струје присутне у српског живља: једна, која из практичних разлога нагиње прихватању римокатоличанства, и друга, она „косовска”, „видовданска”, која до трагичног краја одбија да се одрекне „православног Риста”. Разлика између ова два простора, пре свега, стоји на темељу чињенице да у Моришкој Крајини прети непосредна опасност само од Турака, док је Хабзбуршка власт релативно чврста, а у Далмацији то није случај, с обзиром на константно присуство и Млетака, као трећег фактора притиска и утицаја на ондашње Србе.

¹³ Јован Радуловић, „Са обе стране”, у: *Даље од омијара*, Београд: Српска књижевна задруга, 1988.

¹⁴ Јован Радуловић, „Нана Пепина”, у: *Сјаре и нове приче*, Београд: Дерета, 2002. Наиме, ради се о скраћеној варијанти приче „Са обе стране”.

¹⁵ Анализирана је драма, пре свега, као оно што треба да изађе пред шире масе, те као синтеза оног што треба да буде ударно у целој причи. Као референтно, коришћено је следеће издање: Јован Радуловић, *Голубњача*, Београд: БИГЗ, 1983.

модела породице. Исто тако, треба имати у виду политички тренутак због ког је ова драма била нарочито проблематична – и то, можда, не у толикој мери онај који се тиче српско-хрватских односа, колико онај који се тиче суочавања традицијског, видовданског егзистенцијалног наратива с наративом о „братству и јединству”, који опстаје кроз догматизовање пионирске лирике¹⁶ у лику Учитеља. Милокуси у овој причи опстају на простору два непомирљива наратива, на месту где се суочава зјапећи мрак Голубњаче с лириком цвећа и пролећа, а све то на земљи која је шкрта – са сумпоровитом кишницом у густијернама и кукурузом набављаним из Срема; на месту где се деца играју бомбама, а нема ни телефона, ни цесте. Иако је дошла слобода од млетачке и аустријске, и капиталистичко-југословенске власти и, како се чини, нема више директне потребе за црквом као предстражом идентитета, сиромаштво и необразованост су остали, а као вид духовног унијаћења се јавља „појуго-словењавање”. Мада „Христ” остаје исти, проблем није оно што се прихвата, већ оно што се тиме напушта – спомен на страдање, пре свега.

У том смислу, занимљиво је Радуловићево предочавање покушаја повезивања оног хришћанског, православног, и народноослободилачког – прво кроз лик епископа, друго кроз лик Блиједог Дамјана. Очевидна је тежња тамошњег живља да покуша да из два различита наратива пронађе – када је реч о статусу порекла као основне детерминанте идентитета – „најмањи заједнички садржалац”, и да у видовданској, слободарској етици покуша да постави темеље помирења две идентитетске могућности. Тако ће се, истовремено, чути и светосавске химне и народноослободилачке десетерачке песме – из уста Блиједог Дамјана – и то у оквиру прославе Видовдана.

У *Браћи њо мајери*¹⁷, генерацијска разлика између два брата – хрватског сина Браце и српског Веселина, очигледна је. Улога Брациног оца у рату била је опредељена националном идејом¹⁸ – мада је њено порекло у „празном стомаку”, а не „пуној глави”, како би то рекао Борислав Пекић – док је код Веселиновог оца случај био пре класни – опет више због глади и осећаја потлачености него из идеолошких побуда¹⁹.

¹⁶ На пример, када он деци појашњава промене у природи у пролеће, док у другом плану долази до сукоба између деце из српског и хрватског села (стр. 176–179).

¹⁷ Као референтно, користи се следеће издање: Јован Радуловић, *Браћа њо мајери*, Београд: Народна књига, 1989.

¹⁸ Према Брациним речима, Антишин одлазак у усташе је изгледао овако: „Једно јутро у Шмреково стиже камион пун робе, постола, хране и оружја, поче уписивање у усташе, мој Антиша међу првима, довуче кући свега и свачега, али и пушкомитраљез и сандук муниције” (стр. 61).

¹⁹ Такође према Брациним речима, овако је изгледало Крстаново прилажење комунистима, након што је преварен за надицу: „Опсовао је Крстан пругу, предузимаче, назвао их лупежима и гуликожама, није се никако могао смирити [...] Тога дана је Крстан Цвјетковић постао члан Уједињених радничких синдиката” (стр. 87).

Порекло је дефинисало Брацин живот, у ком се вечито суочавао са подозрењем, не као хрватски, већ као *усташки* син, док Веселин одраста за време МАСПОК-а, не разумевајући у потпуности идеолошке финесе због којих његов брат пали Динару²⁰. Он ће се суочити са другим типом дискриминације, као сељачко дете у великом граду²¹.

Брацин лик је један од најбоље представљених ликова који у Радуловићевом литерарном свету припадају *онима*, углавном представљенима као разорна снага демонског, нељудског порекла, што га чини утолико занимљивијим. Браца пише Веселину са два одклона – од народног и књижевничког говора, а, истовремено, он је свестан догматичних ставова усташке идеологије²² и својеврстан је скептик, не узимајући оно што је речено у потпуности здраво за готово, ослањајући се, пре свега, на лично искуство. Његово опредељење за усташтво мотивисано је дискриминацијом на основу порекла, чињеницом да је морао да живи у српском селу²³ и да је добио млађег брата Србина. Он одраста с представом о епској фигури оца пушкомитраљесца, с пуном свешћу о немаштини која је његово одрастање обележила, и сликом мајке која је остала верна патријархалној улози жене и када је постала глава куће²⁴.

С друге стране, Веселинова младост је обликована рокенролом уместо гуслама које се чују у његовом комшилуку у Кулини, крвавим матурским балом, спрам вашара на који су девојке ишле „да се покажу”, алкохолом и дувањем лепка. Његови учитељи нису Доситеји, већ феминизирани Горице. Личности од ауторитета нису епски Кончаревићи и Аврами, већ гротескни Тићани и Стипићи, комесари и активисти.

Крај романа наговештава обострани одлазак од завичаја и раскидање са пореклом. За Брацу, коме недостају мајчин осмех, вода са извора и сиро-

²⁰ Догађаји које Браца описује у „Шестом писму” брату Веселину.

²¹ Већ у првом поглављу, Веселина провоцирају мангупи, након чега и долази до убиства које покреће радњу: „Није педер, него сељак, не зна да чита” (стр. 13).

²² Примера ради, он тако говори о односу усташтва према муслиманима: „А он [Анте Павелић – Р. Л.] је такве, због савезништва и сарадње и заједничке мржње према Србима, назвао цвијећем хрватског народа, што је бесмислено, претјерано, лажно и превише удворички” (стр. 61), или о „’такозваном хрватском историјском државном праву”” (стр. 61), али исту скепсу испољава депатетизујући заносе који су се јављали на другој страни, у српском селу: „Да ли би имали Дан устанка да није било оног пијаног старца који их је слагао да су стигли Руси? Добро знаш гдје су у то доба били Руси, и како им је око срца, а и у самом пркнуту било” (стр. 68).

²³ На пример, он у „Четвртном писму” пише Браци: „Школска дјеца су за мном викала: ’Буњевац репати!’” (стр. 120), а учешће Брациног оца у Другом светском рату на усташкој страни изазиваће подозревање и када Брацо оде на одслужење војног рока.

²⁴ „Док је све провјерила и прегледала, тек сад дугачком столу прилази Вранка, сви би да јој направе мјеста до себе, помичу се, подижу, ћушкају једни друге. Она их смирује и сједа на крај, тамо где су жене и деца. Стидљиво, као кривац, и незаслужено, узима комад печења и круха, никога не види и не чује, загледила је у нову кућу, почиње јести” (стр. 178).

тињска јела, прекидање разговора са братом, у Веселиновом случају практично неминовни одлазак у затвор.

На крају, роман *Од Оћене до Блаје Марије*,²⁵ са темом пада Републике Српске Крајине у августу 1995. године, на изванредан начин завршава круг Радуловићевих дела која тематизују најинтензивније тренутке заоштрености српско-хрватских односа. Радуловићев роман почива на парадоксалној позицији обезглављеног и обезразумљеног народа – остављеног у вакууму између оне деструктивне силе која прети да пред собом све српско затре²⁶, и оне наизглед спасоносне силе којом управља *Матица* – и остварује слику пораза, безизлазне есхатолошке ситуације која је задесила Србе Крајишнике.

Темељи опстанка су, одавно уздрмани, сада и уништени, а роман се окончава истовремено и песимистички и оптимистички – венчањем младог војника Дакана и болничарке Каје, на улазу у Србију.²⁷

Чини се да, како многи ликови у роману примећују, народ престаје да живи у идеалу југословенског, али и *српског* наратива, мада се креће ка оном простору одакле је, према професору Маркану, министру у влади РСК²⁸, дошло до издаје и трговине Крајином. Радуловићев крешендо танатоса нема јасно окончање, те се поставља питање – да ли је венчање крајишког војника Дакана и болничарке Каје, пред улазак у Србију, показатељ спремности да она виталистичка, конструктивна, еросна сила крајишког народа још једном устане и супротстави се свим злима која је салећу – исто као што чини око Доситеја у цркви, натпевавајући се са католичким оргуљама²⁹, или као што чини окупљена изнад Голубњаче бранећи помен на своје мртве³⁰ – или ово венчање значи помирење са судбином, спремност да се живот настави у избеглиштву, које би, у другим околностима, суштински представљало повратак у окриље завичаја који су Срби у прошлости морали да напуштају.

У којој мери је то што Кузман остарелог оца оставља усташама на милост и немилост³¹, заправо слично оном лапоту у *Учићу Досићу*? Да ли је расуло у породици условљено само егзистенцијалним разлозима, или се

²⁵ Као референтно, коришћено је следеће издање: Јован Радуловић, *Од Оћене до Блаје Марије*, Београд: Евго-Giunti, 2008.

²⁶ Нарочито видљиво у поглављу 9, где хрватски војници понижавају и иживљавају се над заробљеним српским цивилима: „Мајку вам четничку... Убили сте ми ћаћу. Ја ћу направити нови Јасеновац... [...] Оћете у једној држави да живите? Оћете... Зваће се нови Јасеновац, биће у њој мјеста за све Србе... Под земљом...” (стр. 122). У правом смислу, овде се најбоље манифестује стилска одлика Радуловићеве прозе, коју примећује још Станко Кораћ, наводећи да је аутор „склон гротескним ситуацијама и мијешању стварних и фантастичних момената” (Станко Кораћ, *Прејед књижевног рада Срба у Хрватској*, Загреб: Просвјета, 1987. стр. 362).

²⁷ Јован Радуловић, *Од Оћене до Блаје Марије*, Београд: Евго-Giunti, 2008. стр. 162.

²⁸ „Е мој Шмрк, Хрвати нас надјачали, Србија издала и продала, Уједињене нације не виде и не чују” (стр. 146).

²⁹ 21. сцена у драми *Учићу Досићу*.

³⁰ 8. сцена првог дела *Голубњаче*.

³¹ Јован Радуловић, *Од Оћене до Блаје Марије*, стр. 72–73.

можемо (и морамо) запитати чиме је условљена небрига другог брата, Маркана, за очеву и судбину братовљеве породице? Министар у влади РСК, Маркан Милокус, јесте, уз монаха Никодима, метонимија обезглављености народа који је, после Другог светског рата, живео са тек церемонијалном улогом црквених поглавара, а након грађанског рата у бившој Југославији, остао суочен и са фактичком немоћи политичара на чијем наративу је била заснована њихова егзистенција. Народ остаје без Доситеја и Кончаревића, без Блиједих Дамјана и епископа, препуштен сам себи, а са онима који би требало да су симбол народног вођства – у друштву магарца Сандокана и ратног профитера, „ципације” и одрођењака Шмрка.

У том смислу, идеја Маркана Милокуса, изгубљеног у унутрашњим монолозима, његов сан о отоку на који ће се преселити Крајина – као анти-под Новом Јасеновцу, којим заробљеницима прете хрватски војници – представља имплицитан крај виђења Србије, која – иако се у њу иде певајући *Ој, Мораво, моје село равно* – престаје да буде простор у коме се зорњача тражи:

„Ни са најљућим отровницама парче земље више није могуће дијелити... Знам да за нас овакве мора постојати нека нада, мора бити оток кога нећемо ником отимати, поштено ћемо га платити, направити тапију на наше име. [...] Шта ћу прво урадити на том отоку? Узети балоту, бацити је високо, извести најбољи *бумбез*, тамо гдје падне неће се милиметар помакнути! [...] Да ли је данас наша патња већа зато што знамо где су гробља наших предака?”³²

Четири дела Јована Радуловића могу се посматрати као преломне тачке различитих фаза живота Срба Крајишника у Далматинској Загори – људи који, и у селима и у градовима, остају скоро на периферији цивилизације³³; који су толико дуго били препуштени себи самима да сваки њихов покушај повезивања с оним што је „савремено” собом носи дозу трагикомичног, чија егзистенција траје у сукобу епског и патријархалног са модерним и либералним. Живот на ивици опстанка, двоструко условљен борбом за голи живот и борбом за елементарно право на идентитет³⁴, условио је и суровост³⁵, и оста-

³² Нав. дело, стр. 114.

³³ Од провидура Перуте, који говори како крајишки Срби не знају шта су кола, преко лика Петра Принципа, којег, као метонимију крајишких Срба, игнорише „витешки краљ”, а потом и изолованости у камењару без цесте и телефона, све до часа када их на цедицу оставе и СР Југославија и Уједињене Нације.

³⁴ Ово примећује и Душан Иванић, пишући о Радуловићевој *Голубњачи*: „реално-историјски хронотоп *Голубњаче* последице ове драме постаје знак самопрепознавања народа којему је била ускраћена историја” (Душан Иванић, *Књижевности Српске Крајине*, Београд: БИГЗ : Чигоја штампа, 1998. стр. 304).

³⁵ При чему треба имати у виду правилну оцену Чедомира Мирковића, који пише да код Радуловића „осећање за суровост [...] не прераста у било какво *прокламовање*’ филозофије суровости” (Чедомир Мирковић, „Приповедач и романијер: Два погледа на прозу Јована Радуловића”, у: Јован Радуловић, *Браћа њо мајери*, Београд: Народна књига, 1989. стр. 248.

вљање утиска „примитивне људске заједнице“³⁶, и живот у вечитом расколу између наратива који је до једног тренутка био услов опстанка (национални и православни идентитет), и оног који се поставља као нови егзистенцијални императив (југословенско-комунистички дискурс). Дезинтеграција породице се развија ланчано: услед економских околности, развијају се неповољни социолошки услови, обликовани политичким манипулисањем, што ће, на крају, условити и пад оне војне границе коју су Срби Крајишници успешно чували вековима, за друге, а на крају изгубили када је било потребно да је сачувају за себе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Радуловић (1983): Јован Радуловић, *Голубњача*, Београд: БИГЗ.
- Радуловић (1988): Јован Радуловић, Са обе стране, у: *Даље од омијара*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Радуловић (1989): Јован Радуловић, *Браћа по мајери*, Београд: Народна књига.
- Радуловић (1990): Јован Радуловић, *Учићел Досићеј*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Радуловић (2002): Јован Радуловић, Нана Пепина, у: *Сшаре и нове ириче*, Београд: Дерета.
- Радуловић (2008): Јован Радуловић, *Од Оињене до Блаје Марије*, Београд: Evro-Giunti.
- Иванић (1998): Душан Иванић, *Књижевности Српске Крајине*, Београд: БИГЗ – Чигоја штампа.
- Кораћ (1987): Станко Кораћ, *Прејлед књижевности рада Срба у Хрватској*, Загреб: Просвјета.
- Мијач (1983): Дејан Мијач, О *Голубњачи*: из редитељске бележнице, у: Јован Радуловић, *Голубњача*, Београд: БИГЗ, 187–189.
- Мирковић (1989): Чедомир Мирковић, Приповедач и романсијер: Два погледа на прозу Јована Радуловића, у: Јован Радуловић, *Браћа по мајери*, Београд: Народна књига, 247–255.

³⁶ Дејан Мијач, „О 'Голубњачи': из редитељске бележнице”, у: Јован Радуловић, *Голубњача*, Београд: БИГЗ, 1983. стр. 187.

Rastko Lončar

Highschool “Jovan Jovanović Zmaj“

Novi Sad

RELATIONS BETWEEN GENERATIONS IN THE WORKS OF
JOVAN RADULOVIĆ (*UČITELJ DOSITEJ*, *GOLUBNJAČA*, *BRAĆA
PO MATERI* AND *OD OGNJENE DO BLAGI MARIJE*) AND THEIR
SOCIAL CONDITIONALITY

Summary: The paper examines – by using methods of analysis and synthesis, as well as comparative method – the possibilities of perceiving intergenerational relations in the families from Serbian Krajina in the works of Jovan Radulović that deal with different historical periods, as well as the causes of different internal forms of family communities, with special reference to their religious, political and economic conditionality.

Keywords: Dalmatian Zagora, drama, Jovan Radulović (1951–2018), family, novel.

Промоција романа *Браћа по мајери* на Коларчевом народном универзитету

Наташа Булатовић
Библиотека града Београда

УДК 821.163.41.09-31 Радуловић Ј.
DOI 10.46793/Uzdanica18.2.163B
Оригинални научни рад

ПРОШАО ЖИВОТ ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА – РОМАН АЛЕГОРИЈА О НЕСТАНКУ ЈЕДНОГ НАРОДА

Ајсџиракџи: Јован Радуловић се читалачкој публици представио као писац копнене, кршевите Далмације, настављач Симе Матавуља. Прве двије деценије стварања он је оријентисан искључиво на тематику и проблематику свог родног краја. Тек од романа *Браћа њо майјери* његова интересовања се шире ка већим урбаним срединама (Задар, Шибеник, Загреб, Београд, Љубљана). Вјештим уметањем у приповиједно ткиво романа *Прошао животи* (1997) мноштва података о географском простору Книнске Крајине, о тамошњим историјским, друштвеним и културним приликама, Радуловић не само да потврђује, већ доказује велики културолошки значај и континуитет постојања Срба у Хрватској. У овом роману, каже писац, *дао сам обол и дуј свима онима који су усјешно прадили оно што се звало Српска интелејенција на Приморју*.

Базична идеја која обједињује све тематске, мотивационе, карактеролошке, мисаоне, приповиједне, изражајне и квалитативне чиниоце у овом дјелу своди се на једну алегорију: прошао живот. Она сјенчи теме, ликове, време, позорницу збивања – читав свијет дјела. Она као покров прекрива све оно што се нашло унутар карактеристичних бијелих корица првог издања књиге, као једино надгробно слово некога ко је чуо све што су гласови мртвих имали да кажу; остаје само уопштена констатација изречена као уздах, са дубоким призвуком резигнације. Радуловићева умјетничка способност огледа се у варирању ове основне идеје увјек на другачији начин и различитим средствима: контрастом, симболима, алузијама, алегоријама. Нарочито је успјело истицање главне идеје у оним дјеловима у којима се највише удаљава од главних догађаја, у приказу народног живота и у културно-историјском контексту. Па чак и ликови имају једну заједничку улогу: да сачине једну кохерентну цјелину, да ревитализују колективни дух народа који је губитком свог природног станишта престао бити оно што је тамо био.

Дјело је у потпуности изграђено на хришћанској симболици: имамо календарски циклус најзначајнијих хришћанских и српских празника од Богојављења, преко Васкрса и Видовдана до Светог Николе, Бадњег дана и Божића. Помиње се Гојкова Голгота, брисање ногу косом грешнице, оплакивање мртвог, јахачи апокалипсе који долазе у виду убица Игњатових. Симболика основне идеје је такође у знаку христоликог страдања читавог једног народа.

Кључне речи: Јован Радуловић, роман *Прошао животи*, Книнска Крајина, Далмација, егзодус Срба.

ГЕОГРАФСКА ОСА ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

Јован Радуловић се од првог књижевног дјела 1978. године читалачкој публици представио као писац копнене, кршевите Далмације, настављач Симе Матавуља. Још је Матавуљ у својим приповијеткама подијелио Далмацију на три дијела: на Приморје, Острвља и Далматинску Загору. Ова три поднебља насељава становништво које је наизглед слично али суштински потпуно различито. Ту разлику условиле су другачија историја, вјера, окренутост различитим културним центрима, природа, језик, менталитет, начин живота. Тек од романа *Браћа њо мајтери* (1986) његова интересовања се шире ка већим урбаним срединама (Задар, Шибеник, Загреб, Београд, Љубљана).

Роман *Прошао живој* објављен је 1997. године (СКЗ) и одмах повољно оцјењен. Могло би се рећи да је ово дјело које је успјело да поврати углед писцу након дугог оспоравања проистеклог из ванлитерарних побуда. Невеликог је обима, па тако још више изненађује својим неочекиваним унутрашњим богатством. Награђен је трима великим наградама: наградом Књижевне заједнице „Борислав Станковић” из Врања, „Златним сунцокретом” Књижевне фондације „Витал” из Врбаса и наградом Фонда „Бранко Ћопић” Српске академије наука и уметности. Био је и у најужем избору за НИН-ову награду за роман године.

Писац на једном мјесту открива да је у току писања овог романа проживио „највеће и најслађе муке”.¹ Хронолошки гледано, роман настаје недуго после трагичних прогона Срба са простора Далмације и стога га можемо доживјети као неку врсту пишчевог ламентана над завичајем. Опет се у писцу буди онај његов познати прометејски пркос и бунт против неправде, он не може ћутећи да гледа шта се збива. Попут Селимовића, „позива за свједока мастионицу и перо”² и активира богату историјску грађу, уплиће је у прозно ткиво и чини саставним дјелом живота својих ликова. Њоме не само да потврђује, већ доказује велики културолошки значај и континуитет постојања Срба у Хрватској, вјеродостојно и широко сагледан живот народа из тог краја, њихове обичаје, морал, вјеровања, психологију, менталитет, сву трагику и љепоту боравка на том неплодном и вјечито зараћеном терену. Може се рећи да овај писац даје својеврсну енциклопедију душе српских Далматинаца, њено лице и наличје. Лијепо је примјетио Никола Стојановић да се дјело овог писца састоји из „уметничке истине храњене соковима завичајних

¹ Милош Јевтић: *Остјаје љрича – разговори са Јованом Радуловићем*, Кеј, Ваљево, 1999, стр. 29.

² Меша Селимовић: *Дервиш и смрт*, Просвета, Београд, 2005, стр. 21.

корена, али која стреми ка космополитским вредностима превасходно својом етичком основом и хуманошћу”.³

„У овом роману”, каже писац, „дао сам обол и дуг свима онима који су успешно градили оно што се звало ‘Српска интелигенција на Приморју’”. Он свјесно постаје ангажован писац, тачније писац-хроничар и осјећа сву тежину улоге која му је дата јер мора пером да се бори против заборављања и систематског мијењања историје. Па и када је успио у томе, свјестан је да та побједа на хартији не може измјенити стварну историјску неправду. Зато су његове муке при писању и слатке и горке, и он резигнирано закључује: „Тај пртљак историјских успомена може се сачувати само у литератури онако како је Игњатовић сачувао Сентандреју, Црњански Војводину из времена Сеоба, Сингер своје Јевреје у Пољској”.⁴ Има код овог писца нечег од некадашњег тврдог пркоса Пилипенда, Јанковића, Курића, помјешаног са прометејском храброшћу која се огледа у тој његовој рјешености да пером и мастилом разгрне вијековима таложене и врло осјетљиве *шабу шеме*. Сам писац то овако објашњава: „Слободно, без задршке копати по свим странама живота, политичке чињенице претварати у естетске, ићи оном опасном цртом која никако не сме бити фактографија и памфлет. То је могуће само ако као писац имате ‘резервни’, или искошен поглед на свет. Ту увек добро дође иронија, депатетизовати стварност, мешати фикцију и фактографију, контролисати машту, стилизовати живот не губећи из вида његову истинитост и уверљивост.”⁵

ПРИПОВИЈЕДАЧКИ ПОСТУПАК И КАРНЕВАЛИЗАЦИЈА

Роман *Прошао живој* има за основу двије породичне и двије љубавне приче које се дјелимично преклапају. Свака породична прича која прати неколико генерација нужно успоставља слику епохе, чак и када је, како ју је овдје окарактерисао Јован Делић, она „само фон меланхоличних прича о патњи, љубави и смрти”.⁶ Радња је смјештена у неколико далматинских градова и у далматинско кршевито залеђе до планине Динаре. Приказани догађаји из живота јунака поклапају се са најбитнијим дешавањима у српској Далмацији на културно-историјском плану током 20. вијека, а неким реминисценцијама залази и у средину 19. вијека. Радуловић користи технику писма као композициони принцип романа и уводи модеран поступак у приповиједању –

³ Nikola Stojanović: „Rane nezacelne” (predgovor), *Jovan Radulović, Televizijski filmski scenariji*, YU film danas, jugoslavenski filmski časopis, godina XVII, broj 4 (73), zima 2004.

⁴ Јован Радуловић: *Зрна из њеве*, Библиотека града Београда, Београд, 2007, стр. 185.

⁵ Јован Радуловић: „Човек и прича” (предговор), *Нема Веронике и грује њиче*, Глас српски, Бања Лука, 2005, стр. 10.

⁶ Јован Делић: „Радуловићева књига мртвих”, часопис *ПУТЕВИ*, 1/99, Бања Лука, стр.

„мјесечарску граматику”⁷, тј. нагле промјене граматичког лица (прво и друго, прво и треће лице). Радуловићев јединствен и оригиналан поступак огледа се у томе што писма пишу мртви људи, они који за живота нису имали прилику да кажу једни другима своје мисли и емоције, чиме се указује на промашеност, на живот који је неповратно *прошао*.

Већ је речено да је роман *Прошао живој* по својим спољашњим карактеристикама одређен као епистоларни роман. Међутим, ми у њему налазимо одлике и других типова романа (историјског, исповједног, путописног и биографског, романа васпитања, пикарског и полифонијског романа), као и елементе других жанрова (дневнички записи, епитаф, солилоквиј, сократски дијалог и менипеја).

Поријекло полифоновог романа Бахтин види у два жанра из области озбиљно-смијешног. Први је сократски дијалог, а други менипска сатира. Од сократског дијалога издваја особине: дијалогски начин тражења истине; сижејна ситуација одређује врсту дијалога јер се ради о исказу-исповјести човјека *на праћу*, тј. у предсмртном часу, чиме се постиже чишћење рјечи од сваког животног аутоматизма и објективности, тјера човјека да отвара дубинске слојеве личности и мисли; ствара се заматак лика-идеје и предиспозиције за будући *дијалог мртвих*, гдје се на дијалогској равни сударају ликови и идеје које дијеле вјекови.

Одлике менипске сатире јесу: органски спој фантастике, симболике и мистично-религиозног елемента са екстремним, натуралистичким и грубим. У њој се зачео посебан жанр – *разговор мртвих* – широко распрострањен у европској ренесансној књижевности у 17. и 18. вијеку. Бахтин сматра да је карневалско виђење свијета омогућило да се развију овакви жанрови као што је менипеја и сократски дијалози. Она омогућава да се прошири уска сцена појединачног живота, одређене ограничене епохе до релативно универзалне и општељудске сцене.⁸ Карневализација се јавља спонтано као послједица напора да се каже нешто више и на другачији начин од уобичајеног, а да притом не умањује нити доводи у питање озбиљност теме, већ, напротив, обезбјеђује њено постојање. Такав је случај и са гласовима мртвих у овом роману.

Радуловићев језик и прозни ритам потпуно су самосвојни и препознатљиви. Његов говор припада такозваном *говору Буковице*⁹, тачније једном од говора штокавског дијалекта ијекавског нарјечја херцеговачког типа ван граница Херцеговине. Дијалектолог Асим Пецо под Буковицом подразумјева крашки крај у сјеверној Далмацији између Велебита на сјеверу и сјевероистоку, Равних котара на југу, ријеке Крке на истоку и Каринског мора на

⁷ Јован Делић: „Радуловићева књига мртвих”, часопис *ПУТЕВИ*, 1/99, Бања Лука, 1999, стр. 64.

⁸ Mihail Bahtin: *Problemi poetike Dostojevskog*, Zepher Book World, Beograd, 2000, str. 127, 170.

⁹ Asim Peco: *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978, str. 85.

западу. То је отприлике онај рејон који се подудара са Матавуљевим појмом Далматинске Загоре. Поред неколико вокалских диференцијација, овај говор се од стандардног језика највише удаљава својом богатом и живописном некњижевном лексиком.

У роману *Прошао живој* имамо препознатљив регионални оквир, реалистичан приказ стварности, фолклорне пасаже и дијалекатски говор, прецизно историјско и временско одређење, универзалну људску проблематику, нарочиту хуморно-гротескну стилизацију, технику говора у писмима, промјене наративних и визуелних перспектива, али и говор мртвих, цитатност, особене композиционе принципе и многе друге поступке.

Наслов код њега има и аутопоетску функцију. Базична идеја која обједињује све тематске, мотивационе, карактеролошке, мисаоне, приповиједне, изражајне и квалитативне чиниоце у овом дјелу своди се на једну алегорију: прошао живот. Она сјенчи теме, ликове, време, позорницу збивања – читав свијет дјела. Стиче се утисак да она као покров прекрива све оно што се нашло унутар карактеристичних бијелих корица првог издања књиге, као једино надгробно слово некога ко је чуо све што су гласови мртвих имали да кажу; остаје само уопштена констатација изречена као уздах, са дубоким призвуком резигнације. Радуловићева умјетничка способност огледа се у варирању ове основне идеје увјек на другачији начин и различитим средствима: контрастом, симболима, алузијама, алегоријама. Нарочито је успјело истицање главне идеје у оним дјеловима у којима се највише удаљава од главних догађаја, у приказу народног живота и у културно-историјском контексту.

У уводу налазимо два цитата: први је Андрије Качића Миошића, преузет из дјела *Разговор угодни народа словинскога* из 1756. године.¹⁰ Качић је писац чија је основна идеја у овом дјелу да прикаже бурну историју Далмације и Босне, његову борбу против свих непријатеља који су господарили овим просторима, као и да истакне народну љубав за слободу и правду. Можемо претпоставити да Радуловић бира овог писца и његов цитат из два разлога: први је његов однос према смрти, а други према историји.

Други мото преузет је од руског нобеловца Ивана Буњина, пјесника, романописца и новелисте, који је пола свог живота, након Октобарске револуције, провео у емиграцији. Његове опсесивне теме су завичај, пропала руска спахијска имања, природа, а нарочито љубав и смрт.¹¹ Пјесма „Дома”, из које су стихови преузети, говори о трагично опустошеном сеоском имању око којег природа још увијек живи пуним животом, али је огњиште угашено: „Све је као и прије. Само је живот прошао”, резимира лирски субјект.

¹⁰ Andrija Kačić Miošić: *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Matica hrvatska i Zora, Pet stoljeća hrvatske knjevnosti, Zagreb, 1967.

¹¹ Иван А. Буњин: *Стихотворения 1886–1917*, Издательство художественная литература, Москва, 1965.

ВРЕМЕНА У РОМАНУ ПРОШАО ЖИВОТ

Роман је распоређен на четири временска слоја: први припада садашњем тренутку, тачније средини деведесетих година прошлог вијека, то је тренутак када су сви јунаци романа умрли. Други слој је повратак у прошлост, обухвата период од 1895. године до Другог свјетског рата и његови протагонисти су Нићифор и Иконија Мочивуна и Василија и Игњат Простран. Трећи временски слој поклапа се са временом у току Другог свјетског рата и наредних четрдесет пет година, да би се завршио тамо гдје почиње први временски слој. Обухвата животе Појке и Гојка. Имамо, дакле, циклизацију времена, а самим тим кружно организовану композицију романа. Посљедњи слој не везује се директно уз судбине јунака, већ тече континуирано крајњим рубовима приче. Ријеч је о историјском времену које у роману обухвата распон од средине 19. вијека до средине деведесетих година 20. вијека.

Простор у дјелу организован је по принципу паралелизама и контраста и има значајну улогу у карактеризацији јунака. Док је Гојко приказан увијек на отвореном простору и у природи, дотле је Појка редовно у затвореном простору, у стану, у *уклејој* школи у којој доживљава пад и трагедију, а нарочито у првој сцени када лежи у мртвачници. Стога њена прича о заробљеној жаби бива алегорија о сопственом животу.

Његови јунаци су ситуирани у прецизно уоквирен просторно-временски план, суштински срасли са својом подлогом, и без ње би њихова пуноћа била тешко остварива и разумљива. То су измаштани и стварни историјски ликови, побуњеници против социјалних неправди и немаштине, слој учених људи, књижевника, задужбинара, интелектуалаца који су се борили за право духовног и физичког опстанка српског народа у Хрватској. Сви Радуловићеви ликови имају једну заједничку улогу: да сачине једну кохерентну цјелину, да ревитализују колективни дух једног народа који је губитком свог природног станишта престао бити оно што је тамо био. По рјечима Новице Петковића, *Прошао живој* је „једини роман у који се он почео пресељавати”.¹² Марко Недић говори о митској димензији овог романа управо због његове симболике изгубљеног раја.¹³

Ликови се изграђују у тјесној повезаности са историјом, али се њихов унутрашњи свијет такође богато осликава. Они првенствено дјелују на релацији личних осјећања и интересовања, али их историјски токови покрећу на акцију и они усклађују своје приватно биће са општим интересима, дјелују у правцу остварења општељудских, хуманих и етичких начела. Нићифор,

¹² Новица Пековић: „Трагичне епистолe” (поговор), у: Јован Радуловић, *Прошао живој*, Виталова књижевна фондација, Београд–Врбас, 1998, стр. 198.

¹³ Марко Недић: „Елегична романескна прича Јована Радуловића”, *Основа и прича*, Филип Вишњић, Београд, 2002, стр. 285.

Иконија и Појка васпитавају и образују дјецу, Гојко се бори у рату, Игњат сузбија криминал. Сви су они потпуни посвећеници у свој позив.

Сем фиктивних ликова имамо у роману неколико историјских. По рјечима Душана Иванића, они се појављују „на окрајцима главних прича”.¹⁴ Нико Бартуловић, Григорије Божовић и далматински међуратни приповједачи – Периша Добријевић и пјесник Милутин Деврња. Као јунаке локалних народних предања и пјесама Иконија помиње хајдуке Драчу и Кутлачу, који су заиста постојали. Везују се за име Павла Решетара, оца Милановог, који је био представник власти и покушао да са њима преговара.

Чест Радуловићев поступак у овом роману јесте умножавање наративних перспектива. Налазимо га најизразитије у десетом писму, које је у потпуности изграђено на паралели различитих доживљаја оца-финанца и сина-богослова око једног истог догађаја – прославе петсто педесет година Косовске битке на Далматинском Косову. Посебно је занимљиво што је све предочено кроз синовљеву перспективу јер он добија улогу свезнајућег приповједача. Док он учествује у литургијском обреду, упознаје попа-војводу Ђујића и жену свог живота – Појку Мочивуну, истовремено опажа и прелама кроз своју свијест шта отац мисли и како вреба кријумчаре дувана.

Сви приповједачи говоре у граматичком другом лицу, обраћају се својим адресатима, што је одлика дијалошког начина општења. Међутим, они не очекују никакав одговор, већ писма користе у сврху приповиједања о сопственом животу и да уз то приповиједање упуте поуку онима којима пишу. Нарочито је то изражено у писмима очева и мајке (Нићифора, Игњата и Иконије) својој дјечи. Млађи пишу својим вршњацима да подијеле са њима трагична искуства живота и ријетке тренутке среће.

Сврха шеснаест дугих писама-монолога овог дјела није да их чују они којима су упућени, већ да допру до уха читалаца, да њима кажу оно што би требало да се запамти и пренесе као универзални исказ о једном народу и његовој трагичној историји преломљеној кроз визуру двије породице.

Гојко и Појка богато дочаравају у овим монолозима-писмима своја бурна љубавна осјећања која су четири године спутавана ратом и заробљеништвом, али ми налазимо да се њихов прави контакт заиста свео само на један сусрет и на два штура писма, прикривен дубоко испод површине и показује праву слику људи који нису имали прилику да кажу својим најближима неколико топлих људских ријечи. Посебно је то уочљиво код Појке и Гојка, али ништа мање потресно у односу Нићифора према своме рано настрадалом сину, или Гојков према неупамћеној мајци.

Облике прaviх дијалога налазимо у унутрашњем слоју писама, у ретроспективним пасажима приповједача, али су врло кратки, невјешти, свега

¹⁴ Душан Иванић: „Смисао облика”, *Наше стварање, часопис за књижевност, уметност и културу*, година XLV, 1–2/98, стр. 60.

по једна или двије реплике сваког од учесника. Стиче се утисак затворености ликова, њихове неповјерљивости и избјегавања причања о себи. Једини опширан дијалог развија се између Нићифора и књижевника Нике Бартуловића у тренутку кад их заједно воде на ликвидацију. Књижевник говори да открије свој идентитет, а уједно и да одагна страх од смрти али и да осуди власт силе, док му Нићифор у томе помаже, али се пред ликвидаторима држи достојанственије, суздржава се од личних тонова.

Дескрипција је ријетка и врло штура, што одговара начину приповиједања људи са овог поднебља. Налазимо је у Нићифоровом опису положаја и живота учитеља у сиромашним далматинским селима: „Удаљено од свијета и живота, од градова и варошица, у пустоши планина; изубијано зими ледом и мећавом, љети жегом несношљивом. Баченост у бестрагију, у сиромаштво, оскудицу и крш.”¹⁵ Ништа драматичнији није ни Игњатов персонификовани приказ кретања воза *као на џмору* у тренутку кад се мири са чињеницом да је коначно упао у замку кријумчара, а одмах затим слиједи један изненадни, лирски интониран доживљај природе иза кога ће уследити његова смрт: „По-подневни вјетрић, мирис суве траве, натпјевање зрикаваца”.¹⁶

Паралелу по значењу имамо и у Нићифоровом смртном часу: „Зора је тјерала мрак са површине свих предмета: камења, зидића, кржљавих стабала драче и граба, с пастирских колибица. Истовремено: тама и свјетлост, неизмјерни зимски мир; као да се ништа није догодило.”¹⁷

Не можемо се отети утиску како ова два, можда најуспјелија мјеста у роману, одишу истом оном атмосфером трагичног људског пропадања услед вјечног обнављања свега другог у природи.

ТЕМЕ У РОМАНУ

Неколико тематских цјелина има у роману. Прва обухвата призоре из најранијег сјећања из дјетињства и живота Радуловићевих ликова.

Друга цјелина описује некадашњи неуљепшани народни живот у далматинским селима и градовима, чији су саставни дио Радуловићеви јунаци. Ти описи имају изузетну етнографску вредност, нарочито гледано из данашњег угла, када је живот на тим просторима дословно прошао. Они потичу из забачених, кршевитих села у којима је глад и немаштина једини императив, гдје се ради по читав дан, а остаје се гладан, гдје нема услова за љубав и чистоћу јер се дјеца зачињу и рађају у бачвама (бурадима), а копилад остава на праговима богаташких кућа. Тешко одрицање зарад школовања дјеце,

¹⁵ Јован Радуловић: *Прошао живој*, СКЗ, Београд, 1997, стр. 51.

¹⁶ Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 132.

¹⁷ Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 163.

нетрпељивост између градске и сеоске, обично паметније дјеце; затим подучавање по селима гдје се учитељима ноћу краду дрва и рубље а дјеца носе поцјепане ратне униформе очева, гдје влада хајдучија и гдје се гаји жива успомена на локалне хајдуке Драчу и Кутлачу, гдје је свештеник приморан да чита страшне клетве упућене оном ко је украо све од учитеља, гдје су народни сајмови и вјерски празници једина велика окупљања људи, гдје се загледају цуре и склапају бракови, гдје у планини сирота дјеца прослављају сама крсну славу, гдје се стално гледа у небо јер се стрепи за винограде и љетину, гдје мужеви туку жене када узму мало жита у току вршидбе, гдје бабе сакривају новац у прегачама и гдје кад једно дијете умре од глади ставе га крај живог и чекају да обојицу скупа сахране.

Трећа тематска цјелина се ослања на богату културно-историјску грађу и посебно доприноси вредности романа, нарочито с обзиром на чињеницу да он није обимом велики. Уграђена је у роман готово сва важнија историја и културни живот Срба у Далмацији у распону од средине 19. до краја 20. вијека, преломљена кроз животе јунака и тјесно са њима скопчана. Јунаци се управљају по диктату историје и неријетко услед тога страдају или им она мијења судбине.

Директне или индиректне алузије на историјске догађаје налазимо већ од почетка: наговјештај последњег рата у Хрватској у коме младић, Појкин Ђак, губи живот; помене припајања једног дијела Далмације Италији; паралелу политичких околности и живота ликова коју прави Иконија Мочивуна: „Христос се родио у Јордану за вријеме безначајног и давно заборављеног цара Тиберија, а Иконија и Нићифор први пут се срели, погледали, крстили вјечитом љубављу за вријеме ружног цара Фрање Јосипа”.¹⁸ Усљедиле су револуционарне и бурне године пред балканске ратове и у току њих, када је српска омладина у Далмацији била окренута својој матици, када су се оснивале тајне организације за дочек српског престолонаслиједника у Задру, држали револуционарни и национални говори, рецитовали се стихови књижевника Нике Бартуловића и италијанског револуционарног вође Ђузепеа Мацинија, док их је хрватска власт оштро гонила и кажњавала батинама и затвором, да би се све завршило Нићифоровим бјегом у добровољце и јединим а комичним војним искуством – порађањем шверцерке дувана у црногорском затвору. Одјек историје имамо и у трагичној епизоди са објешеним војником који по повратку из рата живи сам са мајком удовицом, и који услед опште глади и немаштине украде сву имовину учитељима Иконији и Нићифору и за то бива проклет у цркви. Прослава Видовдана и петсто педесет година од Косовског боја пада годину дана пред почетак нових бурних догађаја на тамошњој историјској сцени. Уводи се лик попа Ватре, каснијег далматинског четничког вође – Момчила Ђујића, којем ће се убрзо, по отпочињању

¹⁸ Јован Радуловић: *Прошао живиој*, стр. 55–56.

Другог свјетског рата, придружити Гојко Простран. Његов отац Игњат гине од кријумчара дувана који сада сачињавају нову државну власт, а исто тако и Нићифор непосредно након рата, од стране побиједника револуционара, када још није успостављена правна држава. Аутор на овом мјесту узима слободу услед непостојања вјеродостојних историјских чињеница и смјешта смрт Нике Бартуловића у овај контекст. Појкина и Гојкова писма и судбине потпуно су у власти ратних дешавања. Појка свједочи о тајним дружинама које су по градовима организовале антидржавне скупове, док Гојко вјерно описује живот и борбу четника по обронцима Динаре, њихов велики скуп на Васкрс 1943. године на Далматинском Косову, последњу битку код Книна и заробљеништво у Италији, дирљиве описе прославе Божића у логору. Крај је најтрагичније поигравање историје са судбином јунака: након рата Појка завршава у загрљају Гојковог ратног непријатеља, а Гојко од њих гине као ноћни ухода.

Културна историја се огледа у приказу снажно организоване вјерске и просвјетне дјелатности, у задужбинарству, бризи о образовању градске и сеоске дјеце од стране богатих српских трговаца и вјерских вођа на Приморју. Дата је сажета историја школства у Далмацији кроз рјечи Нићифора Мочивуне упућене сину: „Мој Милошићу, до половине прошлог вијека, звање учитеља у Далмацији добијао је једва писмен човјек. Раније је било још горе – није било правих течајева за стварање учитеља. Поред ниског образовања, то су често били људи сумњивог морала, скитнице, бјегунци из једне земље у другу, да избјегну личну одговорност, лажну или праву оптужбу од стране власти.”¹⁹ Имамо затим вјеродостојан приказ живота сеоских учитеља који Нићифор овако резимира: „Пучки учитељ је као и магарац. Самар на леђа, притегни кукун, натовари и упрти до неба [...] Нити племенитијег звања, нити тврђег и горчијег круха.”²⁰

Помињу се Завод за народне учитеље у Задру, такозвани *Илирски конвикт* и Женска учитељска школа *Виа дел Трибунале*, које похађају Радуловићеви јунаци. У то време у Шибенику постоји *Српска вјероисповједна женска школа* и *Мушке закладне основне школе*. Дата су имена њихових задужбинара: Далматинаца епископа Стефана Кнежевића, Ковачевића и Јована Бована. У то време постоји и *Српска зора* у Дубровнику, која стипендира најбоље ђаке. Видимо да су ђаци српских школа „говорили слободно, читали и писали српски, појали народне и црквене пјесме”,²¹ учествовали у раду мушко-женског *Српског дјетињег тјелаштва*. Кроз Задар пролази богојављенска литија у присуству владике и великог броја православних вјерника, ђака и њихових наставника и васпитача. Тадашњи живот српских трговаца на овом простору

¹⁹ Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 25.

²⁰ Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 49–50.

²¹ Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 44.

описује се кроз рјечи Иконије, која као нахоче доспјева у трговачку породицу. „Трговина с народном робом”, каже она, „по градовима на обали, по варошима у залеђу, била је сва у српским рукама.” И додаје: „Међу српским трговцима на Приморју, владао је још од старине лијеп обичај: поред своје дјеце коју подижеш и упућујеш у послове, одабери бар једно сиромашно и бистро дијете, макар из најудаљенијег краја свог народа. Дај му шансу, призови га, научи, упути у посао, по потреби помажи.”²²

Средином 20. вијека на Далматинском Косову прославља се педесет година од оснивања цркве Лазарице заједно са обиљежавањем годишњице Косовске битке. За време Другог свјетског рата припремале су се кришом представе по градовима и растурале новине које су састављали борци-списатељи, а служиле као потпора борцима и народу.

Дуж читавог дјела опажамо имена писаца и културних радника који потичу са ових простора или су ту некад боравили. Помен о њима активирају сами јунаци обично по неким заједничким додирним тачкама са њима. Тако Матавуља, Шимуновића, Сењанин Новака и Истранина Цара Емина набрајају такође као своје претходнике учитеље; Владимира Назора, Иву Ћипика и Нику Бартуловића помињу или цитирају при активирању неких тема о којима су ови писали; Павла и Милана Решетара, Саву Бјелановића, Григорија Божовића, Перишу Добријевића, Нику Бартуловића и пјесника Милутина Деврњу налазимо као фиктивне јунаке у роману или их Радуловићеви јунаци помињу као да су живјели непосредно прије њих. Један број страних или недалматинских писаца ушли су у приповиједно ткиво путем њиховог помена и путем отворених или скривених цитата Радуловићевих јунака. То су: Хомер, Његош, Рилке, Фортис, Леопарди, Гарибалди, Никола Томазео и Ђузепе Мацини. Велики број директних цитата преузет је из књиге Ђузепеа Мацинија *Дужности човека*,²³ било да их преводи Иконија или цитира Нићифор. Мацини је био италијански патриота, револуционар, филозоф и политичар, идеолог покрета за уједињење Италије, за који се борио политички и оружаном. Његово револуционарно и хуманистичко начело одговарало је темпераменту ових ликова. Они слиједе његове савјете о дужностима рада, патриотизма, вјере, просвећивања, брака и васпитања.

ХРИШЋАНСКА СИМБОЛИКА У РОМАНУ

Можемо се на овом мјесту осврнути на један циклус симбола расутих дуж текста који имају улогу мотивационих чинилаца у свјести јунака, а че-

²² Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 35–36.

²³ Ђузепе Мацини: *Дужности човека*, Издање И. Ђ. Ђурђевића, Београд–Сарајево, 1919.

сто су грађени у виду контраста који повезују различите сцене и јунаке или антиципирају будуће догађаје. На примјер: црвена капица коју носе Гојкова мајка а касније Појка, суша и киша у Далмацији и Италији, помрачено сунце, вода и бунар, Појкини снови, поређење са пламеном свијеће коју гаси капетан Половина, капи Појкине крви на мјесту гдје ће касније убити непријатеље, свјетлост коју види умирући Игњат у истом тренутку његов син Гојко овако доживљава: „Као из вреће, из биљца или кабанице, да домаћица истресе на провјеру гомилу старинских дуката; тако небо просу у стотине комадића звијезду негдје у море. Падалица! Запламсао је пред мојим очима необичан ватромет. Неко је умро, изговорио сам гласно”.²⁴

Дјело је у потпуности изграђено на хришћанској симболици: имамо календарски циклус најзначајнијих хришћанских и српских празника од Богојављења, преко Васкрса и Видовдана до Светог Николе, Бадњег дана и Божића. Помиње се Гојкова Голгота, брисање ногу косом грешнице, оплакивање мртвог, јахачи апокалипсе који долазе у виду убица Игњатових. Симболика основне идеје је такође у знаку христоликог страдања читавог једног народа.

Величанствени описи неба у тренутку кад умиру Игњат Простран или Нићифор Мочивуна, описи грчевите борбе са неприступачном природом и опстајање у свакаким недаћама српског народа у Далмацији по нашем мишљењу служе да прикажу пишчево есхатолошко поимање постојања. Усталасана и раскошна композиција романа, слојевитост порука, идеја, слика и симбола, трајност општељудских и хуманих вредности које оно носи говори нам супротно од онога шта нам ликови у роману *Прошао живој* поручују. Живот није ништа друго до истовременост таме и свјетлости.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Аристотел (2008): Aristotel, *O pesničkoj umetnosti*, Beograd: Dereta.

Бахтин (2000): Mihail Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, Beograd: Zepter Book World.

Буњин (1965): Иван А. Буњин, *Стихотворения 1886–1917*, Москва: Издательство художественная литература.

Вучковић (2005): Радован Вучковић, *Модерни роман двадесетог века*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Вучковић (1998): Радован Вучковић, Романсијерски реквијем (поговор), у: Јован Радуловић, *Прошао живој*, Београд–Врбас: Виталова књижевна фондација.

Делић (1999): Јован Делић, Радуловићева књига мртвих, *Путићи*, 1/99, Бања Лука.

²⁴ Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 174.

Достојевски (1973): Фјодор М. Достојевски, *Приповејке III*, Одабрана дела светских класика, Београд: Рад.

Иванић (2001): Душан Иванић, Свјетови приповиједања (поговор), у: *Најлепше приповејке Јована Радуловића*, Београд: Просвета.

Иванић (1998): Душан Иванић, Смисао облика, *Наше стварање, часопис за књижевност, уметност и културу*, год. XLV, 1–2.

Јевтић (1999): Милош Јевтић, *Остаје прича – разговори са Јованом Радуловићем*, Ваљево: Кеј.

Јеремић (1978): Љубиша Јеремић, *Проза новој силе, критике и олеги*, Београд: Просвета.

Јеремић (2007): Љубиша Јеремић, Преображени регионализам у прози Јована Радуловића, у: *О српским њисцима*, Београд: СКЗ.

Јефтимјевић Лилић (2004): Милица Јефтимјевић Лилић, Идеална пројекција приповедачке самосвести, у: *Поетика слушање*, Косовска Митровица: Књижевно друштво Косова и Метохије.

Качић Миошић (1967): Andrija Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinsko-ga*, Zagreb: Matica hrvatska i Zora, Pet stoljeća hrvatske književnosti.

Костић (2005): Лаза Костић, *Међу јавом и међ сном*, Београд: Политика, Народна књига.

Мацини (1919): Ђузепе Мацини, *Дужности човекове*, Београд–Сарајево: Издање И. Ђ. Ђурђевића.

Марчетић (2003): Adrijana Marčetić, *Figure pripovedanja*, Beograd: Narodna knjiga / Alfa.

Недић (2002): Марко Недић, Елегична романескна прича Јована Радуловића, у: *Основа и прича*, Београд: Филип Вишњић.

Петковић (1998): Новица Петковић, Трагичне епистоле (поговор), у: Јован Радуловић, *Прошао живој*, Београд–Врбас: Виталова књижевна фондација.

Пецо (1978): Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd: Naučna knjiga.

Поповић (2007): Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, Beograd: Logos Art.

Радуловић (2005): Јован Радуловић, Човек и прича (предговор), у: *Нема Веронике и грује приче*, Бања Лука: Глас српски.

Радуловић (1988): Јован Радуловић, *Даље од олтара*, Београд: СКЗ.

Радуловић (2000): Јован Радуловић, *Идеалан љац*, Београд: Филип Вишњић.

Радуловић (2007): Јован Радуловић, *Зрна из њеве*, Београд: Библиотека града Београда.

Радуловић (1997): Јован Радуловић, *Прошао живој*, Београд: СКЗ.

Русе (1995): Жан Русе, *Нарцис романовисац*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница З. Стојановића.

Селимовић (2005): Меша Селимовић, *Дервизи и смрт*, Београд: Просвета.

Стојановић (2004): Nikola Stojanović, *Rane nezacelne (predgovor)*, u: Jovan Radulović, *Televizijski filmski scenariji, YU film danas, jugoslovenski filmski časopis*, god. XVII, br. 4(73).

Успенски (1979): Boris A. Uspenski, *Poetika kompozicije*, Beograd: Nolit.

Штанцл (1987): Franc Štanc, *Tipične forme romana*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Nataša Bulatović

Belgrade City Library

PROŠAO ŽIVOT BY JOVAN RADULOVIĆ – ALLEGORICAL NOVEL ABOUT THE DISAPPEARANCE OF A NATION

Summary: Jovan Radulovic introduced himself to the readership as a writer of mainland, karst Dalmatia, as well as the literary successor of Simo Matavulj. The first two decades of Radulović's literary work were oriented exclusively to the topics related to his homeland. Only since the novel *Braća po materi* has his interests spread to larger urban areas (Zadar, Šibenik, Zagreb, Belgrade, Ljubljana). By skillfully inserting a multitude of data about the Knin region, about its historical, geographical, social and cultural circumstances, into the narrative of the novel *Prošao život* (1997), Radulović highlights the great significance and continuity of Serbian culture in Croatia. *In this novel, says the writer, I paid homage to all those who successfully built what was called 'Serbian intelligence on the Coast'.*

The basic idea that unites all thematic, motivational, characterological, narrative, expressive and qualitative factors of the novel is reduced to the allegory of *passed life*. It permeates topics, characters, time, events – all elements of the novel. The basic idea is diversified in many different ways and by using different stylistic means: contrasts, symbols, allusions, allegories. The idea is particularly emphasized in the passages describing everyday life of the people, as well as cultural and historical events. Even the characters have one common role: to form a coherent whole, to revitalize the collective spirit of the people that, by losing its natural habitat, has ceased to be what it was there.

The novel is completely built on Christian symbolism: there is a calendar cycle of the most important Christian and Serbian holidays: Epiphany, Easter, Vidovdan, Saint Nicholas and Christmas; mention is made of Gojko's Golgotha, wiping feet with a sinner's hair, mourning the dead, the riders of the apocalypse who come in the form of Ignjat's killers. The basic idea can also be interpreted as a symbol of the Christ-like suffering of an entire nation.

Keywords: Jovan Radulović, novel *Prošao život*, Serbian Krajina, Dalmatia, Serbian exodus.

Миливој С. Ђук
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик
Студент мастер студија

УДК 81'373.21/.23::821.163.41.09-31 Радуловић Ј.
DOI 10.46793/Uzdanica18.2.177C
Оригинални научни рад

ИЗ ИМЕНОСЛОВА РОМАНА *БРАЋА ПО МАТЕРИ* ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА¹

Ајсџракић: У овом раду представљена је антропомастичка анализа романа *Браћа по мајери* Јована Радуловића. Циљ рада је да се осветли Радуловићев приступ антропонимима (и топонимима) у наведеном роману. Истраживање је нарочито усмерено на фиктивни део укупног антропонимског корпуса, где је до изражаја највише дошао Радуловићев однос према именима ликова у роману, особито његова склоност ка осмишљавању именâ. Приликом анализе користили смо се доступним речницима именâ и презименицима, уз неизоставно ослањање на сопствено језичко осећање.

Кључне речи: антропомастичка анализа, Јован Радуловић, *Браћа по мајери*, фиктивна антропонија, семантичка мотивисаност, творбени обрасци, оноματοлошка значења.

1. О АНТРОПОНИМИЈИ

1.1. КЊИЖЕВНИ ТЕКСТ КАО ГРАЂА ЗА АНТРОПОНОМАСТИЧКУ АНАЛИЗУ

По дефиницији Милице Грковић, антропонија је „целокупан скуп личних имена одређене области, одређеног језика, одређене епохе или одређеног документа” (Грковић 2017: 261). Управо је последња наведена могућност она која се тиче нашег рада, будући да је и књижевни текст – у нашем случају роман – изванредан документ који, осим својих књижевноуметничких особености, стилистичких својстава или карактерологије ликова, садржи и имена, презимена и надимке тих ликова, те је стога подесан и за једно антропомастичко истраживање које и јесте тема нашег рада.

¹ Наслов је истоветан наслову мастер рада из ономастике, одбрањеног на Филолошком факултету Универзитета у Београду 1. 9. 2020. године. Такође, у погледу самог садржаја овај рад производи из поменутог мастер рада.

1.2. О АНТРОПОНИМСКИМ КАТЕГОРИЈАМА

Антропонимске категорије, од којих нарочито име, не могу се сматрати тек пуким називом, односно само спојем гласова којим се људи дозивају. Напротив, оне одувек представљају сложен механизам који отвара широко поље значења и функција. Управо на том пољу се и заснива било која од анализа антропонимије којима је могуће приступити.

У раду *Терминологија српске антропонимије* Михаило Шћепановић и Снежана Баук истичу да је антропонимска категорија примарна онимичка јединица антропонимијског система која има посебан формално-граматички лик и засебно оноματοлошко значење; у антропонимском систему савременог српског језика аутори издвајају две антропонимске категорије: *лично име* и *презиме* (Шћепановић, Баук 2003: 274).

Надовезујући се на наведено терминолошко гледиште, рекли бисмо нешто више о *надимцима*, будући да су и они заступљени у нашем раду и то углавном у складу са гледиштима која у наставку наводимо. Јордан Моловић сматра да су надимци посебан део ономастикона, назива их обичним речима, али семантички одабраним према својствима или карактерним особинама људи, најчешће с пејоративним значењем (Моловић 1977: 365). Надимци су, наиме, показатељ одређене мане, како физичке, тако и духовне, затим одлике карактера, темперамента и личности. Исти је случај и са надимцима у књижевним делима, те тако Милош Ковачевић пише: „Епонимија властитих имена заправо значи успостављање њихове асоцијативне везе са структуром неке од заједничких именица. Једноставније речено, то значи свођење интерпретације имена на надимак. Јер на грчком епоним и јесте надимак” (Ковачевић 2012: 304). У наставку, он децидирано констатује: „Ако се властита имена освјетљавају преко надимака, онда она нису нити могу бити празна, она имају као и све именице семантички садржај” (Исто). Управо ово виђење навешће нас да неке нетипичне надимке које проналазимо у роману *Браћа по мајтери* Јована Радуловића посматрамо као антропониме са извесним семантичким садржајем који ћемо покушати и објаснити.

2. О ОДНОСУ ПИСАЦА ПРЕМА ИМЕНИМА СВОЈИХ КЊИЖЕВНИХ ЛИКОВА

Пишући о односу писаца према именима, Милица Грковић истиче да је у свету већ установљена грана науке која се овим проблемом бави, а то је – *лијтерарна ономастика*. Уз то, ауторка наглашава како код нас није било већих и озбиљнијих истраживања ове врсте, етикетирајући ово поље као не-испитано. Грковић сматра да однос писца и имена „осветљава нову димензију књижевног дела, у коме аутор најчешће није избор препуштао случајности,

него је у свом промишљању налазио низ разлога да се одлучи за једну од могућности” (Грковић 2017: 214). На ову тему ауторка још каже да су „у делима већине књижевника имена [...] брижљиво бирања да употпуне физиономију личности о којој пишу” (Исто: 218). Она такође констатује да се и у нашој и у страној литератури „именом као посебним стилским средством постиже изузетан ефекат” (Исто: 221).

И Павле Флоренски је још раније у својим *Именима* говорио о „неравнодушности писаца када су у питању имена приказиваних ликова” (Флоренски 2017: 5). По њему, било би суштинско неразумевање уметничког стваралаштва сматрати литерарна имена произвољним и случајним. Још дубље промишљајући ово питање, он долази до закључка да су „у књижевном стваралаштву имена [...] категорије сазнања личности будући да у стваралачкој уобразиљи имена имају снагу личносних форми” (Исто: 20).

3. РАДУЛОВИЋЕВ ОДНОС ПРЕМА ИМЕНИМА У СВОМ ДЕЛУ

3.1. ИЗМИШЉЕНИ ТОПОНИМИ У РОМАНУ *БРАЋА ПО МАТЕРИ*

У контексту претходно предочених теоријских поставки анализирали смо однос Јована Радуловића према именима у његовом роману *Браћа по мајери*. Као својеврсну потку која би нам ову антропомастичку анализу могла учинити смисленијом и оправданијом, препознали смо чињеницу да је наш писац у овом роману *измислио* три топонима (прецизније речено: ој-конима), односно називе за три села у којима се део радње у роману одвија – онај део радње везан за Книнску Крајину. Реч је о селима *Кулина*, *Шмреково* и *Врачевица*. По извесним географским смерницама које се у роману готово нескривено дају могло би се можда и наслутити о којим је селима заправо реч. Ипак, те чињенице нису од значаја за наш рад, као што то јесте сама околност да наш писац прибегава измишљању топонима како ни на који начин не би компромитовао житеље реалних села. Поред тога, за сваки од три наведена топонима могла би се изнаћи семантичка мотивисаност; представимо их, уз ограду да наше претпоставке не морају бити тачне. *Кулина* би тако могла бити аугментатив именице *кула*, а што би се, вероватно, односило на остатке бедема неког утврђења. У основи топонима *Шмреково* наслућујемо именицу *смрека* која, дијалекатски обојена, има и варијанту *шмрека*, те би се могло претпоставити да је реч о селу у ком је изразито заступљен овај четинарски тип дрвета. Што се тиче топонима *Врачевица*, указују нам се две могућности: 1) мотив је именица *врач*, односно глагол *врачање*, 2) мотив је народни назив за празник Светог Козме и Дамјана – *Врачеви* / *Врачи* (којима је, могуће је, посвећена црква у том селу или пак тај празник празнује најве-

ћи број кућа у селу). Била наша семантичка анализа тачна или не, чињеница је да се Радуловић на особен начин позабавио осмишљавањем топонимâ.

3.2. ТОПОНИМ КАО ИНИЦИЈАЛ

Поред три наведена примера, он се послужио још једним интересантним поступком именовања, а то је употреба само првог слова – слова *Т*. Према нашој претпоставци, реч је о граду Книну, с обзиром да је латински назив за Книн – *Ticinium* (негде се да пронаћи и: *Tnin/Tnen*). Занимљиво је да Радуловић у роману истовремено употребљава и назив *Книн*; међутим, кроз текст установљавамо да је овом интересантном и вештом поступку употребе слова *Т*. прибегавао онда када је, фикционализујући радњу, желео да читаоцу скрене пажњу са реалног места, односно да замаскира сваку алузију на реално место (град Книн). С обзиром на резултате анализе презимена у реалним селима Книнске Крајине на која смо се фокусирали сматрајући их, по одређеним знацима у самом тексту, управо тим простором који је аутор насловио тим измишљеним именима, долазимо до увида у то да ни највећи део презимена у роману не одговара онима која се јављају на реалном географском простору који је у роману узет за оквир приче. Ова спознаја имплицитно нам указује на то да се Радуловић јесте фокусирао на села Книнске Крајине, да је своје ликове осенчио реалним менталитетским цртама тог поднебља, али да је настојао, како нам се доима, да замаскира сваки траг који би читаоца могао упутити на конкретне људе, односно на њихова имена. Ово се, дакако, односи само на оне фикционалне моменте у роману, не и на историјске који су дати према расположивим документима која је Радуловић морао користити пишући те пасаже.

3.3. ПРИМЕР СЕМАНТИЧКЕ МОТИВИСАНОСТИ ИМЕНА

Пре него што се дотакнемо анализе дела антропонима из романа *Браћа по мајери*, осврнули бисмо се на један еклатантан пример који иде у прилог нашој тврдњи да Радуловић изузетно води рачуна о именима која надева својим литерарним јунацима. Реч је о приповеци „Нема више Веронике”, чијим се насловом упућује на недостатак саучешћа и самилости међу људима, будући да име ове хришћанске светитељке симболизује управо таква осећања, а на шта указује професор Иванић у збирци есеја *У мајиници приче* (Иванић 2013: 97). Овај Радуловићев поступак открива нам његову намеру да употребом одређеног имена пренесе одређену поруку. У питању је, дакле, свестан и дубоко промишљен одабир имена, што је у корелацији са претходно реченим тврдњама да писци именима поклањају нарочиту пажњу и да се њима служе као врло ефектним средством за постизање литерарног циља који су себи задали.

4. ИЗ АНАЛИЗЕ АНТРОПЕНИМИЈЕ РОМАНА *БРАЋА ПО МАТЕРИ*

4.1. О МЕТОДОЛОГИЈИ

Према Шћепановићевом виђењу, „не постоји унапред одређен и усталин методолошки поступак код обрађивања ономастичке грађе” (Шћепановић 1997: 16). Још конкретније, аутор наставља: „Показао се најсигурнијим поступак да се сваки истраживач прилагођава особеностима саме грађе, нарочито кад је реч о њеној лексичко-семантичкој интерпретацији и уочавању најфреквентнијих структуралних модела” (Исто). У складу са наведеним, и ми смо себи дали извесну слободу приликом спровођења наше анализе, не поступајући увек искључиво у складу са неким већ утврђеним поступцима у обради ономастичке грађе. Наиме, понекад смо се ослањали на наш осећај, представљајући сопствену ономотолошку анализу, али готово увек у складу са доступном литературом коју смо користили.

4.2. ВАРИЈАНТНОСТ АНТРОПЕНИМИЈА СА ДАЛМАТИНСКОГ АРЕАЛА

Роман *Браћа по мајери* подразумева два географска ареала (Далмацију и Београд), што грађу коју смо обрађивали чини шароликијом и занимљивијом. Ипак, нарочит акценат приликом писања рада ставили смо на простор Далматинске Загоре (Книнске Крајине) као ареал на ком се сусрећу две религије и два народа, па самим тим и различите варијанте каткад и истих антропенимија. Постојање таквих варијанти пружало нам је могућност поређења истих, уз описне констатације обличних разлика међу њима.

Када је реч о поменутих варијантама (назовимо их условно „православна” и „католичка”), њих најбоље илуструју следећи антропеними: надимак *Ђурош* и презиме *Јурина* – оба од имена Георгије/Ђорђе; имена *Јован* и *Ивица* – од имена Јован; име *Стеван*, надимци *Стевела* и *Степице*, и презиме *Степић* – од имена Стефан. Такође, међу „католичким” антропенимима варијантни су име *Фрањо* и презиме *Франић*, оба настала од имена Франциско; од имена Антоније (Антонија) имамо у роману антропениме *Анђелина* и *Тонкара*, први изведен од првог, други од другог дела имена. Занимљив је такође паралелизам између (и)јекавског презимена *Цвјетковић* и икавског имена *Цвићко*.

4.3. ОСОБЕНОСТИ НАДИМАКА

Када су у питању надимци, Радуловић употребљава и оне аугментативне, каткад и са пејоративним призвуком (*Аниџиша*, *Ђурош*, *Миреља*, *Сивељеа*, *Тонкара*), али и хипокористике типа *Вајо*, *Маркан*, *Пашко*, *Сјаско*, *Тићан*. Сви ови облици типични су за западне крајеве у које је Радуловић и сместио део своје романескне приче, што јасно говори о томе да он није одступао од реалних дијалекатских, односно локалних колорита када су имена у питању. У оквиру радње која се одвија у Београду занимљиви су надимци *Билмез* и *Кондукџерка*, а нарочито је занимљив надимак *Горица* који се односи на наставника *Горана* настраног понашања и који код читалаца изазива смех, будући да је *Горица* женско име.

4.4. ПРИМЕРИ СЛИКОВИТЕ СЕМАНТИЧКЕ МОТИВИСАНОСТИ

Из саме антропономастичке анализе романа *Браћа по мајери*²¹ издвојили бисмо неколико антропонима које сматрамо речитим и сликовитим примерима семантички мотивисаног одабира имена, а што смо покушали и да објаснимо. Међу издвојеним антропонимима три су имена и три презимена.

Вранка

По Велимиру Михајловићу, „[о]снову *Вран*- срећемо у антропонимији и топонимији. Основно значење везано је за *црну боју*, а ово се односи и на птицу *врану* (die Krähe, cognix)” (Михајловић 2002: 164). На реално именовање овог женског лика у роману претпостављамо да је утицај имала боја њене косе – *црна* (*vrână*). Међутим, на основу црне судбине јунакиње *Вранке* (рано остала сироче, напатила се кроз живот, погинула од струјног удара), могла би се претпоставити семантичка мотивисаност овог имена, односно пишчева интенција при именовању. Иако Шимундић у свом *Рјечнику особних имена* наводи да је име Вранка постало „od Franka promjenom f > v” (Шимундић 1988: 373), у овом случају се то не показује као тачно, а што потврђује горе-наведено објашњење. У прилог томе говори и презиме овог женског лика – *Франкић*. Наиме, да је у питању алтернација *ф* → *в*, она би захватила и презиме које би онда гласило *Вранић*. Пошто то није случај, закључујемо да је лично име *Вранка* изведено од *црне боје*.

Занимљивом нам се чини околност да се *Вранка* удаје за (Антишу) *Гаврана*, чиме писац као да удвостручује сву тежину њене судбине: *врана* +

²¹ Као извор користили смо латинично Просветино издање из 1986. године и сви примери реченица, са бројевима страница у загради, наводе се према том издању, премда ћирилицом.

Ћавран. Интересантно је, такође, да у *Речнику личних имена код Срба* Милице Грковић ово име уопште није наведено.

Брацо

„Тринаестог травња тридесет седме, родио им се син, то јест ја, Вранка ми је причала: Антиша био толико сретан, и за то доба, изабрао ми најмодерније име – Брацо. Не Браслав, него баш Брацо.” (29)

Како је у реченици наведено, у овом случају *Брацо* је пун облик личног имена. Експлицитно се каже да није у питању *Браслав*, што би била локална илити понарођена варијанта имена од сложених словенских основа *Браји-слав/Брајослав*; дакле, *Брацо* није од тог имена изведен надимак, већ је пуно име. *Брацо* у сваком случају носи призив хипокористика јер, како Грковић каже за име *Браца* (*Брацо* је само ијекавска варијанта истог имена), „хипокористик од брат узима се као име одмила” (Грковић 1976: 46). Управо зато занимљива је веза између овог имена и његовог носиоца који је у роману један од двојице (полу)браће; наиме, не може проћи неопажено чињеница да је писац једној од двојици *браће ђо мајтери*, како роман и носи назив, доделио управо име које корелира са сродничком везом – *Брацо*.

Крстан

Име је изведено од *Крсѿ(а)+ан*, дакле од имена *Крсѿа* које је, по Милице Грковић, превод грчког имена Σταύριος – крст. Занимљиво је да је овај лик у роману комуниста и да излази из куће када поп дође да му свети водицу пред славу, терајући га најпре из куће, а потом сам из ње излазећи. Ситуација је парадоксална, с обзиром на име, па је могуће да га је писац овом лику намерно наменио, управо зато да би произвео ефекат контрадикторности. Ипак, *Крсѿан* се тек касније, ради повластица за себе и породицу, приклонио Партији, док је као младић, радећи на изградњи унске пруге, био неупућен у импулсе комунистичке пропаганде који су се тада већ јављали.

„Веселин је знао за Крстанову родбину у Врачевици, али скоро да се нису познавали, били су љути на Крстана, у вријеме откупа покупио им је сав кромпир и вуну.” (54)

„Крстан Цвјетковић је напунио шеснаест година кад му је умро отац, мајке није ни упамтио.” (80)

– Записуј овога за каменолом – рекао је пословођи кад је дошао ред на Крстана – иљадиле нам се овакви узор Срби. (82)

Са друге стране, у вези са именом *Крсћан* могло би постојати још једно објашњење. Наиме, како видимо у последњем наведеном примеру, пре-дузимац *Крсћана* распоређује за рад у каменолому, што имплицира већу физичку снагу коју је он морао поседовати. С обзиром да су *крсћа* део леђа, односно плећа, могуће је да писац овим именом упућује на плећатост (круп-ноћу и велику физичку снагу) његовог носиоца – *Крсћана*.

Брковић

„Сустигне је на путу жандарм Брковић, из Црне Горе је био, понуди да узјаше коња, подбиће табане.” (27)

По свој прилици, презиме *Брковић* је изведено од надимка *Брка/Брко* који је мотивисан физичком особитошћу. Како нам наведена реченица показује, *Брковић* је у роману жандарм и из Црне Горе, што готово да дође као типичност. Елем, у то време највећи број милиционера/жандара био је из Лике или из Црне Горе, а готово сви су били препознатљиви по брковима које су носили. Имајући тај факат у виду, помишљамо да писац за овог књижевног лика није случајно одабрао баш ово презиме.

Миташ

Презиме *Мийташ* занимљиво је за анализу, с обзиром на то да га не проналазимо ни у *Лексику презимена СР Хрвајске*, ни у *Српском презименику*, ни претражујући интернет. Све ово упућује нас на помисао да је Радуловић имао извесну намеру творећи ово презиме.

„Без Миташа се није могло: Динара, Врачевица, Кулина и Шмреково били су његови терени, села за која је преко двадесет година задужен да држи збо-рове и приликом избора обилази гласачка мјеста.” (183)

Како видимо, извесни *Мийташ* из романа је чиновник, адвокат, „за-дужен да држи зборове и приликом избора обилази гласачка мјеста”. Услед онога што о њему сазнајемо из текста, долазимо на идеју да је у корену овог презимена именица *митио*, те да је овај лик из романа неко ко је склон узи-мању мита илити пак давању мита, подмићивању гласача уочи избора. Ову нашу претпоставку дајемо уз резерву и уз ограду да је само наша и да не мора бити тачна и истоветна пишчевој својевременој идеји.

Ђушбала

Ни у *Лексику презимена СР Хрвајске*, нити у Михајловићевом *Срп-ском презименику*, па чак ни претражујући по интернету не сусрећемо пре-

зиме *Ђушбала*. Ово презиме је, по свему судећи, плод пишчеве творбене креативности, будући да га је могуће раставити на два дела, те тако доћи до потенцијалних објашњења. Наиме, у шестотомном РМС за одредницу *ђуш* објашњава нам се да је у питању *узвик за ѿрање мајараца* (РМС6 1976: 372). Међутим, знамо да *ђуш* може долазити од глагола *ђушкайи* чије је секундарно значење: 2. *ђурайи* (обично ноћом), *ођуривайи* (РМС6 1976: 372). За *балу*, пак, налазимо два значења која нам могу помоћи при објашњењу овог презимена. Примарно значење је: 1. *слуз из усћа и носа* (РМС1 1967: 131) и онда нам пада на ум да је извесни *Ђушбала* имао навику или да отпљуцкује или да истреса нос; дакле, да *ђушине балу*. Једно од секундарних значења дато је као покрајинизам и по њему *бала* значи *лојџа* (РМС1 1967: 131), што би имплицирало да се *Ђушбала* бавио фудбалом, односно да је *ђушкао лојџу*. Прва могућност је вероватнија, будући да је он у примеру описан као они-зак и здепаст и румених образа, дакле такав да би уз њега могла ићи навика плуцкања / истресања носа пре неголи способност играња фудбала.

„Аутомобилом Савеза бораца, у теренској униформи пуковника, доведе се и друг *Ђушбала* – онизак и здепаст, са црним сунчаним очалама, поткресао брчиће, образи му румени као печенице, како се каже: да по једном удариш, други би искочио.” (147–148)

Како било, очигледно је да је Радуловић при творењу овог презимена имао намеру да постигне стилски ефекат на начин који је, што се тиче давања имена/презимена, својствен Матавуљу. Наиме, у роману *Бакоња фра Брне* један од ликова зове се *Кушмељ*, а ми у овом надимку налазимо сродну творбену везу и извесну алитерацијску повезаност са презименом *Ђушбала*.

У сваком случају, *Ђушбала* из романа *Браћа ђо мајтери* на високом је положају (председник Савеза бораца), а у тексту видимо и његову строгоћу и уплашеност учитеља Тићана када му се обраћа, као и потешкоће на које у разговору с њим наилази адвокат Даниловић.

– Молим вас, ја вас добро не разумијем... Саслушајте ме – покушавао је Даниловић уразумити и смирити *Ђушбалу*. (149)

5. ЗАКЉУЧНИ ПРЕГЛЕД

Наша свеукупна антропономастичка анализа романа *Браћа ђо мајтери*, из које је овде издвојено само неколико примера, показује да Радуловић на једном географском ареалу употребљава имена типична за тај простор, односно поднебље у које смешта именоване ликове.

Често он посеже за осмишљавањем имена и то углавном додајући им семантичко значење које се некад може само наслутити, а некад и тумачењем

потпуно разјаснити. Чак и када измишља антропониме, он то чини према моделима који су реално заступљени на датом поднебљу, нарочито када је реч о аугментативима, односно о хипокористичима. На терену Далматинске Загоре готово експлицитно је конфронтирао варијанте календарских антропонимâ који су заступљени код православних, односно код католика.

Такође, приметна је извесна усклађеност старосне доби ликова, односно посла којим се они у роману баве са именима која носе. Ово се нарочито односи на ликове који се јављају у вези са радњом која се одвија у Београду. Ни ти поступци нису случајни и као такви додатна су потврда нашој тези о Радуловићевом односу према именима.

Смисао употребе појединих фиктивних антропонимâ готово да је прозиран, а као потврда уочљивог често су драгоцене читаве реченице из романа којима као да је писац свесно кристализовао своје науме о избору именâ. С друге стране пак, код дела фиктивних антропонимâ уопште се и не указује могућност разобличавања пишчеве интенције за њихову употребу, те се они могу сматрати стихијски употребљеним.

ИЗВОР

Радуловић (1986): Jovan Radulović, *Braća po materi*, Београд: Prosveta.

ЛИТЕРАТУРА

Грковић (1977): Милица Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд: Вук Караџић.

Грковић (2017): Милица Грковић, *Лична имена у српском народу*, Нови Сад: Прометеј.

Иванић (2013): Душан Иванић, *У мајници ђриче: О дјелу Јована Радуловића*, Београд: Српска књижевна задруга.

Ковачевић (2012): Милош Ковачевић, *Линџвосџилисџика књижевноџ џексџа*, Београд: Српска књижевна задруга.

Маројевић (1984): Радмило Маројевић, *Словенски антропоними, Ономаџолошки џрилози*, V, Београд, 183–195.

Михајловић (2002): Велимир Михајловић, *Срџски џрезименик*, Нови Сад: Аура.

Моловић (1977): Јордан Моловић, *Ужички надимци, Ужички зборник, Прилози за џолиџичку, кулџурну и економску исџорију Тиџовоџ Ужџица и околине*, бр. 6, 365–381.

Накићеновић (1999): Прота Саво Накићеновић, *Книнска Крајина*, Книн – Београд: Дигитално издање према другом издању Српског културног друштва „Зора”.

Радуловић (2007): Јован Радуловић, *Зрна из џлеве*, Београд: Библиотека града Београда / Чигоја штампа.

РМС (1967–1976): *Речник српскохрватској књижевној језика 1–6*, Нови Сад: Матица српска.

Флоренски (2017): Павле Флоренски, *Имена*, Београд: Логос.

Шимундић (1988): Mate Šimundić, *Rječnik osobnih imena*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.

Шћепановић (1997): Михаило Шћепановић, *Именослов ваљевске ђејнице*, Београд – Ваљево: Институт за српски језик САНУ, Истраживачка станица Петница, ИП Колубара.

Шћепановић, Баук (2003): Михаило Шћепановић, Снежана Баук, Терминологија српске антропонимије, *Научни састај слависта у Вукове дане*, 32/3, Београд, 269–287.

Лексик (1976): *Leksik prezimena Socijalističke republike Hrvatske*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.

Milivoj S. Ćuk

University of Belgrade

Faculty of Philology

Department of Serbian Language

MA Student

NAMES AND THEIR MEANINGS IN JOVAN RADULOVIĆ'S NOVEL *BRAĆA PO MATERI*

Summary: This paper presents a part of the results of an anthroponomastic analysis based on the novel *Braća po materi* by Jovan Radulović.

The goal of the paper is to analyze Radulović's approach to anthroponyms (and toponyms) that he included in his novelistic text. The research was primarily focused on the fictional part of the anthroponymic corpus, which particularly reflects Radulović's attitude towards the novel characters' names, as well as his tendency to name-giving. For the purpose of the analysis, available dictionaries of first and family names were used. The analysis of formation patterns and onomatological meanings of some of the examples was based on our own conclusions, but always in accordance with the available literature.

Special attention was paid to the aspect of semantic motivation of the selected anthroponyms. The aim of the analysis of such anthroponyms was to explain possible writer's intentions related to their selection.

Keywords: anthroponomastic analysis, Jovan Radulović, *Braća po materi*, fictional anthroponymy, semantic motivation, formation patterns, onomatological meanings.

Драган Лакићевић
Српска књижевна задруга
Београд

УДК 821.163.41-83:929 Радуловић Ј.
DOI 10.46793/Uzdanica18.2.189L
Оригинални научни рад

АУТОПОРТРЕТ ПИСЦА У ИНТЕРВЈУИМА ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

Ајсџраќиј: За четрдесет година књижевног рада, приповедач, романописац и драмски писац Јован Радуловић дао је велики број интервјуа – најпознатијим новинама и часописима свога доба. У њима је одговарао на питања новинара и књижевника – о себи, својој биографији, књижевном простору и раду. Ти разговори били су и актуелни и поетички, зависно од тренутка и повода за разговор. Поводи су у исто време били хроника савремене српске књижевности. Овај рад систематизује тематске области Радуловићевих интервјуа.

Кључне речи: интервју, књижевност, приповедање, биографија, завичај, Далмација, политика, каријера, статус, *Голубњача*.

Приповедач, романописац и драмски (позоришни, радио и телевизијски) писац, оставио је Јован Радуловић драгоцену сведочанства о себи, свом делу и времену – у интервјуима које је давао током књижевне каријере. Поред низа интервјуа у новинама и часописима, дао је важан допринос овој врсти исказа и у књизи Милоша Јевтића *Остјаје њрича, разјовори са Јованом Радуловићем* (1999).

Као код већине писаца, у разговорима с Јованом Радуловићем налази се неколико важних области које могу занимати истраживача пишчевог дела, живота и времена. У разматрању погледа и ставова нашег писца, у интервјуима које је давао, издвојили смо следеће целине: аутобиографске елементе, књижевни свет, књижевнопоетичка и етичка начела и исказе, питања приче и прича као израз погледа на свет, политичка и статусна питања, односно одговоре. У издвајању ових области важну улогу има специфичност овог писца и његовог сад већ заокруженог књижевног дела.

У овом прегледу задржаћемо се највише на књизи *Остјаје њрича* и на низу интервјуа које је сам писац одабрао и из новина и часописа пренео у своју књигу *Зрна из њлеве* (2007). Прегледали смо и одабране интервјуе у периодици, од *Младосији* из 1976. до краја пишчевог живота.

Мање је познато да је и сам Јован Радуловић, као још млад писац, пре него што је објавио прву књигу, разговарао за књижевне новине и часописе са писцима-вршњацима и савременицима.¹ За тему нашег рада занимљива су питања која је Радуловић поставио песнику Драгомиру Брајковићу, а тичу се књижевног повратка завичају, као и питања употребе дијалекта у савременој поезији и прози. Као да се Радуловић припремао да и сам одговара на та и таква питања. – Како је он питао друге, тако је и одговарао другима, најпре као млад аутор раних књига (*Илинићак* и *Голубњача*), а потом као зрео аутор (*Прошао живој, Од Ођене до Блаје Марије, Сумњива сахрана*).

АУТОБИОГРАФСКИ СНИМЦИ

У предвечерје свог педесетог рођендана, исписао је Јован Радуловић одговоре на питања Милоша Јевтића за књигу под насловом *Осџаје ѝрича*. Књига је, под бројем 64, обављена у едицији „Одговори”, у Београду, 1999. године.²

Књизи је претходио разговор између новинара и писца на Другом програму Радио Београда, 27. децембра 1998, у емисији „Гост Другог програма”, коју је уређивао и водио Милош Јевтић. На почетку књиге налази се писмо писца новинару; то писмо повезује разговор са Радија и разговор у књизи. Писац је сазнао да је њихов разговор на Радију био слушан: „Пријатељи, познаници, непознати слушаоци – јављају се, честитају, али ми и пребацују да о неким догађајима везаним за свој живот сасвим сам мало рекао, или пак прећутао... – Ево прилике – теби и мени – да оно што нису чули, можда прочитају у једној заједничкој књижици!?”

На самом почетку разговора, Радуловић тврди како ће се трудити да одговори на свако питање, као и да ће задовољити „знатижељу слушалаца Радио Београда и читалаца наше будуће књиге”. Та жеља може се препознати и у другим његовим интервјуима – раним и каснијим.

Јован Радуловић рођен је (1951) и одрастао у Полачи код Книна. Његова биографија почиње тим детињством, шест до десет година после Другог светског рата. Поводом књиге *Голубњача*, на питање Бранке Чуљић (*Младосић*, 1980), о детињству као перспективи из које се приповеда и сагледава његов свет, Радуловић овако оцењује своје детињство: „Мени и мојим вршњацима је и такво детињство било лепо. Друга је ствар што са дистанце

¹ Са писцима своје генерације Радуловић је водио разговоре у *Књижевној речи* 1976. године: са Драгомиром Брајковићем, бр. 3, 22. марта; са Драгињом Урошевић, бр. 66, 10. новембра; са Драганом Лакићевићем, бр. 68, 10. децембра; са Милорадом Ђурићем, бр. 69, 25. децембра.

² На другој страни књиге, као издавач, помиње се „Кеј”, Ваљево.

гледано изгледа заиста сурово. Ја га, ипак, не бих мењао ни за какво друго детињство на свету, нити свој завичај за било који други завичај.”

И разговор у књизи *Остјаје љрича*, 19 година доцније, у маниру Милоша Јевтића, почиње од раних пишчевих дана и почетака. Аутобиографски исказ Јована Радуловића је књижевни. Свој одговор на питање о детињству писац повезује са одговорима Бранка Ћопића истом новинару: „Господе, колико сличности између мог и Ћопићевог детињства”. А Бранко је од мене старији скоро четрдесет година. Исти менталитет људи, иста схватања живота, исти језик, исте опомене историје, стални усуди ратовања за туђи рачун, сеобе, нестајање, али и жеља да се против неумитости судбине бори причом, песмом, хумором.” Као да је Ћопић писао о детињству свих нас.

Смештајући свој аутобиографски исказ у књижевноисторијски контекст, наш писац се већ одредио припадањем ћопићевској приповедачкој традицији која са ослања на књижевне претходнике и класична усмена остварења. „Памтим сеоске сајмове, народне обичаје – вучаре, машкаре, чаројице, прела, приче уз огњиште и ракијске казане, чак и отмицу девојака. Заиста, сведок сам сурове борбе старог и новог.”

Аутобиографске деонице разговора најављују прелаз у аутопоетику.

Радуловић се детињства сећа на приповедачки начин. Фактографију живота он изражава у сликама и нијансама језика – лексиком завичаја: „Читао сам чувајући овце, стуштен под неку смреку, док бура пуше, једва окрећући смрзнутим прстима странице књига. Један старији чобанин, инвалид, прозвао ме књижевником.” У списку књига које је читао налази се његова почетна лектира, али и слика друштва: пишчев отац *цесћар*, или *шићрадиол*, од сваке плате купује по једну јефтину књигу, а то је све жива домаћа класика: Његош, Мажуранић, Глишић, Кочић, Матавуљ, Шимуновић...

У питању о пореклу своје породице, пак, Радуловић се не ослања на предање него на изворе и архивске списе. Та дистинкција изузетно је занимљива, јер се тиче разлике између личног и општег: о чему се може, а о чему не може измишљати.

У наставку приповедања о свом школовању, писац се сећа разних облика живота, а посебно свог тетка: „Тетак је био необично духовит, важио је за народног мудраца”. И то је била врста пишчеве ране лектире.

Док у теткиној собици чита књиге, млади Јован пролази покрај „родне куће четничког војводе Момчила Ђујића”. А враћа се у собу у којој је некад становала мајка Гаврила Приципа. Фигуре из недавне историје морају обележити доживљаје будућег писца. „Историјске легенде и стварне чињенице су се у мојој глави сударале, стотине питања сам хтео поставити, тражити одговоре.”

Описом града Книна, у којем је учио гимназију, Радуловић у кратким цртама дочарава раскрсницу географских, историјских, саобраћајних и националних путева. Срби у Книну навијају за Звезду, Хрвати за Хајдук. На

утакмице први путују у Београд, други у Сплит. „Кад у Сплиту играју Звезда и Хајдук, одлазили смо, али се тамо, на старом Хајдуковом стадиону, нисмо смели живи чинити.” Искреност је била важна нијанса Радуловићевих сећања и сведочења.

Следи мала студија о навијању за Звезду у друштвено-политичким околностима Титове Југославије, драгоцене за историјско тумачење духа оног доба.

И почетак студија у Задру добро оцртава време пишчеве младости: „У Задар сам отишао мимо своје воље; отац ме наговорио. Да будем ближе кући, лакше ће ме школовати. Моји другови Срби углавном су изабрали Београд. Хрвати – Загреб.”

За пишчев биографски портрет од значаја је сећање на задарске студентске дане, у којима је врхунац сусрет са српским писцима који, на Ђурђевдан 1971, долазе у Ислам Грчки и наступају пред српском публиком у Хрватској. У наставку разговора, уместо одговора на питање, писац прилаже странице свог дневника у којем је забележио тај дан. Историјско-политичко, али и аутобиографско сведочанство првог реда: „Тог пролећног дана дефинитивно сам донео одлуку да напустим Задар и пређем у Београд на Филолошки факултет.”

Године 1976, у интервјуу *Књижевној речи*, Радуловић се осврће на своја пребивалишта: „Али у Београду нисам планирао живети. Покушао сам у Задру студирати, с јесени 1970. Млад и осетљив, све што се те и следеће седамдесет прве у Задру дешавало, нисам лако подносио. Брзо сам се покупио, побегао, можда је требало тамо остати, издржати и борити се, али тада на то нисам био спреман.”

АФЕРА И КАРИЈЕРА

Слику времена и културно-политичког миљеа у којем се јавља млади писац добро оцртава редукована хроника прве забране – Радуловићеве приповетке „Ујакова заоставштина” у нишком часопису *Градина*, 1974. године. Забрана у Нишу била је увод у „аферу” *Голубњача* коју годину доцније.

И случај *Вучара Доње и Горње Полаче*, ТВ драме коју су напали Јованови земљаци (борци и активисти), и случај одузимања (недодељивања) Октобарске награде града Београда били су тек најаве случаја *Голубњача* који је обележио и пишчев и културно-политички живот Београда, Србије и Југославије у осмој деценији 20. века.

Биографија писца драматично се мења с почетком случаја *Голубњача*. О том делу свог живота он сведочи у одговорима о доживљајима „афере”. Потреба за славом провокативног писца и присуством у јавности угрожена је опасностима политичког прогона, која је понекад била и егзистенцијална

опасност. Хронику увек украси приповедачка секвенца, слика или епизода, као она у кафанској башти у којој писцу прети човек с револвером... И то је део биографије – не само књижевне него и животне.

О својим запослењима Јован Радуловић није много говорио у интервјуима. Рекло би се да је хтео да буде најпре или само писац. Професор, лектор, поготово уредник и директор био је „по невољи”, мада то није рекао – морао је имати запослење. У време његовог уредниковања у БИГЗ-у, још су угледни писци били уредници издавачких кућа.

Као управник Библиотеке града Београда, осврнуо се на свој рад у *Гласу* (2002). Имао је много посла, али и подршку власти. „Према томе, одмах сам морао да се бавим пословима које мора да одради неки домаћин када купи запуштену кућу. Не желим да оговарам бившег директора који је на овој функцији био двадесет година, али ипак морам рећи да ми је оставио много лоших ствари.” О свом ангажовању на пословима директора Библиотеке града Београда Радуловић говори овлаш и с мало заинтересованости и у *Гласу* (2007). И новинару и њему важнија су његова нова дела – књига приповедака и ТВ драма.

У одговорима Милошу Јевтићу, писац сведочи како му је, после слушаја *Голубњача*, доведено у питање радно место у Извршном већу, али су му понуђене „три варијанте запошљавања, а ја сам прихватио место уредника у БИГЗ-у”. У девет редова описао је задовољства и искуства уредничког посла и прито поменуо само три имена: „Право је задовољство – каже он – бити први читалац рукописа Дејана Медаковића, Василија Крстића, Милисава Савића.”

У интервјуима, Радуловић не помиње да је кратко био главни уредник БИГЗ-а. Да је имао издавачке и уредничке страсти – верујемо – остао би дуже на тој функцији. Уреднички посао је рад за друге, а списатељски за себе – и то се подразумева у његовим одговорима.

Рад у БИГЗ-у поменуо је и у интервјуу Сави Даутовићу (*НИН*, 2007), поводом своје драме *Бора њод окупацијом*. Као што је у наслов драме ставио пишчев надимак, тако је у набрајању домаћих драмских писаца поменуо Душка, Љубу, Ацу – Ковачевића, Симовића, Поповића, а с почетним словом имена и презименом Г. Милића и Ж. Команина. Неколико имена аутора БИГЗ-а поменуће и у интервјуу НОН-у (1987), али о свом уредничком занимању и ангажовању нема много речи.

Поводом емитовања ТВ драме *Бора њод окупацијом*, Радуловић се искрено исповедио: „Бору Станковића у то време и његову борбу и нагон да преживи и сачува породицу, видим онако како видим себе и добар број својих колега претходних петнаестак година, па и данас.” Бранећи Бору од окружења у којем је морао да живи под окупацијом, исто то поновиће и у *Гласу* (2007): „Тадашња београдска чаршија није боља од данашње, и сигур-

но да не бих ту драму написао да у Бориној судбини на неки начин нисам препознао себе, а у тадашњој чаршији садашњу.”

У интервјуу *НИН*-у, али и другде, Радуловић помиње и пореди значајне и највеће писце (Матавуља, Десницу, Андрића, Кочића...). Врло ретко, или никако, помиње имена писаца-савременика и своје генерације. У том смислу, као да је желео да буде издвојен или усамљен.

КЊИЖЕВНА РАДИОНИЦА – ПОЕТИКА И ЕТИКА

О својим списатељским опредељењима Радуловић је почео да говори веома рано. У једном од првих интервјуа (Драгомиру Брајковићу, уреднику листа *Млагосић*, Београд, 1976), на питање „Колико ти савременост пружа материјала да проговориш и о будућности”, млади писац (апсолвент, пре прве књиге) одговара: „Чини ми се да сам од оних писаца који радије пишу о прошлости. Ту сам некако слободнији, и што год сам у даљој прошлости, постоји више могућности да се ’играм’ с материјалом, распоређујем га и вреднујем онако како се мени чини да је најбоље. Пишући о прошлости, ако су те теме блиске данашњем човјеку, биће блиске и оном који долази послје нас.” У тренутку када има само неколико објављених прича, а две године пре издања прве књиге, Радуловић говори зрело и књижевни посао схвата професионално.

У одговорима Милошу Јевтићу писац нас уводи у своју књижевну радионицу: „Писање прозе је обрађивање винове лозе. Дуго, стрпљиво, ништа преко реда, резултат је увек неизвестан... Тешко је одлучити се за једну приповест.” Из аутобиографских деоница и сећања на политичке прилике и дане, по свежини просјаје аутопоетички искази: „Језик је главно средство писца, волим понеки провинцијски израз, он обоји атмосферу, да штимунг, али специјално на том не инсистирам.”

На Јевтићево питање „Како пишете?” Радуловић нас уводи у радну собу и показује писаћи сто: „Пишем споро, тешко, у сваки нови посао улазим са страхом, имам неке ритуале који су другима можда смешни. Мора бити спремно доста хартије малог формата, дебље... Преписујем, цепам и бацам оно старо с највећим задовољством, опет преписујем, наливпером, у свеску без линија, остављам да одлежи, читам, тражим стилске и фактографске грешке, прецртавам баналности, избацујем, скраћујем, коначно преписујем. Не радим за компјутером, за сада ми је довољна добра електрична машина.”

„Реченица, њен састав, ритам, начин приповедања непогрешиво вас одају [...] тежићу што већој сажетости приче, томе да прича има иронијску и дистанцу од времена и јунака ако би дошло још неко зрнце ненаметљивог хумора, био бих много задовољан.”

Писац се исповеда, обликује свој аутопортрет, али у исто време поведе као да је сам себи књижевни јунак. Његов лик је изнутра осветљен динамичном сликом радног стола и реквизита за писање, а његов темперамент ритуалима и поступцима које приказује. У наставку описа књижевног рада, спољног поступка и његовог доживљаја, Радуловић даје још прилога аутопсихологији, оцртава себе као писца-јунака. Притом, он мисли и на свој доживљај дела и на доживљај публике који покушава да предвиди. Исто оно што је рекао о књижевним јунацима својих прича и књига, он посредно говори и о себи као књижевном јунаку са искушењима за писањем столу: „У неколико секунди могу сагледати почетак и крај приче, судбине јунака. Ја заиста живим са својим јунацима, далеко их више волим и разумем него што их мрзим.”

Радуловић је посебно опредељење и љубав гајио према жанру приче. И у своје писање прича веровао је, чини се, највише. И ту је био на трагу највећих и омиљених прозаиста – приповедача; Матавуљ, Кочић, Бора, Андрић, Булатовић... „Не знам колико је писање прича моја судбина” (одговара он Мили Милосављевић, 2007), „али тачно је да сам до сада највише објавио књига прича. Причу изазове увек неки детаљ из живота, некад и нека банална анегдотска ситуација. На вама је да препознате, да надградите, понешто изокренете и можда ћете имати оно што се може назвати уметничка прича. Једну или две приче може написати сваки човек, а књигу прича само прави писац.”

Драгоцена је и исповест о избору и употреби грађе – извора и докумената – старе новине, списи, књиге, брошуре, и међу њима оне које су необичније и провокативније за пишчеву обраду и надградњу.

Док приповеда о тајнама књижевног ритуала, писац напореда износи нијансе етике и поетике. Он подразумева да писац има право на списатељску моралност посебне врсте и слободе. У тренутку кад се одмара „после нове књиге”, он разматра нешто суптилније и друкчије од лика, језика, фабуле: „[...] ослушнем како се прима, хватам одјеке, да ли ће мене којих сам свестан бити примећене, колико су истакнуте врлине мог писања [...]”. Пишчева сензибилност својом искреношћу прелази у аутоетичке црте писца – нашег и сваког другог. У наведеној исповести има више него у директном одговору на питање о поетици и етици: „Припадам оној врсти, можда старинских писаца, који не раздвајају поетику и етику.”

Етичка димензија обојиће и дневничке записе о откривању спомен-бисте Владана Деснице 1984. године, поготово у сусрету са писцем Војином Јелићем: „У Книну се код власти његова ријеч слуша и поштује. Зашто ме бар мало није узео у одбрану за вријеме најжешћих напада и блаћења, а било их је посљедњих шест година? Шта би то тек значило мојим родитељима? Ко их све није малтретирао, пријетио им, понижавао их, колико су се страха накупили.” Јелића је оцртао само једним његовим исказом, као на сцени:

„Људи, понављам вам, нисам херој [...] Хрватски националисти четрдесет година већ знају која је моја липа у Загребу, о коју ће ме објесити.”

У етичку више него у поетичку сферу спада и Радуловићево схватање писца (НОН, 1987): „Писац би и данас, као и раније, уосталом као и увек, да најпре буде писац”. Он мисли да је „замка” писцу да „у неком историјском, углавном неповољном тренутку за његов народ, буде месија, пророк, вођа. То може да буде опасно за писца и трагично за његов народ. Писац најбоље служи, и не само свом народу, ако свој основни посао, књижевни рад, сматра озбиљним и одговорним послом” – одговара Радуловић Драгану Ж. Тодоровићу (НОН, 1987).

Етика је, на свој начин, обојила и искуства „муке и буке, али и бруке” у политичким бурама око Радуловићевих приповедака и *Голубњаче*: „Памтим све то, моје су муке, а других бруке”. Овај исказ Радуловић наставља и „разрађује” сазнањем или науком да је „најважније понашати се и живети по неком праисконском обрасцу, да сваки људски поступак и реч мирно сагледам, да не журим с оценама, да и у најтежим тренуцима кажем себи како има излаза, и да заиста уложим максималан напор да другима не нанесем неправду и зло. Прашина пада на све моје и туђе случајеве, не изигравам мученика и хероја, али се ипак памти ко је у каквој прилици био човек, а ко не.”

О себи, можда више него о друштву у којем се све збивало, одговорио је Јован Радуловић и на питање о „афери” *Голубњача* или о политичким „играма око *Голубњаче*”, како се изразио Милош Јевтић. Шеснаест година после догађаја у Српском народном позоришту у Новом Саду, а потом у политичким круговима Војводине, Србије и Југославије, писац тврди да су оживљени још увек болни, и он – након свега, не осећа никакав тријумф, задовољство победе. Ипак, после кратке хронике случаја Нови Сад – Београд – Љубљана, писац закључује: „Изгледа да су у праву он који сматрају игре око *Голубњаче* уводом у распад Титове Југославије.”

Питања поетике и исказа о сопственој књижевној радионици има и у другим интервјуима Јована Радуловића. Говорећи поводом књиге *Идеалан љац*, на питања Јелене Косановић (*Борба*, 2000), Радуловић разматра питање: роман или прича. Замашну грађу, која је могла да се развије у роман, он је свео на обим приповетке: „Не треба по сваку цену писати ни роман [...] Волим када осетим да се може написати права дугачка прича или приповест која ће у неку руку бити мали роман. Волео бих да имам више таквих прича. А можда ће их и бити.”

Поводом књиге *Уронити у мајицу живојца*, Радуловић у *НИН*-у одговара о свом схватању кратке форме и цртице као жанра: „Накупило се штошта по свескама и фасциклама, а још увек и глава ради, и ако према свему имате здрав однос, иронију и хумор, способност да се сами себи подсмехнете, ето резултата.”

На питање Јелене Косановић о „духовној селидби” из завичајног света који је „нестао” егзодусом из Српске Крајине, Радуловић већ 2000. одговара: „Пожурио сам кад сам то рекао”. Дистанцирајући се од књижевне моде, која ће једног дана ипак бити старост, Радуловић поново одређује себе и свој дар: „Постоје писци, и то није ништа лоше, који од свог завичаја или од делића једнога простора пронађу оно што се тиче и неких других људи и који ће увек тамо где су копали годинама и можда пронашли зрнце златне прашине наставити даље да копају и траже. Вероватно сам ја један од тих писаца.”

На питање Оливере Ђурђевић (*Глас*, 2002) да ли ће написати роман о „Олуји”, одговорио је одрично. „Није добро када један народ силом историјских прилика остане без својих вековних територија и да се с тим лако помири. Нама се то десило на крају двадесетог века и ми то морамо прихватити као коначно, дефинитивно решење. – Остаје нам да нађемо себе поново, у неком предању нашем, које нас је очувало као народ... А кажу да је то вера, црква, наш епски мит... Треба се прилагођавати историјским условима, из њих извлачити максимум, хладне главе... Не заносити се причама, лажима...”

Године 2005, за *Лейпциг Мајице српске*, написаће: „Понављам: ја не бирам теме, оне бирају мене, намећу се”.

О писцу и о писању говори Јован Радуловић и 2007. године, Мили Милосављевић, за београдски дневни лист *Глас*: „Сваки писац има неки свој свет који проба да на литераран начин обради, служећи се наравно и неком вештином, која се с годинама мења, онако како нам и сам живот, у својој непредвидљивости, свашта доноси. За мало књижевности потребно је много историје, а она је некад учитељица живота, па нас изневери, или ми њу, па нам се свети, сетимо се лекције кад се понови, а писцу остаје да у целом том колоплету преде неку своју причу. Лакше се пише о патњи него о смеху и задовољству.”

КЊИЖЕВНИ ПРОСТОР

У наставку одговора Милети Аћимовићу Ивкову (*Лейпциг Мајице српске*, 2005) о темама које се намећу, Радуловић дефинише и свој књижевни простор: „Географски простор који сам педесетак година крстио као ’Српска Далмација’ управо има то што наводите: трагизам историје, верску нетрпељивост, груб хумор... Могло би се још тога додати.”

„Има нешто што се у том крају дешава отвореније жешће него у било ком другом крају ове земље. Та сурова лепота је начин живљења од малих ногу” – рекао је писац, четврт века раније, у интервјуу *Млагосић* (1980).

Књижевни простор Јована Радуловића у већини чини његова завичајна географија – Далмација у својој разуђености, природи и историји. У интервјуу Радосаву Стојановићу (*Јединство*, Приштина, 1988), Радуловић је

овако обележио тај простор: „Пишем о том поднебљу, тим људима, њиховој историји, јер то најбоље познајем. А на тим просторима је далеко више било трагике, него бурлескности. Далмација је једно веома интересно подручје, у сваком погледу противуречно. На једном релативно малом простору, толико се вера, нација, идеологија, држава сударало.” Следи историјски преглед тих судара и деловања држава, сила и вера који су утицали на судбину и душу српског народа тог простора. Култура и историја само су део тог поднебља.

„Српски народ је у Далмацију почео да се досељава већ у дванаестом и тринаестом веку. У четрнаестом веку у северној Далмацији већ постоје добро организована три српска православна манастира. Постоје и данас, остали су вековима лучоноше српске писмености и културе, иако често, до самих темеља, рушени и спаљивани” – објашњава свој књижевни простор наш писац (НОН, 1987).

Подробније тумачење свог завичаја, његове традиције и културе, даје Радуловић у интервјуу Милу Глигоријевићу, за *Књижевну реч* (1986). На неколико питања обавештеног новинара, Радуловић помно набраја имена и заслуге знаменитих личности српске Далмације.

На завичај као свој књижевни простор осврће се Радуловић и у *Гласу* (2007). Најпре се ограђује од завичаја као локалне и опсесивне теме, „али га могу прихватити у мери у којој су завичајни писци Иво Андрић, Бора Станковић, па из Далмације Матавуљ и Десница. Сви ми имамо свој комадић света који нам је припао рођењем, у том комадићу света се чуо први наш плач, канула прва суза. Немогуће је побећи од тих заборављених и отписаних забити.” Чим именује свој завичај, Радуловић се одмах пореди с писцима из личне лектире: „Па и касније, ма о чему писали, корен је увек тамо. А мој корен је негде између Крке и Цетине, испод Динаре, у Книну, на обалама Јадранског мора. Онако како је корен Џојсов у Даблину, или Маркесов у Маконду.” Маркеса и Фокнера помињао је и четврт века раније (*Млагосић*, 1980).

Завичајни и књижевни простор Јована Радуловића највише чини народ оног поднебља: „С муком се одржавао тај народ на динарском и буковичком кршу, градио цркве и манастире на којима нису смела звона звонити, био перманентно изложен ватиканској идеологији, а ова је увек била потпомагана лукавом бечком и венецијанском политиком”. Тако Радуловић одговара Милу Глигоријевићу, у *Инијевјуу* (1986).

Сажети приказ Далмације као такве дао је и на питање Милоша Јевтића „Како данас дефинишете – и духовно и географски – тај простор?”. У избору географских и историјских појединости и имена види се поуздано познавање простора и вихора историје. Драму трајања српског народа, његове духовности и културе изложио је уџбенички прегледно, с још једним освртом на националну матицу: „Матица је била далеко, једно време није ни постојала, а знала је често бити и неосетљива.”

Књижевни простор обележен је памћењем и успоменама. То сугерише и Мило Глигоријевић питањем за *Књижевну реч* (1986): „Сваки писац носи из детињства, из роднога краја, пртљаг успомена. Шта се данас, године 1986, налази у Вашем пртљагу?” Одговор: „Пртљаг, шкриња, или ковчег успомена из завичаја и детињства, могао бих данас поделити на два дела. Један више није само мој, ушао је у моје књиге и драме, доступан је јавности. [...] У другом делу ковчега су разне хартије, времена, дипломе, сведочаства.” По приповедачком темпераменту и језику, види се да говори писац у успону.

С горчином губитка и пораза наш писац и овде коментарише последње дане српске Далмације које је и сам доживео: „У августу 1995, у једном дану све се сурвало, нестало, да никада више не изрони. Остали су неки занесеници, попут мене (надам се да нас није мало), који покушавамо сачувати у литератури, уопште у уметности, тај пртљаг историјских успомена, свесни да се немамо чега стидети. Са жељом да га пренесемо у ново време, с надом да ће се наћи и јача плећа, од чвршће јапије, да га даље носе, оживе... Ето, то би укратко била српска Далмација.”

„Да никада више не изрони” само је једна од слика пада Српске Крајине 1995. године, који је без много резигнације Радуловић видео као неумитан и заувек. Да ли је то била тек реторика писца који у трагедији Срба у Хрватској на крају XX века види димензије Атлантиде или античке трагедије? Да ли је трајање српске Далмације „у литератури, уопште у уметности” о којем говори мисао о сопственом делу – ваља размислити.

Пад Републике Српске Крајине Радуловић је, у интервјуима после „Олује” (1995), доживљавао као трајни национални губитак. Том дефетизму био је склон и раније. Поменимо само интервју Радосаву Стојановићу (*Јединство*, 1988, седам година пре „Олује”) у којем наш писац прави биланс историје Срба у Далмацији под разним властима и државама – бележи вишевековно страдање и трпљење, са горким закључком да то страдање и трпљење имају своју цену и своје границе.

Простор приповедака и драме *Голубњача* на књижевном плану је у Далмацији, а на политичком плану у позориштима, политичким кабинетима и медијима Новог Сада, Београда, Љубљане и Загреба. Главни јунак позоришне драме је дечак Мићука, а политичке драме писац Радуловић, добрим делом и редитељ, а помало им преузимају улоге учесници политичког живота.

Завичајном простору, као епицентру своје прозе, писац се дубоко враћа у одговору о јами *Голубњачи*, покрај које је растао и чувао овце. Голубњача је – каже он – рано постала његова „опсесивна књижевна тема, али и мора”. „Може ли прозни писац, ма колико био невешт или недаровит, промашити такву тему?” Поље књижевног простора прелази у поље поетичког простора.

У једном интервјуу (*Глас*, 2007) Радуловић помиње и Медитеран: „Није то само случај са мојим јунацима и поднебљем, углавном медитеранским, у коме живе. Велики филмски редитељ Педро Алмодовар, пореклом

из Ла Манче, за своје село и сељаке каже да је у њиховим животима одсуство уживања апсолутно.”

Књижевни простор Јована Радуловића обележен је и српском духовношћу и високом културом. „Српска интелигенција је обележила јадрански појас од Ријеке до Дубровника”, одговара наш писац у *Дуји* (1998), на питање Мирјане Митровић: „Ту српску Далмацију, судећи по ликовима из Вашег романа, чинили су учитељи, професори, свештеници, углавном школован свет”. Радуловић означава културне вредности Далмације – српске културне и духовне центре у православним манастирима и градовима. За судбину српске Далмације, оних година, Радуловић нема наде, напротив, море га црне слутње.

Простор Радуловићеве прозе обојен је необичним емоцијама. Те се боје виде и у исповести новинарки *Дује* (1998): „Сад се понекад нагло пробудим у зноју са невиђено јаком и јасном сликом неког кантуна, неког камена или дела дворишта које је припадало мом детињству и мојој породици. Том сликом увек доминира неки детаљ, зрнце прашине, камен или ексер, који никад, да сам тамо, не бих приметио, или би ми чак запињао за ногу.”

ПРИЧА

По приповедачком темпераменту и језику, види се да говори писац у успону. Као да приповеда, Радуловић о свом завичајном пртљагу одговара Милу Глигоријевићу (*Књижевна реч*, 1986) на следећи начин: „Он се чува као стара сукнена роба, мирише на орахов лист и дуњу, не проветрава се често.”

Одговарајући новинару Милошу Јевтићу, писац Јован Радуловић пише књигу. Он је замишља још пре снимања разговора у студију Радио Београда. А осмишљава је причом. Приповедање је важно у структури Радуловићевог одговора. Његови одговори су ставови, принципи; теоријске поставке излазе из приче или су усмерени ка причи.

Притом, Јован Радуловић и сам учествује у стварању легенде око својих *случајева*, поготово око *Голубњаче*. *Голубњача* јесте потресла позоришни, политички и књижевни, поготово пишчев живот, али је и њему тако нешто одговарало. Радуловић се, као писац, појавио на заласку епохе у којој је постојала присмотра партијских, идеолошких и полицијских органа – над уметничким делима, поготово над филмом и књижевношћу. Напади на уметничко дело, најчешће квалификовани као непријатељска пропаганда, мрачно и једнострано приказивање стварности, национализам и сл., били су највећа реклама. Нападнуто или забрањено дело доносило је славу и повећане тираже свом аутору. У *Инијервјуу* (1986) одговорио је: „Најтужнији су они ’опозиционари’ који по сваку цену око свог дела и имена желе створити ’случај’, конфликт, и тако стећи ’опозициони статус’ и на што дуже га орочити.”

Та димензија Јованових случајева постојала је напоредо са истинском бескрупулозношћу бранилаца поретка и револуције која је створила тај поредак. Уосталом, на казну затвора у то исто време осуђен је песник Гојко Ђого.

Одговарајући Милошу Јевтићу, са дистанце од готово две деценије, Радуловић учествује у обликовању мита о *Голубњачи*, који, пошто је све прошло, чини само памћење – документарно и селективно. Притом је памћење свих учесника у случају – друкчије. Пишчево је приповедачко. Састоји се из низа појединачних прича или скица за приче.

Већ у наредном одговору (о Доситеју у памћењу далматинских Срба) Радуловић објашњава како „Доситејева личност, одмах после његове смрти, међу далматинским Србима постаје митска”. Митско постаје оно о чему се прича – на један начин у новинама и на политичким форумима, а на други у сећањима и коментарима. Наш писац се трудио да том миту он да завршну форму.

Питања Милоша Јевтића у великом низу књига колекције „Одговори” обично су веома опширна. Једно кратко, на страни 80, књиге штампане 1999. године, као да је формулисао сами писац, да би на њега могао одговорити причом. Прича казује о самозваним браниоцима „братства и јединства” и тековина револуције. Догађају у кафани, са добрим прозним детаљима, као што је онај о стављању леда прстима у чашу – претходи низ претњи које је писац добио телефоном из Хрватске и Немачке „да ћу бити заклан, да ће ми дете згазити ауто”. Прича прелази у анегдоту: „[...] сад ћу да ти зовем шефа”, а потом у фактографију: „шеф обезбеђења југословенске амбасаде у Вашингтону”. На крају, и сами писац сугерише да је реч о доживљају и причи као илустрацији: „Ова прича је само мала илустрација онога шта све може задесити појединца.” Писца.

У наставку приче коју је писао приповедач, следи закључак или епилог који интонира публициста, или писац историје књижевности: „*Голубњача* се ипак вратила тамо где и припада: уметности, књижевности. Извођена је, последњих десетак година, у поставкама других редитеља, у позориштима Крагујевца и Приштине. Добијала је похвале, признања, било је гостовања и у Београду. У избору жирија *Вечерњих новост*и и Телевизије Београд најбоље српске драме 1945–1994. изабрана је међу десет најбољих драма.”

Слично је и са причом о састанку крајишких функционера и министара у Београду, где су доведени да одлуче о прихватању Венсовог плана. И тај догађај илуструје прича: „Сећам се хладног јануара 1992. Претњама, псовкама, вискијем и раскошном вечером, обећањима – политичари и генерали одрицали су се свог народа, све под будним оком неколико камера.”

Још драматичнија је лична прича о једној ноћи у родној кући, у Полачи, јуна 1991. Написао ју је писац великог дара. „Сматрао сам да су моја кућа, двориште (башчина смо га звали), ливадице, дочићи, виногради, делићи земље на којима могу колико хоћу слободно стајати, лупити ногом, а

да нико не може да ме пита шта ту радим. На ормару је лежала братовљева аутоматска пушка, торбица с муницијом, две огромне гранате, примитивно урађене у книнској творници вијака.”

Сећајући се представе *Голубњаче* (у одговорима за часопис *Инијер-вју*, 1986), Радуловић приповеда како су на једној од последњих представа у Новом Саду „волшебнo нестале гусле, необично важан реквизит, којег не може ни један други заменити, уз њих Пепо Лаковић казује песму о Србима баченим у Голубњачу”. Почине потрага за гуслама. „Телефонирали смо на све стране, присећали се својих знанаца и пријатеља, Херцеговаца и Црногораца који то сигурно у својој кући имају. Шта им друго преостаје кад у бескрајној равници притисне магла до ли да туже за својим брдима. Ускоро, за двадесетак минута, пред новосадским позориштем су се нашла шесторица са гуслама.”

БЕЗ ШАЛЕ – СТАТУСНА ПИТАЊА

Статус писца занимао је Јована Радуловића. Види се то у његовим раним чланцима (у *Књижевној речи*, 1976). Међутим, мало се освртао на критику и рецепцију својих књига. Коментарисао је приказ своје књиге у *НИН*-у из пера Игора Мандића. У интервјуу Милу Глигоријевићу (*Књижевна реч*) поновио је коментар: „Јасно је шта је Мандића заболело док је читао моју књигу. Никад се он неће, ма колико се упињао, ослободити франковачког синдрома. Његов текст о мојој књизи право је огледало њега самога.”

Занимљиво је и Радуловићево разумевање саопштења Удружења књижевника Србије 1989. године, под насловом „*Credo quia absurdum*” (у књизи *Осћаје иррича*). Текст пун ироније, али и књижевне одбране свог члана, потписало је Удружење књижевника Србије. Десет година касније, проницљив и мудар писац Јован Радуловић није препознао говор ироније. У својој хиперсензибилности, остао је повређен што није добио декларативну него посредну и књижевну одбрану. Могуће ауторе саопштења и њихов стил препознао је, али стил одбране – није. „Најлакше је уцвелит јунака”, вели народна пословица.

Овом епизодом (не)разумевања између својих колега започиње и питање књижевног статуса: степен рецепције и признања, књижевне награде и почести. На почетку ових питања и одговора стоји случај одузете Октобарске награде (1979). Пишчева осетљивост најтананије се испољава у одговорима о овом признању. Разумевање признања крије се у сваком одговору на теме књижевних награда.

„То је као руски рулет” – одговара Радуловић Мирјани Митровић, у *Дуји* (1998) – „нас шест а један метак. НИН-ова награда је припала Мићи Данојлићу, који је посвећеник књижевности. Написао је до сада 40 добрих

књига, а ако је ова мало и слабија, он ипак заслужује такву награду и ја му од свег срца честитам.”

Награду је, значи, могао добити било који од шест кандидата, а добио је Данојлић – не само за награђену књигу („мало и слабију”), него и за укупних 40 књига које је дотад објавио.

На значај награде за књижевни рад осврнуо се Радуловић и у одговорима за *НИН* (2010): „Кад у релативно кратком времену добијете већину значајнијих награда, осећате се растерећено и без горчине. Ето, неко цени и поштује ваш рад. Награде су, ипак, ту да вама и вашој породици бар један дан пруже задовољство и осећај важности.”

Радуловић је један одговор о статусу позоришног писца дао у листу *Инџервју* (1986): „У односу на позориште налазим се и сада у истом положају где сам био и пре *Голубњаче*. Нити оно мене тражи, нити се ја њему нудим, нити себе сматрам драмским писцем. Свету позоришта и околост позоришта, тим силним драматурзима, управницима, позоришним естетичарима и критичарима, позоришним новинарима, редитељима и осталим драмским уметницима много не верујем.”

Мало даље, у истом интервјуу, говорећи о нестајању живота у његовом завичају, Јован помиње и себе: „Ето, ја сам писац, имам неке објављене књиге, диплому факултетску, посао у издавачкој кући, али ако ми се и то одузме, увек имам ту мисао, могу се вратити тамо одакле сам дошао и бити одличан чобанин или виноградар.”

О свом књижевном статусу (Јелени Косановић, у *Борби*, 2000) Радуловић наглашава резигнацију: као што је минулим ратом све „уништено, све је сатрвено”, он у тој пустињи тражи себе: „Ако сам ја то што сам: писац десетак књига, примећених, награђиваних, екранизованих, извођених драма на телевизији [...] где је моје и место људи сличних мени, у српској књижевности и култури? Ја то место данас не видим. Оно практично не постоји и оно што ја радим, пишем, тиче се вероватно само мене [...] Не видим у том смислу неку светлу будућност за себе [...] Тачно је да су у овој држави, у овоме граду у коме сам ја све постигао, сва врата мени отворена. Али цаба што су она отворена, када не постоје више праве редакције књижевних часописа, праве издавачке куће, права продуцентска кућа.”

„То осећање несигурности прати ме и данас, тешко ћу за себе на неком јавном месту рећи да сам писац, или то написати, нпр. у хотелском упитнику.” Тако почињу одговори Јована Радуловића на питања Милете Аћимовића Ивкова у *Лейтмотиву Мајинце српске* (2005).

У статусна питања и сопствено схватање себе као писца у друштву, спада и Радуловићева захвалност „Телевизији Београд и председнику Управног одбора РТС професору Никши Стипчевићу што се свесрдно zaloжио да драма (*Бора под окупацијом*) буде снимљена и доживи премијеру крајем јануара ове године” (*Глас*, 2007).

Радуловић је, као и сваки писац, млађи или старији, желео да буде познат, цењен, тумачен. Да друштвено признање буде конкретно. То понекад није успео да прећути и сакрије: „Пријатељи, познаници, непознати слушаоци – јављају се, честитају” – каже он на почетку свог најдужег интервјуа Милошу Јевтићу (1999). То му се умногоме остварило.

ПОЛИТИКА

Политика је била важна димензија у животу, у прози, а још важнија у интервјуима Јована Радуловића. Одговарајући за *Јединство* (1988), Радуловић говори о положају српског народа тог времена у Далмацији. На питање: „Шта брани или шта недостаје да се ти светови помире, живе заједно?”, он одговара: „Они су помирени, они живе заједно, Срби у Далмацији не дижу свој глас, јер га и не могу дићи. Сами су и напуштени, одузет им је њихов културни идентитет, прошлост, писмо, језик, све – као и свим осталим Србима у читавој Хрватској. Ту и тамо јави се по неки глас, каже шта треба мењати, шта није у реду, али одмах бива етикетиран, прокажен, ућуткан.” (Тако је било и са овим гласом писца *Голубњаче*, који је штампан у Приштини 1988.) Мало даље, у истом интервјуу, Радуловић наставља: „Срби у Хрватској су потпуно отргнути од своје матице, понижени, културно уназађени, и уз ово што се догађа на Косову, то је највећа агонија српског народа. Око шест стотина хиљада српског народа у Хрватској је на ивици да се потпуно асимилије. О њима нико не води рачуна, они скоро не постоје. Једини ко о њима у културном и националном погледу брине је Српска православна црква, а Срби у Хрватској су познати као атеисти.”

Занимљиво је да положај Срба у Црној Гори, па ни у Босни и Херцеговини, углавном, не помиње.

У истом интервјуу Радуловић тумачи политичке прилике у САП Војводини на почетку афере *Голубњача*: „Једном самоувереном, не много паметном и проницљивом, већ бившем војвођанском руководству, требао је повод да се посвађају и раскрсте са Србијом. Одмах су нашли савезнике у Хрватској па је кампања тамо пренесена.”

Милу Глигоријевићу, за *Инијервју* (1986), рекао је да није никакав опозиционар. Да је једини истински опозиционар у то доба – Милован Ђилас. „Једини он не може јавно иступати, објављивати књиге – ни у приватној режији, нити код званичних издавача.”

Пре него што ће постати министар у Влади Српске Крајине, Радуловић је био активан у „Просвјети”. „За српско културно друштво ‘Просвјета’ везан сам од малих ногу, од основне школе, кад смо већ у нижим разредима добијали часопис, читали стихове Григора Витеза и других српских писаца из Хрватске” – одговара писац *НИН*-у 7. јануара 2010. (интервју није потписан,

уредник културе био је Сава Даутовић). Кад студент у Задру, 1970/71. укључио се у рад „Просвјете“, а 1990. обновљену „Просвјету“ поздравио у име Удружења књижевника Србије. „Недавно је председник ‘Просвјете’ Чедомир Вишњић изјавио да не сме у ‘Просвјети’ ниједну моју књигу објавити, јер је Јован Радуловић високо подигнут српски барјак у Хрватској’.”

Политика је умногоме обележила Радуловићев књижевни живот. Осим додире политике са његовим делима и данима, био је и сам учесник: министар у Влади Републике Српске Крајине. И у тим одговорима Милошу Јевтићу његова сећања су занимљива: „Крајем маја 1991. године, у телевизијском Дневнику чуо сам да је у Книну формирана прва влада САО Крајине, те да сам ја изабран за министра спољних послова. Следио сам се: нико са мном о том није разговарао, питао ме, па чак ни после те вести у Дневнику.” Писац се двоумио да ли да негира и демантује вест, или да покуша да помогне из разлога дужности и обавеза према завичају. Определио се за ово друго, а то значи за неуспех и разочарања: „Нико ми није одговорио, нико са мном контакт није хтео. Одмах ми је постало јасно и зашто: власт у Београду није у Крајини желела људе од неког угледа и који мисле својом главом. После неколико месеци моја министарска каријера се завршила, нестала.”

То да с њим, као министром, нико у Београду није хтео да разговара – ни власт ни опозиција, поновиће и у *НИН*-у (2010), додајући: „Тај ‘кратки излет у политику’, како ви кажете, донео ми је невоље и проблеме, од којих неки и данас трају. Знао сам да нисам дорастао том послу, да немам основних знања, било им је важно моје име, а ја се нисам хтео понети кукавички, и кад је у мом завичају загустило, кад се цепала држава и кад су они хтели наћи неко своје место под сунцем, да се склањам, дистанцирам, да не будем с њима.”

Од самог учешћа у политици, интересантнији су ставови о политичким питањима и будућности Српске Крајине – у изјавама писца те Крајине Јована Радуловића који се надовезао на Матавуља и Десницу, артикулишући дух и језик, веру и живот Далмације током последњег столећа. Интервју у *Дуји* (1998) препун је свежих погледа на догађаје и политичке заслуге власти у Книну и власти у Београду – уочи, током и на крају рата, односно на крају постојања Републике Српске Крајине. „Ја сам за то да се кривица степенасто подели по моћи којом су људи располагали, и политичкој и свакој другој. Једна је ствар шта су нама желели Хрвати, друга шта је желела међународна заједница, а трећа колико су за пропаст криви предводници српског народа, а ту кривица најпре пада на Београд, затим добрим делом на људе из Републике Српске, а онда тек на треће место стављам људе из Републике Српске Крајине.”

У политички биланс последњег рата и пораза ушли су и неки рачуни из Другог светског рата. Те рачуне Радуловић тек напомиње у својим освртима на Момчила Ђујића, знамениту фигуру динарских четничких одреда, као и

у напомени о негативној улози официра из бивше ЈНА и других „емисара“ из Србије у последњем рату. „А деца из партизанских породица у последњем рату су се часније и више борила за Крајину него неки из четничких породица.”

За политички профил Јована Радуловића интересантан је и његов говор на протестном скупу писаца у Француској 7, поводом бомбардовања Србије 1999, који се у целини наводи у „Ратном постскриптуму”, штампаном као додатак књизи *Остјаје њрича* у издању *По српској Далмацији* (2002). У том „постскриптуму” има занимљивих ставова о „естрадном, кафанском, забављачком патриотизму и национализму” – „у последњих десет година имали смо превише”.

Занимљив је и портрет „опозиционара” под знацима навода у *Интервјуу* (1986): „Најгузнији су они ’опозиционари’ који по сваку цену око свог дела и имена желе створити ’случај’, конфликт, и тако стећи ’опозициони статус’ и на што дуже га орочити.”

Уопштеније о политици и уметности одговориће Јован Радуловић на питања Зорана Радисављевића (*Политика*, 2004), с краћим освртима на сопствене случајеве, поготово о политичком погледу на рану причу „Прослава”, али и с додацима о случају „Ујакове заоставштине”, где се појављује драгоцен цитат јавног тужиоца из 1974. године. Уз толике странице и појединости о случају *Голубњаче*, у интервјуу *Политици* Радуловић 2004. наглашава да му ништа није јасно: „Представа *Голубњача* и све што се с том драмом дешавало, како у позоришту, тако и ван позоришта, и данас ми није до краја јасно. Ко је, како и зашто играо какву игру, створио случај да се њим баве све политичке структуре ондашње Југославије, и данас само у фрагментима знам.”

КЊИГЕ

Аћимовић Ивков (2005): Милета Аћимовић Ивков, Камелеонско прилагођавање, *Лешојис Мајице српске*, Нови Сад, јул–август 2005.

Даутовић (2007): Сава Даутовић, Без подилажења београдској чаршији, *НИН*, Београд, 4. јануар 2007.

Јевтић (1999): Милош Јевтић, *Остјаје њрича*, разговори са Јованом Радуловићем, Ваљево – Београд: Кеј.

Радуловић (2002): Јован Радуловић, *По српској Далмацији*, Београд: Дерета.

Радуловић (2007): Јован Радуловић, *Зрна из њлеве*, Београд: Библиотека града Београда. Књига садржи интервјуе: Мирјана Митровић, Прошао занос, *Duga*, Београд, 31. јануар – 13. фебруар 1998; Јелена Косановић, Желим да живим од свога рада, *Борба*, 16–17, Београд, децембар 2000; Зоран Радисављевић, У тесним ципелама, *Политика*, Београд, 13. децембар 2004.

НОВИНЕ И ЧАСОПИСИ

Брајковић (1976): Dragomir Brajković, Uvijek se nešto radi i nekako živi (поводом објављене приче „Јандрија Тонин чека смрт”), *Mladost*, br. 988, Beograd, 20. februar 1976, 10.

Глигоријевић (1986): Milo Gligorijević, Pod znakom *Golubnjače* – lični stav: Jovan Radulović, *Intervju*, Beograd, 29. avgust 1986, 10–13.

Глигоријевић (1976): Мило Глигоријевић, Отварамо ковчег успомена, *Књижевна реч*, 25. октобар 1976, 1, 19.

Ђурђевић (2002): Оливера Ђурђевић, Роман ће написати дечак из колоне; Јован Радуловић, писац, директор Библиотеке града, неће никада написати књигу о „Олуји”, *Глас*, Београд, 24. фебруар 2002, 11.

Милосављевић (2007): Мила Милосављевић, Лакше је писати о патњи него о смеху, *Глас*, Београд, 7–8. април 2007, 16.

Непознати (2010): Најмање крив за биографију, *НИН*, Београд, 7. јануар 2010, 57–58.

Стојановић (1988–1989): Радосав Стојановић, Људи на размеђи светова, *Јединство*, Приштина, 31. децембар 1988 – 1, 2, 3. јануар 1989, 12.

Тодоровић (1987): Драган Ж. Тодоровић, Писац треба да буде писац, *НОН*, лист младих Србије, 1. новембар 1987, 30–31.

Чуљић (1980): В(ранка) Ћуљић, Detinjstvo је nužno зло (поводом новоизашле књиге приповедака *Голубњача*), *Mladost*, Beograd, 10. oktobar 1980, 13.

Закључак. Својеврсна аутобиографија и аутопоетика настају у одговорима на питања новинара, уредника и књижевника, које је Јован Радуловић давао за листове, часописе и књиге, од првих књижевних радова и прве књиге, па све до година завидне зрелости и књижевних успеха, поготово у време „случаја *Голубњача*”. Радуловић одговара искрено и сликовито, приповедачки и полемички. За изучавање његовог живота и рада, интервјуи су драгоцен грађа и поетички кључ.

Dragan Lakićević

Srpska književna zadruga publishing house

THE WRITER'S AUTOPORTRAIT IN THE INTERVIEWS OF JOVAN RADULOVIĆ

Summary: In the course of the forty years of his literary work, the writer, novelist and playwright Jovan Radulović gave a large number of interviews – to the most renowned newspapers and magazines of his time, in which he answered questions from journalists

and writers – about himself, his biography, literary space and work. These conversations were either poetic or had to do with current affairs, depending on the time and occasion of the interview. At the same time, the occasions were a chronicle of contemporary Serbian literary scene. This paper systematizes the thematic fields of Radulović's interviews.

Keywords: interview, literature, narration, biography, homeland, Dalmatia, politics, carrier, status, *Golubnjača*.

Душан Иванић
Филолошки факултет
Београд

УДК 821.163.41.09 Радуловић Ј.
DOI [10.46793/Uzdanica18.2.2091](https://doi.org/10.46793/Uzdanica18.2.2091)
Оригинални научни рад

О ГЕНЕЗИ ДЈЕЛА ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

Айсиџракџи: Аутор упозорава на методолошки ризик у изучавању генезе умјетничких дјела уопште (повезивање поља искуства и поља имагинације). Дјело Ј. Радуловића је велике жанровске, морфолошке, стилске и медијске динамике. Уочљиво је кретање између панорамичног (табло) и новелистичког типа приче, те између приповиједних и драмских дјела, књижевности и сценарија за филм или ТВ серију. Радуловићев опус карактерише преплитање жанровских облика и приповједачко-дескриптивних техника (писмо, ток свијести, доживљени говор), те све јачи продор документарних текстова, урбане тематике и виртуелне (немиметичке) слике свијета.

Кључне ријечи: Радуловић, генеза, приповијетка, роман, драма, документарни текстови.

Ризична је замисао да се опише генеза/настајање једног књижевног дјела (опуса). (Ово не говорим да бих се унапријед оправдао због слабости или неуспјеха свог покушаја, већ као методолошки став.) Лако се види оно што је спољашње – друштвене и историјске околности, поводи и подстицаји, ауторова лектира (или његова свједочења о почитаним књигама које су га подстицале на теме и стил), а није лако видјети везу између спољашњих и унутарњих чинилаца, њихово повезивање и преобликовање. Недоступан је пут повезивања поља искуства и поља имагинације. Доступна је садржина, морфологија, склапање, склоност ка одређеним рјешењима, поступак (како би рекли руски формалисти) и преиначавање (такође термин преузет од њих) чинилаца живота у литерарне чињенице, у свијет текста (приче, романа, сценарија, мемоарских скица и културноисторијских биљежака).

Младог Радуловића је изазивала непосредна (завичајна) стварност у новелистичким релацијама: дакле „случај” у свакодневном, посебно званичном (планском, партијском) ритму живота и, нарочито, непредвидљиво искакање из тога ритма. Једном је то панорама, низ „случајева” – *Сувојолска времена*, други пут је догађај око којег се плете ред „слика и прилика” (*Прослава*). То одговара једној од његових девиза, како је то касније фор-

мулисао: „Политичке чињенице претварати у естетске” (предговор за збирку *Нема Веронике*).¹ На ово би се могло додати: чињенице живота политизирати и естетизовати. То је Радуловића коштало забрана, прогона, нетрпељивости, па и несумњиве тенденциозности. Раног Радуловића је занимао политички инцидент, иронизација официјелних слика и прилика, било из угла дјечјег виђења (*Прослава*), било из угла других (*Ујакова заосијавијина*). (Кад читате осуду ове приповијетке, рјешење суда у Нишу, видите да су приповијетку прочитали, али је нису разумјели. На испиту из књижевности би могли добити пролазну оцјену само зато што су прочитали текст, иначе би морала бити негативна.) Касније ће напуштати ово поље конфронтације с друштвено-политичком праксом и прелазити на индивидуални догађај, било да је љубавно-хајдучки обрачун (*Linea Grimaldi*), било обрада пресретања прељубе (ако се тако може рећи) у приповијецци *Игра лажној Аљоше*.

Има више генетичких размака или заокрета у Радуловићевом опусу. Први је настао између *Илинићака* (збирке прича) и *Голубњаче* (циклуса прича), други између ових двију књига и збирке *Даље од олијара* (1988), па онда и *Идеалној ђлаца* (2000). У овим збиркама почиње да доминира „случај”, епизода и појединац у њој, губи се панорамичност, растреситост. У раној прози приповијетке су скуп мотива/прича/случајева, епизода/анегдота, у позној се усредсређује на „новелистички” сиже, један догађај и сужен круг јунака (муж, жена, љубавник). То још не значи да је напустио панорамичност, већ да на старе технике и теме приповиједања додаје нове.

Још је видљивији размак између приповиједања и драмског текста и сценарија за ТВ филм. Приповједачке перспективе тамо нема, али има она имплицитна: ликови носе сабом прошлост, сјећање и приповиједање, а радња је усмјерена ка будућности и конфликту. Ако бисмо се играли ријечима, могли бисмо рећи да су приповијетке **евокација**, а драмски текстови **провокација**. Промјена је видна што у драми (филму) циљ (исход радњи) доминира као интерес заплета. Уз то се намећу ликови, издвајају се, а сценарио стално враћа из радње на опис, на прилике: дидаскалије се шире на простор и радњу, јунаци говоре крајње грубо, у сталним сукобима (*Вучари Горње и Доње Полаче*). Међутим тај драмски импулс ће почети да се шири и у приповијеткама, у облику напетости, која доминира текстом од почетка до краја.

Други генетички крак је произишао из оријентација на нове медије, на телевизију и филм (*Вучари...*) и на драмски ток: а тај ток не дозвољава ретроспективу (или само у фрагментима), већ само проспекцију, назнаку драмског конфликта којим ће се завршити радња. У роману *Од Оињене до Блаје Марије* то се види у преиначењу сценарија за ТВ серију у романескну причу/радњу. У *Вучарима Доње и Горње Полаче* је изузетно срећан спој готово безначај-

¹ Не наводимо о Радуловићевим текстовима пуне библиографске податке, пошто су дати у посебном прилогу у овом зборнику.

не фабуле (једноставне) и трагичног исхода. Дајући ријеч ликовима, аутор сценарија је постигао невјероватно упечатљиву говорно-карактеролошку аутентичност, посебно у ликовима мужа и жене (Марко и Ика). То је језик (и однос) којим више нико не говори, а једва да га ко и разумије: ћуклин, вртењача (рптењача), „опрчим” (је..м), кувер (кофер), салауковина (невријеме), ижињати (смислити, измислити), навријети (навалити), „Бога ти прасца”, „све вам свеце у години и прљеним и модрим словима исписане”, муктов (будала). Нема, или једва да има богатијих псовки изван *Вучара*. Језик младог Радуловића је и изван ријечи ликова, у описима, пун локализама: „заселени се Сувопоље **пришалдовано** уз тамноплаву динарску **костријет** – саднице ближе цести и Цвитиној оштарији, гдје већа **замач** од вјетрова, боља земља и топлије [...] Маслине су се уз **гњат** Динаре скамењивале, тавориле” (1991: 11). Посебно у *Вучарима*, за које би требало саставити посебан рјечник...

Велик је распон од тзв. стварносне прозе раних Радуловићевих прича и, рецимо, његовог романа *Прошао живој*. Што их обједињује, то су далматински Срби, Срби у Далмацији, у необичној форми писама мртвих, с честим повезивањем садашњег с прошлим временом. Већ у роману *Браћа по матери* аутора *Голубњаче* је почела привлачити даља прошлост далматинских Срба и Далмације уопште, с карактеристичним, рекао бих, ставом о помирењу или разумијевању „браће по матери”... Ту је узео писмо као форму општења између браће раздвојене државним и политичким границама. Такође, видно је трагање за новим облицима приповиједања, **писмо** постаје посредник. Одржаће га у роману *Прошао живој* у потпуно новом виду (писмо мртвих мртвима).

Јасно је одмах да се спољашње види у избору простора (гдје се радња збива) и избору онога шта се дешава. Не види се какве су намјере, естетске, шта аутор хоће да даде читаоцу. Од почетка аутор узима ироничну перспективу, прича подсмјешљиво о званичном тумачењу стварности и уочава оно што се потискује из званичне историје („шодеруше” и њихов одлазак усташама у Њемачку). Бира од почетка политички осјетљиве теме. Бира такође теме, мотиве (традиција, легенда) које конфронтира стварности, односно причи о њој (*Наручена љрича*, 1978/84).

Књига разговора Милоша Јевтића са Јованом Радуловићем (*Остаје љрича*) доста говори о ономе што је био живот и што се претакало у приче и романе. Свједочи како је искуство претварао у приче. У више интервјуа открива импulsе за своју приповједачку имагинацију: нпр. новински чланак за романескну приповијетку *Даље од олтара* (како су Книњани засули мућковима покатоличеног земљака, фратра Мију); или како је приповједач спавао на кревету на којему је једно вријеме за Другог свјетског рата спавала мајка Гаврила Принципа. Или приповијетка *Нема Веронике*, изазвана новинском вијешћу да је професора Светозара Ливаду у Загребу плуноу пролазник и за тај гест награђен аплаузом свјетине око њих двојице.

Три Радуловићева романа су настала из три различита начина обликовања грађе: роман *Браћа њо мајџери* је у основи класична романескна прича, са радњом која има сложен заплет, дијелом сведен на монологичан ток (писма једног од јунака приче), дијелом исторична прича. *Прошао живој* је скуп писама са заплетом у назнакама, пригушен или неутралисан идејом о пропасти српског грађанства у Далмацији, те је заправо збирка прича о умирању, док је романескно претежније у постављању оквира (уводни и завршни дијелови текста). Роман *Од Ојњене до Блаје Марије* вријеме збивања концентрише у неколика дана, док је основни догађај разбијен или саопштен посредством неколико перспектива, односно актера везаних за те перспективе. Роман *Прошао живој* повезује генерације и просторе у дисконтинуираној причи: пропадање идеала и пролажење живота или тренутак смрти повезују се око судбина приморско-далматинског Српства и Југословенства. Политичке идеје и животне судбине преплићу се у игри успона и падова. У роману *Од Ојњене до Блаје Марије* радња нема дубину историјског плана, чак ни позадину таквог плана. Све се свело на неколика дана пропасти у неколико слика, које ријетко акумулирају предисторију (само у мислима министра Маркана, једног од главних јунака романа). То је свакако последица првобитне форме дјела, писаног као сценарио за драмску серију.

Истраживање или описивање генезе не мора да иде за овако јасним, означеним траговима, већ за поступцима, морфологијом приповиједака и романа, односом основне фабуле, описа и коментара: како се спајају или стапају ови чиниоци. Једна од приповиједака с таквим својствима је *Сувојолска времена*. На почетку снажан, стамен опис, а начичкан низом појединости, које Радуловићевим описима дају, како је писао Љубиша Јеремић, „задихан ритам”. Тај и такав ритам (синтаксички и семантички), опстао је у свим Радуловићевим дјелима, оно по чему се препознаје његов стил.

Прекомпоновање, пребацивање једног сижеа у различите жанрове (приповијетка или фрагмент романа – драма, примјер су и *Голубњача*, циклус прича > драма, и *Учићел Досић*, фрагмент романа *Браћа њо мајџери* > драма; роман *Браћа њо мајџери* > сценарио за истоимени филм, и обрнуто – сценарио ТВ серију, која није снимљена > роман) може се разумјети на више начина: прилагођавање једног сижеа новом медију или новом жанру (ТВ, драма, сценарио), прихватање популарнијих облика, испробавање материјала у новом оквиру, итд. Изазов нових медија (ТВ, радио, позориште), који су постали дјелотворнији, популарнији, а свакако исплативији.

Радуловић воли умножавање чинилаца имагинативног поља, као збир отворених замисли (нпр. *Разгледница*: питања шта би све могло да се стави на разгледницу), што ће се наћи у више прича као отворене могућности збивања (нпр. *Игра лажној Аљоше*, *Пред вучјом мјешином*). Тај поступак је видљив већ у раним причама (*Пейнаесџ њодина*, 1973), као серија малих јединица

(„Кад сам први пут ушао у ову кућу”, „Седра из Бучина”, „Опет Дујинова кућа”, „Дујинов крчићски млин”, „Тетка Маша”, „Тетак Дујина”, „Снима се филм”). То је техника ТАБЛОА, наративно неповезаних секвенци, деконструкција фабуле или одсуство јединствене фабуле! (Можда је претјерано рећи, али као да има нека веза између ове технике и Радуловићеве реченице, рашчлањене на засебна семантичка чворишта.) Такође воли да напусти приповједачки глас, тиме и приповједачеву тачку гледишта! Такав се поступак може наћи и у другим, некњижевним текстовима. Јединица о Момчилу Ђујићу, поводом његове смрти (*Зрна из њеве*), састоји се само из атрибута уз Ђујићеву личност, презимена војника и назива мјеста из којих су потицали његови војници и назива америчких гробаља, гдје су сахрањени. То је не-испричана прича, сажетак, синопсис могућих прича (сваки је живот роман, речено је давно). У Радуловићевој прози ће се техника таблоа смјењивати новелистичким техникама чврсте фабуле и неочекиваним заокретима (нпр. *Linea Grimani*, *Игра лажној Аљоше*, *Уз шпанско вино*).

У Радуловићевим новијим приповијеткама као да приповједач уступа мјесто аналитичару: прича постаје виртуелна, губи се идеја миметичности, увјерљивости, илузије стварности. Ни прича ни свијет стварности немају некадашњу постојаност и чврстоћу, већ постају збир могућности! Уз упозорење унутарњег гласа, „Не наседај”, више не знате коме говори, свом избору рјешења или нашој журналистици, гладној сензација. У последњим збиркама или последњим приповијеткама нашао је нову семантику приче и нову тачку гледишта! Написао сам поводом збирке *Мама врана, ђајџа врана* да је раније приповједач владао гласовима (шум гласова), а сада шум туђе ријечи преузима причу, усељава се у коментар и нагриза њено јединство, те се читалац пита да ли је приповједачу уопште до приче или хоће да нам каже нешто друго: можда управо да подсјети како туђа ријеч све више опсједа и прекрива, прогонећи из приче и човјека и његово дјеловање. Тај смисао на маргинама радње/приче почиње да носи главну поруку.²

Волио је да посао писца упоређује са занимањима (виноградара, ковача, орача...: једно је добар плод, али неизвјестан квалитет вина; друго – ковање материјала) и цитирао Киша, који је написао да се бави сопственим, *ојсесивним ђемама* (*Зрна из њеве*, 99). Волио је такође да се служи радним, посленичким метафорама за књижевни рад и за структуру приповиједања, нпр. **вршај** у *Браћи по мајџери*: као алегорија-метафора тематско-структурних односа у роману, развијање једне епизоде и прелазак на нову епизоду. Иза тих тобож формалних граница заправо су границе тема, циклуси њихови и, не мање, циклуси историје.

²Д. Иванић, *У мајџици ђриче: О дјелу Јована Радуловића*, Београд: СКЗ, 2013, стр. 99 и даље.

Некад су генетичке везе саме по себи јасне, очекивани послови (и дани), као што су копање густијерне, шверц дувана, брање кукуруза, све те теме по правилу воде њиховом опису, али се унутар њих дешавају неочекиване ствари, захвата историја и епизоде независне од посла. Или **изгубљени топоними**, иза којих је набрајање, именовање, ријечи саме по себи... Или приповијетка *Уронити у мајицу живога*, пуна демистификација и демаскирања маски стварности (чиновник, писање телеграма, честитки и сл.), уносећи поглед с друге стране, лишен игре претварања.

Награде које је добијао истовремено су прилике да се завири у Радуловићев однос према старијим и савременим писцима, Бори Станковићу, Андрићу, Ћопићу, или према Булатовићу, Драгославу Михаиловићу, Милисаву Савићу, Видосаву Стевановићу. Традиција усменог приповиједања (анегдоте, шаливе приче, легенде, доскочице и слични једноставни облици) несумњиво је изузетно многострана у његовом опусу и понекад се непосредно преливала у поједине приче (нпр. *Сремски кукуруз*). Не ради се само о фолклорној традицији, већ о савременој, говорној ријечи и њеним производима међу људима одређеног подручја.³

Везан углавном за прозу (приповијетка, роман), Радуловић је потврдио да има оштро око, смисао за избор важног детаља и за етичку раван живота, нека од својстава која важе и за доброг приповједача и за квалитетно виђење свијета. Није стога неочекиван продор документарних жанрова у његов опус, нити ефекта који с њима повезују приповијетке, романи и драме. *Уронити у мајицу живога* није само ироничан наслов једне Радуловићеве збирке документарно-фикционалних жанрова, већ једна од добрих девиза цијелога његовог дјела, колико и посебних жанровских преображаја или трагања за жанром. Могло би се чак рећи да је ова жанровска оријентација на нефикционалну прозу, или пак на једну врсту слободног стапања фикције и документарности, обиљежила новију фазу Радуловићевог рада. Волио је поћи од упечатљиве, живе, истините појединости (призор, личност, догађај, одређен животни заплет) или утиска о њој, па потом остварити општију замисао: држати везу са свијетом стварности и остати слободан у имажинативном свијету текста.

³ Јован Радуловић је био жив извор таквих локалних анегдотско-шаливих прича, а с њим је то вјероватно неповратно отишло, као што су отишли људи и времена с којима су настајале.

Dušan Ivanić

Faculty of philology
Belgrade

ÜBER DIE ENTSTEHUNG DES WERKES VON JOVAN RADULOVIĆ

Zusammenfassung: Der Autor warnt vor dem methodologischen Risiko bei der Untersuchung der Entstehung von Kunstwerken im Allgemeinen (die Verbindung von Erfahrung- und Imaginationsfelder) Das Werk von Radulović hat sich durch große Genre-, Morphologie-, Stil- und Mediendynamiken entwickelt. Bemerkenswert ist die Bewegung sowohl vom Panorama (das Tableau) zur novellistischer Art der Geschichte als auch zwischen narrativen und dramatischen Werken, der Literatur und Drehbüchern für einen Film oder einer Fernsehserie. Sein Opus zeichnet sich durch eine Verflechtung von Genreformen und und narrativ – beschreibenden Techniken (wie Brief, Bewusstseinsstrom, erlebte Rede) und von einer zunehmenden Durchdringung dokumentarischer Texten, urbaner Themen und virtueller (nicht-mimetischen) Weltbilder aus.

Schlüsselwörter: Radulović, die Entstehung, die Erzählung, der Roman, das Drama, dokumentarische Texte.

У редакцији БИГЗ-а, Јован Радуловић с колегама и Владимиром Војновичем (јесен 1989)

Олга Срећковић Франић
Библиотека града Београда

УДК 023.4(497.11 Београд):929 Радуловић Ј.
DOI [10.46793/Uzdanica18.2.217SF](https://doi.org/10.46793/Uzdanica18.2.217SF)
Оригинални научни рад

ЈОВАН РАДУЛОВИЋ, УПРАВНИК БИБЛИОТЕКЕ ГРАДА БЕОГРАДА ОД 2001. ДО 2009. ГОДИНЕ

Айспиракџи: У овом раду Јован Радуловић је представљен као посленик који је оставио значајног трага у нашој култури, не само као књижевни стваралац. У раду је приказана његова делатност на месту директора Библиотеке града Београда, у периоду од 2001. до 2009. године. Уз сталну бригу за богаћење књижног фонда, након година рата, инфлације и економске кризе, Радуловић је знатно допринео представљању Библиотеке као културне институције са богатом традицијом и значајним утицајем на културну историју Београда и Србије.

Кључне речи: Библиотека, Београд, Јован Радуловић, књиге, криза, обнова.

Јуна месеца 2001. године Секретаријат за културу града Београда понудио је Јовану Радуловићу место управника Библиотеке града Београда. Познати писац, познати уредник, из познате издавачке куће БИГЗ прихватио је понуду.

Дошао је, како се чинило, из удобног уредничког шињела на чело куће која је имала, осим главне, још тринаест општинских библиотека и око 360 запослених.

Тој 2001. претходиле су бројне године великог сиромашења престојничких библиотека. Сама сам радила у једној од њих и била непосредни сведок. На годишњем нивоу инвентарисало се свега педесетак наслова.

Моје двадесетогодишње искуство у струци и познанство још из студентских дана препоручило ме је тиму новог управника. Искрено, стрепела сам, полазећи од предрасуде да су писци људи велике маште, имагинације, речју – невични конвенционалним пословима који захтевају добру организацију и брза и рационална решења.

Из дана у дан моја стрепња се топила, а задовољство у послу расло.

Уз велику помоћ града Радуловић је у кратком времену реновирао просторије Одељења периодике и читаонице на Студентском тргу, истовре-

мено ослободивши главну зграду свих ћошкова претрпаних стотинама кутија пуних периодичне грађе. Изузетан фонд поново је био на услузи студентима, научним радницима и свим грађанима. А у главној згради стављена је у функцију велика галерија Библиотеке, прво за интерне тематске изложбе, а временом прераста у једну од престижних ликовних галерија у центру града.

Трагајући за документима о историји куће коју води, Радуловић је дошао до необичног сазнања: Библиотека града Београда основана је 11. јануара 1931. године, а њен први директор била је Марија Илић Агапова, рођена 1895. године у селу Пађене код Книна. Правник, преводилац, писац и библиотекар, Агапова је имала средњоевропски докторат какав су имали ретки интелектуалци оног времена, међу којима и Андрић.

Библиотеком и Музејом града Београда руководила је од 1932. до 1945. када је смењена због рада ових двеју кућа културе у доба окупације. Брзо је и пензионисана. Требало нам је доста труда да пронађемо гроб где је сахрањена 1984. године. На Новом гробљу, а на руском гробљу, поред супруга Руса почива ова надасве образована и вредна жена.

Каква је то случајност, како назвати то што тачно после 70 година на чело Библиотеке долази писац, интелектуалац, човек који је такође рођен у једном селу код Книна, у Полачи? У Радуловићу се буди уредник и издавач и он објављује *Одабране радове Марије Илић Агапове*, са својим избором и предговором. Установљује 11. јануар за Дан Библиотеке града Београда. Тога дана, сваке потоње године, пред бројним званицама, сарадницима и пријатељима сумирају се резултати рада и најбољем библиотекару Београда додељује се награда са именом Марије Илић Агапове. У овој струци то је и данас угледна и престижна награда.

Горе споменута вишегодишња суша у обнови фондова библиотека заустановљена је. Град Београд почиње редовно да издваја средства за нове књиге. Формирају се комисије за откуп књига од издавача. А издавачи су углавном нови, предузимљиви, нестрпљиви у реду за препознавање, углед, квалитет. Нема БИГЗ-а, нема Нолита, нема Рада, Просвета посрће, али књига у библиотекама је све више. Била сам на тим вратима на која су улазиле хиљаде књига за једну главну и тринаест општинских библиотека. Нема адекватне речи, а да се избегне патетика, која би прецизно исказала колико се Радуловић радовао. Био је истински поносан гледајући како камиони одвозе стотине и хиљаде књига библиотекама од Сурчина до Гроцке.

По ондашњем закону о обавезном примерку, Народна библиотека Србије достављала је по један примерак Библиотеци града Београда и Универзитетској библиотеци. Спomiњем то стога што је Јован Радуловић, у дану кад би те књиге стигле у Одељење набавке, са узбуђењем дечака који је стигао у препуну продавницу играчака, прегледао пристигле новитете. Радовао се dobrим књигама, педантно и зналачки уређеним, добро преведеним. Само такав зналац посла око настајања једне књиге могао је и на први поглед да

процени квалитет издавачког посла. Од тог његовог вишесатног боравка у Одељењу набавке највише користи имали су управо запослени у том одељењу. Био је то час о књизи, из прве руке. Уз Радуловића смо градили поуздан критеријум о квалитету фондова у чијем смо формирању свакодневно учествовали.

Као управник библиотеке Јован Радуловић није много путовао. Прва и последња станица на његовом путу биле су његове књиге. „Радост писања већа је од радости путовања”, цитирао би Виславу Шимборску. Али Радуловић је слао своје запослене на познате сајмове књига у Европи: у Франкфурт, Париз, Болоњу. Примера ради, начелник одељења уметности добио би неколико дана боравка у Паризу, са задатком да се добро упозна са радом наших чувених сликара тамо, што је била озбиљна припрема за формирање ликовне галерије, поменуте на почетку овог текста.

Библиотека града Београда имала је свој штанд на сваком сајму књига октобра месеца у Београду. И пре Радуловића Библиотека је имала скромну издавачку делатност. Нека овде остане забележено шта је објављено у Библиотеци за време његовог руковођења.

1. Одабрани радови / Марија Илић-Агапова ; избор и предговор Јован Радуловић ; [библиографија Радмила Цветковић]. - Београд : Библиотека града Београда, 2002

2. Карађорђе и Први српски устанак / Владимир Ћоровић. - Београд : Библиотека града Београда, 2003

3. Грађа за библиографију југословенске и стране књиге о Београду : из књижног фонда Библиотеке града Београда. Књ. 2 / Библиотека града Београда, Завичајно одељење ; [главни и одговорни уредник Јован Радуловић ; превод уводног текста на енглески Лазар Мацура]. - Београд : Библиотека града Београда, 2003

4. Заборављени светови : Библиотека града Београда, 1–12. децембар 2004. године / главни уредник Јован Радуловић ; кустос изложбе Иванка Лазовић. – Београд : Библиотека града Београда, 2004

5. Дјело настаје даље од писаћег стола : разговори са Владаном Десницом / приредио Јован Радуловић. - Београд : Библиотека града Београда, 2005

6. Владан Десница : (1905–1967) : изложба Библиотеке града Београда поводом обележавања 100-годишњице рођења писца : [Галерија Библиотеке града Београда, 19–30. септембар 2005.] / [аутор изложбе и каталога Олга Красић-Марјановић ; предговор Јован Радуловић] . - Београд : Библиотека града Београда, 2005

7. Обрадовић, Доситеј: дела; избор и поговор Никола Грдинић. - Београд : Библиотека града Београда : Драганић, 2005

8. Научно-истраживачки пројекат за београдску тврђаву : изложба поводом првих 30 година рада : Галерија Атријум Библиотеке града Београда,

20–30. јун 2006. / [текст Марко Поповић ; главни уредник Јован Радуловић ; кустос изложбе Љиљана Зечев] . – Београд : Библиотека града Београда, 2006

9. Живот царског генерала и славног инжењера господина барона Доксата де Мореза, погубљеног 20. марта 1738. у Београду, уз опис појединих дешавања у тадашњем рату против Турака / уредник и писац предговора Љубица Ћоровић; с немачког превео Милорад Софронијевић. - Београд, Библиотека града Београда, 2006

10. Књижевно дело Владана Деснице : зборник радова поводом 100-годишњице рођења / [уредници Јован Радуловић, Душан Иванић] . - Београд : Библиотека града Београда, 2007

11. Београд на Дунаву : Одељење старе и ретке књиге о Београду – Завичајно одељење : [изложба старих карата, рукописа, фотографија и књига из фондова Библиотеке града Београда] / Дани европске баштине „Реке – токови наслеђа”, 20. септембар – 5. октобар 2007. ; [аутори изложбе Љубица М. Ћоровић, Никола Перишић и Лидија Тонтић ; главни уредник Јован Радуловић] . - Београд : Библиотека града Београда, 2007

12. Радуловић, Јован : Зрна из плеве / Јован Радуловић. - Београд, Библиотека града Београда, 2007

13. Бранислав Макеш : Сенке : Галерија „Атријум” Библиотеке града Београда, 14–28. фебруар 2008. / [текст Ивана Марцикић ; главни уредник Јован Радуловић] . - Београд : Библиотека града Београда, 2000

14. Коста Брадић : слике : Библиотека града Београда, Галерија „Атријум”, 27. октобар – 14. новембар 2008. / [главни уредник Јован Радуловић] . - Београд : Библиотека града Београда, 2008

15. Станко Зечевић : цртежи : Галерија „Атријум” Библиотеке града Београда, децембар 2008. / [главни уредник Јован Радуловић] . - Београд : Библиотека града Београда, 2008

16. Бранислав Михајловић : слике : Библиотека града Београда, Галерија „Атријум”, 16. јануар – 12. фебруар 2009. / [главни уредник Јован Радуловић] . - Београд : Библиотека града Београда, 2009

17. Петар Омчикус = Pierre Omcikus : светлосна збивања = événement lumineux, [Галерија „Атријум”, Библиотека града Београда] / [главни уредник Јован Радуловић ; превод на француски Владимир André Чејовић ; фотографије Бранко Белић] . - Београд : Библиотека града Београда, 2009

Као што је умео да изабере добру књигу, Радуловић је имао изузетно добру процену ко ће од бројних запослених бити најодговорнији и највреднији на пословима који траже знање, експедитивност и одговорност. Његови најближи сарадници били су поносни на свог управника. Није им било ускраћено сазнање да се и он поносио њима.

На свечаном отварању Библиотеке града Београда, на месту где се она данас налази, 1986. године, Десанка Максимовић је изјавила: „Да смо три

века тражили где ћемо је ставити, не бисмо јој лепше место нашли, у про-
чеље је гледа песник Милан Ракић, недалеко на Калемегдану су и Бранко
Радичевић, Војислав Илић, Бора Станковић, да не набрајам све чија ће дела
вековати под кровом ове библиотеке.”

И лик и дела Јована Радуловића вековаће, такође, у Библиотеци града
Београда.

Најзад, нешто лично. Позвао ме је једном у своју канцеларију и дао
ми једну књигу, рекавши ми да је прочитам па да поразговарам, он би јако
желео да неко напише сличну књигу разговора са њим. Била је то књига
Слободана Новака *Дијресције* (Разговор водила Јелена Хекман), Загреб, Ex
libris, 2001. На унутрашњој страни, после наслова, мото: „Сваки је поку-
шај животописа тек мозаик паноа и драперија посланих уокруг једне мале
сцене на којој лежи човек – као мртав”. Никада више нисмо споменули ту
књигу, око Јована су неки некњижевни, медицински разговори добили на
већој важности.

Olga Srećković Franić

Belgrade City Library

JOVAN RADULOVIĆ BELGRADE CITY LIBRARY DIRECTOR FROM 2001 TO 2009

Summary: The goal of this paper is to shed light on Jovan Radulović's impact on Serbian culture, apart from his literary work. Radulović was the director of the Belgrade City Library in the period from 2001 to 2009. After years of war, inflation and economic crisis, which affected all aspects of the Library work, Radulović was constantly working on the enrichment of the book funds and significantly contributed to the development of the Library as a cultural institution with long tradition and great importance for the cultural history of both Belgrade and Serbia.

Keywords: Library, Belgrade, Jovan Radulović, books, crisis, renewal.

Снежана Кнежевић
Београд

УДК 655.254.22:929 Радуловић Ј.
DOI 10.46793/Uzdanica18.2.223K
Оригинални научни рад

АКТИВНОСТИ ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА У ИЗДАВАШТВУ (БИГЗ)

Айспиракџи: У овом тексту дат је осврт на уреднички рад Јована Радуловића у издавачкој кући БИГЗ, у периоду од 1983. до 2001. године. Описана је његова улога у доношењу издавачких планова, у оквиру едиција за које је био задужен, као и његови принципи уређивања и приређивања књига. Посебна пажња посвећена је последњој деценији његовог уредничког рада, када је српска култура делила тешку судбину народа и у којој је велики писац показивао велике организационе и људске врлине.

Кључне речи: Јован Радуловић, уредник, приређивач, БИГЗ, организатор, писац.

Многи наши значајни књижевници бавили су се издавачким пословима на разне начине – као уредници у издавачким кућама, као чланови управних одбора, скупштина или других органа управљања. Тако, и данас можемо видети књиге на којима су као уредници потписани, на пример, песници Стеван Раичковић или Иван В. Лалић. Посебно је занимљив податак да је наш нобеловац, Иво Андрић, био стални члан Управног одбора Српске књижевне задруге, а потом и њен доживотни почасни председник.

Дугачак је списак наших књижевника који су године провели у издавачкој делатности. Међу њима је и Јован Радуловић, пре свега – писац, приповедач, али потом и уредник у једној од највећих издавачких кућа на Балкану у прошлом веку, у Београдском издавачко-графичком заводу – БИГЗ-у.

У БИГЗ-овој Књижевној редакцији Јован је провео 18 година, од 1983. до 2001. Биле су ту и његове колеге: Радослав Братић, Мирослав Максимовић, Рајко Петров Ного, Тиодор Росић, Димитрије Тасић, у једном периоду и Љубиша Јеремић, и уредница Љиљана Лапчевић. У том окружењу Јован Радуловић провео је добар део свог радног века, који је и сам често помињао и памтио као „лепа времена”. Из данашње перспективе, и као сведок и као учесник, потврђујем да је заиста било тако, упркос свим проблемима и тешкоћама с којима смо се сусретали.

Издавачки планови, у оно време, правили су се крајем године за наредну годину, а издања су била сврстана у библиотеке или едиције. Тако су

и уредници имали своја задужења према одређеним едицијама. Јован Радуловић уређивао је Историјско-мемоарска дела, Нове књиге домаћих писаца, Цепну књигу, Посебна издања, Књижевност Српске Крајине (у сарадњи са професором Душаном Иванићем). Често се дешавало да неке књиге уређује више уредника, као што су и саме библиотеке уређиване тимски. За ову прилику, присећала сам се значајних књига које је Јован приредио или уредио, али модерна технологија у виду електронских каталога помогла ми је да нешто не промакне. Могла би се направити прецизна библиографија издања које потписује Јован Радуловић као уредник или приређивач, и тада бисмо видели колики је то број књига. Свакако, оно што је неспорно јесте да бисмо прешли стотину, да су то били наслови високих вредности по свим мерилима, од аутора чија су имена призната у српској култури. Поменућу само неке од њих:

Саво Скоко и Петар Опачић: *Велике српске војводе* (пет књига)
Драгољуб Живојиновић: *Краљ Петар I Карађорђевић* (три књиге)
Владимир Ћоровић: *Историја Срба*
Раде Михаљчић: *Крај српског царства, Јунаци косовске легенде, Лазар Хребелановић*
Ђоко Слијепчевић: *Историја Српске православне цркве* (три књиге)
Мајкл Лиз: *Силоване Србије*
Радослав Грујић: *Азбучник Српске православне цркве*
Василије Крестић: *Из историје Срба и српско-хрватских односа*
Милорад Екмечић: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*
Бранислав Глигоријевић: *Краљ Александар Карађорђевић*
Изабрана дела Владана Деснице у четири књиге
Изабрана дела Мирка Королије
Дејан Медаковић: *Ефемерис* (пет књига)

Највећи број ових, а и многих других наслова, своје прво издање имали су у БИГЗ-у, захваљујући управо уреднику Јовану Радуловићу. Неке од ових књига имају своје занимљиве приче – како је уредник до њих дошао, где су пронађене, зашто су аутори пристали да баш БИГЗ-у предају своје рукописе... На свој начин, приповедачки, понекад и духовито, Јован је у многим приликама говорио о томе. Након првог БИГЗ-овог издања многи наслови обнављани су код других издавача, па их и данас можемо видети у новим издањима, што само сведочи о њиховом квалитету и способности уредника који је први препознао и објавио те вредне књиге.

Осамдесетих година тиражи БИГЗ-ових књига бројали су десетине хиљада, а неки наслови у Цепној књизи достизали су и стотине. Могло се, јер је на располагању било велико тржиште ондашње Југославије, пословнице које су организовале продају – у Осјеку, Загребу, Сарајеву, Подгорици, Новом

Саду, Нишу. Продајом књига директно су се бавили комерцијалисти, трговачки путници, али уредници су редовно тражили сусрете с њима и извештаје о продаји. Велико је било Јованово нестрпљење да сазна како се продају „његове” књиге. Искрено се радовао када је од продаје долазио захтев да се нека од књига обнови, а таквих књига је било много. Често смо обилазили пословнице, од Загреба до Подгорице. Својим ауторитетом окупљао је службенике и трговце, разговарао с њима о продаји, о искуствима с купцима. Свако од тих путовања пратили су разговори о послу, књигама, писцима... Јован је био неописиво занимљив сапутник – духовит, препун разних интересантних прича.

Нисмо тада могли ни помислити да ће „маркетинг” постати наука која ће се озбиљно изучавати и студирати. Јован Радуловић веома успешно бавио се и маркетингом, а да то није ни знао. Тада се то некако подразумевало, у опису посла је било да уредник рекламира књигу коју је објавио. Нема већег града у Србији у коме није гостовао у неком дому културе, општини или библиотеци, представљајући књиге које је уредио. Његове посете увек су изазивале велико интересовање, пуниле су сале у Суботици, Ваљеву, Нишу, Смедереву... По правилу, и продаја је тада бележила раст.

Необично је било како је Јован Радуловић успевао да раздвоји у себи писца и уредника запосленог у предузећу. Његова одговорност, обављање често и досадних техничких послова, поштовање правила пословања, понекад су изгледали као дечачка послушност. У ствари, он је само био велики професионалац у послу. О сваком детаљу је бринуо – од читања рукописа, преко техничке и графичке опреме књиге, одобравања за штампу сваког табака, све до коначне продаје. И увек с лакоћом, мирно, с великим разумевањем за проблеме у штампи или припреми књиге. Вешто и стрпљиво знао је да превазиђе сваки неспоразум до кога је долазило у тако великој производњи, посебно са графичким радницима на које смо били упућени у свом послу.

Објављивао је и потписивао издања својих колега, писаца, и то увек с неком посебном радошћу. Добро је знао колико је било тешко објавити књигу код угледног издавача и као да је желео да помогне својим колегама чији су рукописи својим квалитетом заслуживали да уђу у БИГЗ-ову продукцију. Млади, анонимни, даровити писци, који су своје прве рукописе слали редакцији, имали су Јованову велику подршку. Искрено се радовао када се појави неко ново име, говорећи да би могао израсти у великог писца и да га свакако треба објавити. И заиста, има у нашем књижевном животу добрих писаца којима је Јован Радуловић био први уредник. У процени вредности рукописа Јован је био непогрешив и непристрасан.

Било је тих година и великих искушења. Самоуправљање је још било живо, политички утицаји неизбежни. Отуда, и разни притисци с којима се ваљало борити – штрајкови и уцене графичара, уплитање издавачких савета у планове објављивања књига... Код Јована Радуловића није било компромиса.

Није то било питање његових тренутних ставова, то је било у његовом бићу, у његовом генетском, динарском коду који се могао препознати у свему – у писаној речи, у интелигенцији, у даровитости, у енергији, у импулсивности, хумору, искрености, у националној свести, али и у деликатној емоцији – радости или тузи, свеједно. Свака препрека, уз мање или више напора, морала је бити савладана, и то брзо, без много мудровања и сувишних речи.

Са новим веком стигле су и нове околности. Радило се на приватизацији, на продаји свега и свачега, па је тако и БИГЗ дочекао судбину многих друштвених предузећа. Књижевна редакција се смањивала, а Јован је отишао међу последњима. Заједно са својим колегама, учинио је да БИГЗ буде велики издавач и да остави неизбрисив траг у српској издавачкој делатности.

Данас нови власник, *Школска књиџа Заїреб*, објављује уџбенике за српско тржиште.

Ипак, Јован Радловић остаје у области културе – одлази на место директора Библиотеке града Београда. Ни на том месту није се одрекао издавачких послова, наставио је успешно да се њима бави, што говори о његовој великој привржености и љубави према овом послу.

Snežana Knežević

Belgrade

ACTIVITIES OF JOVAN RADULOVIĆ IN THE BIGZ PUBLISHING HOUSE

Summary: The paper gives an overview of the editorial work of Jovan Radulović in the publishing house BIGZ, in the period from 1983 to 2001. His role in making publishing plans is described, within the editions for which he was in charge, as well as his principles in editing books. A special attention was paid to the last decade of his editorial work, when Serbian culture shared the difficult fate of the people, and in which the great writer showed great organizational and human virtues.

Keywords: Jovan Radulović, editor, BIGZ, manager, writer.

Врх планине Динаре, 1831 метар надморске висине (август 1975)

ГРАЂА ЗА ПЕРСОНАЛНУ БИБЛИОГРАФИЈУ ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

КЊИГЕ

1. Илинштак / (цртеж Бора Њежић). – Београд : Дом омладине, 1978. – стр, (1) лист табле ; 20 cm. – (Доб; 20)
2. Илинштак . – 2. допуњено изд. – Београд : Просвета, 1984. – 156 стр; 20 cm. – (Савремена проза, 84; Просвета)
3. Илинштак . – 3. допуњено изд. – Београд : Српска књижевна задруга, 1991. – 198 стр; 21 cm. – (Библиотека Атлас) . – ISBN 86-379-0258-8
4. Браћа по матери. – Београд : Просвета, 1986. – 236 стр; 20 cm. – (Савремена проза ' 86)
5. Браћа по матери. – 2. изд. – Београд : Просвета, 1987. – 236 стр; 21 cm. – (Савремена проза)
6. Браћа по матери : роман. – 3. изд. – Београд : Народна књига, 1989. – 225 стр; 20 cm. – (Библиотека „Народна књига”) . – ISBN 86-331-0008-8
7. Браћа по матери. – 4. изд. – Београд : Српска књижевна задруга, 1993. – 240 стр; 21 cm. – (Библиотека Атлас) . – ISBN 86-379-0382-7
8. Браћа по матери – 5. изд. – Београд: Ведес, 2001. – 243 стр; 21 cm (Библиотека Савремена књижевност)

9. Браћа по матери – Београд: Дерета, 2002. [1. Деретино изд.] – 364 стр; 18 cm – (Библиотека Изабрана дела Јована Радуловића). – ISBN 86-7346-160-X
10. Голубњача . – Београд . – Београд : Српска књижевна задруга , 1980 . – 115 стр; 22 cm . – (Савременик / Српска књижевна задруга . Нова серија ; 25)
11. Голубњача . – Београд : БИГЗ, 1983 . – 192 стр ; 20 cm . – (Нова књига Домаћих писаца ; 2) Садржај : Брацара ; Сремски кукуруз ; Прослава ; Магарац ; Густигерна ; Дочек прољећа ; Бомба ; Голубњача : (драма у Два дјела) . – Тираж 10. 000 . – Речник мање познатих речи : стр. 191 – 193 . – Белешка о писцу : стр. (195) .
12. Голубњача и друге приповјетке / поговор Радивоје Микић . – Београд : Рад, 1989 . – 173 стр ; 18 cm . – (Реч и мисао ; Нова серија ; 420) ISBN 86-09-00168-7
13. Голубњача // Савремена драма II - Београд: Нолит (Едиција Српска књижевност. Драма 21), 1987. Приредио Владимир Стаменковић. 20 cm. стр. 253–296.
14. Даље од олтара / предговор Љубиша Јеремић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1988 . – 180 стр ; 19 cm . – (Српска књижевна задруга ; коло 81, књ. 538). – ISBN 86-379-0081-X
15. Даље од олтара / предговор Љубиша Јеремић. – 2. изд. Поновљено изд. Српске Књижевне задруге у Дивот опреми. – Београд : Српска књижевна задруга, 1989; Београд ; Култура . – 180 стр ; 22 cm . – ISBN 86-379-0100-X
16. Даље од олтара . – Београд : БИГЗ : Српска књижевна задруга, 1990 . – 138 стр ; 18 cm . – (Цепна књига Београдског издавачко-графичког завода. Белетристика) . – ISBN 86-13-0040-6
17. Дrame . – Београд : БИГЗ, 1993 . – 215 стр ; 20 cm . – (Нове књиге домаћих писаца) . – ISBN 86-13-00619-1 Садржи : Голубњача, Учитель Доситеј
18. Изабране приповјетке . – Београд : Српска књижевна задруга, 1995 . – 291 стр ; 20 cm , (Атлас) . – ISBN 86-379-0553-6
19. Igra mraka i svjetlosti // Vladan Desnica, Zimsko Ljetovanje – Beograd: Rad, 1987. – 187 str; 20 cm – ISBN 86-09-00042-7 – Str. 153–158.

20. По српској Далмацији . – Топуско : Српско културно друштво „Сава Мркаљ”, 1995 (Београд : БИГЗ) . – 387 стр ; 21 cm . – (Библиотека Зенитон : добитници Награде „Браћа Мицић” ; књ. 2) . – ISBN 86-82-385-06-6
21. Прошао живот . – Београд : Српска књижевна задруга, 1997 . – 196 стр; 18 cm . – (Мала библиотека Српске књижевне задруге) . – ISBN 86-379-0645
22. Прошао живот . – 2. изд. / (приредио Новица Петковић) . – Београд : Српска књижевна задруга ; Врбас : Виталова књижевна фондација , 1998 . – 218 стр. ; 21 cm . – (Мала библиотека Српске књижевне задруге) . – ISBN 86-379-0664-8
23. Linea Grimani//The Prince of Fire. An Anthology of Contemporary Serbian Short Stories. Ed. B Radmila J. Gorup and Nadežda Obradović, with a Foreword by Charles Simić, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press (Pitt Series in Russian and East European Studies), 1998. – ISBN 0-8229-4058-2. Str. 285–198.
24. У Исламу Грчком . – Врање : Књижевна заједница „Борисав Станковић”, 1999 . – 157 стр ; 16 cm . – (Библиотека Стари дани) . – ISBN 86-7605-017-1
25. Замка за зеца / (Илустрација Милица Радовановић) . – Београд : БИГЗ , 1998 . – 73 стр : илустр. ; 24 cm . – (Библиотека Златна јабука) . – ISBN 86-13-00924-7
26. Остаје прича : разговори са Јованом Радуловићем / Милош Јевтић . – Ваљево : Кеј, 1999 . – 113 стр : илустр ; 21 cm. – (Колекција Одговори ; књ. 64)
27. Бакоња Фра Брне : роман / Сима Матавуљ . – Београд : БИГЗ, 1990 . – 287 стр ; 18 cm . – (Цепна књига БИГЗ-а. Лектира)
28. Бакоња Симе Матавуља / Јован Радуловић : стр. 5–17 . – Рјечник ређих и непознатих ријечи : стр. 235–242 . – Белешка о писцу : стр. 287
29. Житије / Герасим Зелић ; поговор Јован Радуловић . – Београд : Нолит. 1988 . – 503 стр. ; 20 cm . – (Српска књижевност. Мемоари, дневници, Аутобиографије ; 4) Житије Герасима Зелића / Ј. Радуловић : стр. 477–478.
30. Изабрана дела Владана Деснице у четири књиге: Зимско летовање, Прољећа Ивана Галеба, Приповетке, Есеји. Приредили др Станко Кораћ,

- Јован Радуловић. – Београд: БИГЗ; СКЗ; Приштина : Панорама, „Јединство”, 1993.
31. Изабрана дела / Корилица Мирко ; изабрао, приредио и предговор написао Јован Радуловић . – Београд : БИГЗ ; Српска књижевна задруга , 1996 . – 597 стр ; 20 см . – (Књижевност Српске Крајине) . – ISBN 86-13-00849-6
 32. Голубњача [Брајево писмо] : у две свеске ; св. 1, 2 . – Београд : Филип Вишњић, 1985 . – 166 стр ; 34 см
 33. Учитељ Доситеј : драма . – Београд : Српска књижевна задруга, 1990 . – 109 стр ; 18 см. – (Мала библиотека Српске књижевне задруге) . – ISBN 86-379-0170-0
 34. Прошао живот . – 3 изд. – Београд : Српска књижевна задруга , 1998 . – 196 стр. ; 18 см . – (Мала библиотека Српске књижевне задруге) . – ISBN 86-379-0666-4
 35. Голубњача : приповетке, драма . – [1. Деретино изд.] . – Београд : Дерета, 2001 . – 296 стр. ; 18 см. – (Библиотека Изабрана дела Јована Радуловића) . – ISBN 86-7346-159-6
 36. Најлепше приповетке Јована Радуловића / избор и предговор Душан Иванић . – Београд : Просвета , 2001 . – 207 стр. ; 21 см. – ISBN 86-07-01291-7
 37. Идеалан плац – Београд: Филип Вишњић, 2000. – 155 стр ; 21 см – (Библиотека Албатрос 80) ISBN 86-7363-260-9
 38. Идеалан плац ; Даље од олтара . – [1. Деретино изд.] . – Београд : Дерета , 2001 . – 190 стр. ; 18 см. – (Библиотека Изабрана дела Јована Радуловића) . – ISBN 86-7346-164-2
 39. Progutane polemike / Vladan Desnica ; priredio Jovan Radulović. – Beograd : Stubovi kulture, 2001. – 184 str. : slika autora ; 19 cm. – (Biblioteka Doba ; knj. 11)
 40. Замка за зеца . – [1. Деретино изд.] . – Београд : Дерета , 2002 . – 86 стр. : Илустр. ; 17 см. – (Библиотека Венац) . – ISBN 86-7346-215-0

41. Вучари Горње и Доње Полаче //Антологија тв драме 5, Београд: РТС 2002.
42. По српској Далмацији . – [1. Деретино изд.] . – Београд : Дерета , 2002 . – 300 стр ; 18 см. – (Библиотека Изабрана дела Јована Радуловића) . – ISBN 86-7346-227-4
43. Старе и нове приче . – [1. Деретино изд.] . – Београд : Дерета , 2002 . – 198 стр ; 19 см. – (Библиотека Изабрана дела Јована Радуловића) . – ISBN 86-7346-236-3
44. Прошао живот . – [1. Деретино изд.] . – Београд : Дерета , 2002 . – 226 стр ; 18 см . – (Библиотека Изабрана дела Јована Радуловића) . – ISBN 86-7346-204-5
45. Илинштак . – [1. Деретино изд.] . – Београд : Дерета , 2003 . – 196 стр ; 18 см . – (Библиотека Изабрана дела Јована Радуловића) . – ISBN 86-7346-309-2 (картон)
46. Прошао живот – Београд: Народна књига – Алфа, 2003. – 195 стр; 21 см (Библиотека Дело) ISBN 86-331-0962-X
47. Le jeu du faux Aliocha (tr. par Alain Cappon) // Anthologie de la Nouvelle Serbe, choix de nouvelles, préface at présentation des auteurs par Milivoj Srebro, Chiroulet, Gaïa editions, 2003. Str. 337–353. ISBN 2-84720-018-5
48. Televizijski i filmski scenariji. YU film danas XVII 4 (73), 2004. Plus biblioteka YU film danas 19. Beograd: Plus. Vučari Gornje i Donje Polače. Braća po materi. Nikoljdan 1901. Polača – Okvil, epizode 1–2. Predgovor: Nikola Stojanović. 195 стр. YU ISSN 0353-3468.
49. Идеалан плац . – Београд : Народна књига – Алфа , 2003 . – 160 стр ; 22 см. – (Дела Јована Радуловића) . – ISBN 86-331-1245-0 (картон)
50. Најлепше беседе књижевника нобеловца / [Избор Јована Радуловића] . –Београд : Евро, 2005 . – 254 стр ; 21 см. – ISBN 86-505-0422-1
51. Најлепша љубавна писма / [Избор Јована Радуловића] . – Београд : Евро, 2005 . – 250 стр ; 21 см. – (Библиотека Презент) . – ISBN 86-505-0423-X
52. Дјело настаје даље од писаћег стола. Разговори с Владаном Десницом / Владан Десница [приредио и предговор написао Јован Радуловић].

- Београд: Библиотека града Београда, 2005 (Београд: Чигоја штампа). – 169 стр. – 21 cm. ISBN 86-7191-072-5
53. Нема Веронике и друге приче . – Бања Лука : Глас српски , 2005 . – 241 стр. ; 21 cm. . – ISBN 99938-37-36-9
54. Бора под окупацијом . – Приштина : Панорама , 2006 . – 103 стр ; 20 cm.
55. Прошао живот. Београд: Чигоја штампа, 2006. 176 стр. 20 cm. ISBN 86-7558-462-8
56. Мама врана, тата врана и деца вроне : приповетке . – Београд : Народна књига , 2006 . – 112 стр. ; 20 cm. – ISBN 86-331-3065-3 (НК; картон)
57. Браћа по матери . – 7. изд . – Приштина : Панорама, 2006 . – 264 стр. ; 20 cm. (Библиотека Григорије Божовић) . – ISBN 86-7019-267-5
58. Зрна из плеве . – Београд : Библиотека града , 2007 . – 202 стр. : илустр. ; 21 cm. ISBN 978-86-7191-124-5
59. Изгубљени топоними. Приповетке. – Приштина: Панорама, 2007 (Београд: Чигоја штампа). – 161 стр. – 21 cm. – ISBN 978-86-7019-281-2
60. Od Ognjene do Blage Marije : roman / Jovan Radulović. – 2. izd. – Beograd : Evro-Giunti, 2008 (Novi Sad : Budućnost). – 164 str. ; 20 cm . – ISBN 978-86-505-0984-5 (broš.)
61. Prošao život – 7. izd. – Beograd : Evro-Giunti, 2008 (Novi Sad : Budućnost). – 167 str. ; 20 cm . – ISBN 978-86-505-0974-6
62. Књижевно дело Владана Деснице : зборник радова поводом 100-годишњице рођења / [уредници Јован Радуловић, Душан Иванић]. – Београд : Библиотека града Београда, 2007 . – 294 стр. ; 21 cm
63. Случај „Голубњача” : за и против / Јован Радуловић. Београд : „Филип Вишњић”, 2008 (Београд : „Филип Вишњић”). – 830 стр. : илустр. ; 24 cm. – (Библиотека Посебна издања / [„Филип Вишњић”, Београд]) . – ISBN 978-86-7363-558-3 (картон)

64. Uroniti u maticu života : priče, zapisi, crtice . – Beograd : Evro-Giunti, 2009 (Novi Sad : Budućnost). – 173 str. ; 21 cm. – (Edicija Savremena proza / [Evro-Giunti] ; knj. br 11) . – ISBN 978-86-505-1330-9 (broš.)
65. Braća po materi – 8. izd. – Beograd : Evro-Giunti, 2009 (Novi Sad : Budućnost). – 270 str ; 20 cm – (Edicija Savremena srpska proza; knj. br. 9) – ISBN 978-86-505-1224-1
66. Северном Далмацијом : путописи и репортаже / Мирко Королија ; [приредио Јован Радуловић]. – Шибеник : Истина, 2011 (Београд : Финеграф). – 175 стр. : илустр. ; 21 cm . – ISBN 978-86-82555-41-4
67. Сумњива сахрана . – Београд : Српска књижевна задруга, 2012 (Нови Сад : Будућност). – 136 стр. ; 19 cm. – (Српска књижевна задруга ; коло 104, књ. 703) . – ISBN 978-86-379-1220-0 (картон)
68. Герасим Зелић. Житије. // Београд–Шибеник: Истина. Издавачка установа Епархије далматинске, 2018. (Српски црквени писци у Далмацији у 19. и 20. в. 1). 669 стр. ; 24 cm. ISBN 978-86-82555-57-5. [Јован Радуловић: Житије Герасима Зелића 617–631]
69. Пењање на кошћелу // Антологија књижевности за децу 2. Прир. Зорана Опачић. ISBN 978-86-80730-14-1. Десет векова српске књижевности 116. Нови Сад : Матица српска, 2018. 245–247.
70. Станковић, Борисав // Под окупацијом – Београд : Ведес, 2000. – (Библиотека Наша баштина) – 318 стр ; 21 cm ; фототипски ; Јован Радуловић, Уз ово издање, стр. 319–320.
71. Роца, Стеван Моја сећања о Иву Ћипику (приредио Јован Радуловић) // Љетопис Српског културног друштва „Просвјета”. ISSN 1332-3636 . 5 (2000) 217–230
72. Сремац, Стеван // Десет најлепших прича. У избору Јована Радуловића (Библиотека најлепше приче књ. 1) – Београд : Лирика, 2001 – 285 стр; 21 cm – Јован Радуловић, Уз овај избор, 277–279.
73. Матавуљ, Симо // Десет најлепших прича. У избору Јована Радуловића (Библиотека Најлепше приче књ. 2) – Београд : Лирика, 2001 – 212 стр ; 21 cm – Јован Радуловић, Уз овај избор, 201–203.

74. Кочић, Петар // Десет најлепших прича. У избору Јована Радуловића (Библиотека Најлепше приче књ. 3) – Београд : Лирика, 2001 – 159 стр; 21 cm – Јован Радуловић, Уз овај избор, 151–154.
75. Станковић, Борисав // Десет најлепших прича. У избору Јована Радуловића (Библиотека Најлепше приче књ. 4) – Београд : Лирика, 2001, – 231 стр ; 21 cm – Јован Радуловић, Уз овај избор, 221–224.
76. Глишић, Милован // Десет најлепших прича. У избору Јована Радуловића (Библиотека Најлепше приче књ. 5) – Београд: Лирика, 2001 – 207 стр; 21 cm – Јован Радуловић, Уз овај избор, 199–201.
77. Домановић, Радоје // Десет најлепших прича. У избору Јована Радуловића (Библиотека Најлепше приче књ. 6) – Београд : Лирика, 2001 – 233 стр ; 21 cm – Јован Радуловић, Уз овај избор, 225–228.
78. Лазаревић, Лаза // Десет најлепших прича. У избору Јована Радуловића (Библиотека Најлепше приче књ. 7) – Београд : Лирика, 2001 – 329 стр ; 21 cm – Јован Радуловић, Уз овај избор, 307–311.
79. Поповић Стерија, Јован // Тврдица. Покондирена тиква. Родољупци – Београд : Лирика, 2002 – 231 стр ; 21 cm – Јован Радуловић, О Стеријиним комедијама, 227–229.
80. Нушић, Бранислав // Народни посланик. Сумњиво лице – Београд ; Лирика, 2002 – 203 стр; 21 cm – Јован Радуловић, О Нушићевим комедијама, 197–198.

ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ ИЗ СЕРИЈСКИХ ПУБЛИКАЦИЈА

81. Јапан // Студентски збор . ISSN 0358-4816.25 (26. 11. 1973) 22–23 .
82. Лавеж // Књижевна реч . ISSN 0350-4115.2 : 20 (1973) 19.
83. Прослава // Поља . ISSN 0032-3578.19 : 168 (1973) 14–15 .
84. Прослава // Књижевна реч . ISSN 0350-4115.2 : 4 (1973) 13 .
85. Раде Баша // Развитак . (Бања Лука) 2 : 11 / 12 (1973) 65–73 .

86. Стеванова хармоника // Летопис Матице српске. ISSN 0025-5939. 9 : 412 : 6 (1973) 612–624.
87. Лавеж // Младост . ISSN 0026-7031. 913 (1974) 25.
88. Прича о Мишури // Политика. ISSN 0350-4395. 71 : 21743 (17. 4. 1974).
89. Сувопољска времена // Савременик. ISSN 0036-519. 20 : 10 (1974) 912–917.
90. Судбина хармонике // Провинција . ISSN 0350-6738. 5 : 17 / 18 (1974) 81–85 .
91. Ујакова заоставштина // Градина. ISSN 0436-2616. 9 : 12 (1974) 34–41.
92. Копање густјерне // Омладинске новине ISSN 0351-3785 (мај 1975).
93. Фрањини војници // Венац. ISSN 0350-3364. 3 : 30 (1975) 46–47; 3 : 32 (1974) 46 49 ; 3 : 33 (1974) 46–47.
94. Пилип Колувија и његови синови // Кораци. ISSN 0454-3556. 10 : 7 / 8 (1975) 45–51 .
95. Последњи запис из цестарске књиге доњокожловачког цестара К. Ш. // Студент. ISSN 0039-2693. 39 : 17 (14. 5. 1975).
96. Јандрија Тонин чека смрт // Младост . ISSN 0026-7031. 56 (20. 2. 1976) 988.
97. Jandrija Tonin čeka smrt // Riječki (Sisak) . 4 : 6 (1976) 9–19 .
98. Мемоарска и књига обрачуна : Меша Селимовић : Сјећања, 1976 // Књижевна реч. ISSN 0350-4115. 63 (25. 9. 1976).
99. Момо Капор или о јунаку нашег времена // Омладинске новине. 87 (9. 10. 1976).
100. О сасвим обичном писцу : поводом нове књиге приповедака Списак грешака Данила Николића // Књижевна реч. ISSN 0350-4115. 69 (29. 12. 1976).
101. Pesma kao igra : Jadranka Čolović-Sviličić Naivne igre, Split, 1976 ; Jovan Radulović // Mladost . ISSN 0026-7031. 1020 (9. 11. 1976).

102. Писац и повјерење // Књижевна реч. ISSN 0350-4115. 5 : 56 (септембар 1976).
103. Сремски кукуруз // Књижевна реч. ISSN 0350-4115. 5 : 57 (25. 5. 1976).
104. „Чудесне свеске” / или... // Омладинске новине . 89 (6. 11. 1976).
105. О свакодневном без патетике // Савременик ISSN 0036-519. 22: 43:8/9 (1976) 215–216.
106. Fragmenti kao sjelina : Pavle Ugrinov Fascinacije, Nolit , Beograd 1976 // Mladost. ISSN 0026-7031. 1014 (24. 9. 1976) .
107. Fragmenti kao sjelina // Књижевност 5 (8): 3 (1977) 12–13.
108. Брацара // Просветни преглед . ISSN 0033-1651. 33 : 12188 (1977) 7.
109. Vučari Donje i Gornje Polache : TV drama // Vidik. 1 (1977) 3–27.
110. Зашто „Видици” не излазе // Књижевна реч. ISSN 0350-4115. 74 (10. 3. 1977).
111. Зашто Тутуш, Зашто троњак // Књижевна реч. ISSN 0350-4115.6 : 80 (10. 6. 1977).
112. Сремски кукуруз // Младост . ISSN 0026-7031. 57 : 1052 (17. 6. 1977).
113. Троњак // Савременик . ISSN 0036-519X . 23 : 46 : 8 / 9 (1977) 106–123.
114. Епилог // Књижевне новине . ISSN 0023-2416. 31 : 593 (3. 11. 1979).
115. I Somari Pera e Perin / traduzioni Giacomo Scotti // La Battana . ISSN 0522-473X : 53 (1979) 65–79 .
116. Илинштак у октобру / (разговарао) Душан Величковић // НИН . ISSN 0027-6685 . (4. 11. 1979).
117. Бомба // Књижевна реч. ISSN 0350-4115. 9 : 149 (27. 7. 1980).
118. Густјерна // Књижевност. ISSN 0023-2408. 35 : 70 : 10 / 11 (1980) 1688–1697.

119. Голубњача // Књижевност. ISSN 0023-2408 . 35 : 69 : 2 (1980) 289–300.
120. Detinjstvo je nužno zlo / (razgovarao) B. Čuljić // Mladost . 1207 (10. 10. 1980).
121. Дочек прољећа // Борба . ISSN 0350-7440 . 58 : 247 (7. 9. 1980).
122. Magarad : odlomak // Oko. ISSN 0351-353X . 8 : 217 (1980).
123. Последња партија балота // Књижевне новине . ISSN 0023-2416 . 32 : 601 (29. 3. 1980).
124. Траг детињства / (разговарала) Анђелка Протић . Политика експрес ISSN 0032-3381. 28/29/30 11. 1980.
125. Šta zimi rade alkari // Duga . ISSN 0350-6215. 154 (19. 1. 1980) 29–30.
126. Vučari Donje i Gornje Polače // Scena. ISSN 0036-5734 . 16 : 1 : 3 (1980) 171–185.
127. Поново сурови благодан / [разговарала Љубинка Милинчић] / Борба . ISSN 0350-7440. (5. 4. 1981).
128. Az utolso balota – jatsyma // Hid. ISSN 0350-9079. 46 : 3 (1982) 325–332.
129. Бомба / превео Никола Кочовски // Развиток . ISSN 0351-3769. 20 : 9 / 10 (1982) 551–557.
130. Golubnjača // Scena. ISSN 0036-5734. 18 : 1 : 2 (1982) 89–106.
131. Nikogovići se plaše reči više nego što pokazuju / [razgovarao] Stefan Grubač // Intervju . ISSN 0352-0307. 34 (166) (17. 9. 1982) 46–46.
132. Реч писца је снага динамита / разговарала Радмила Цвијановић-Лотина // Глас омладине . ISSN 0350-395X. 8 : 300 (1982) 8–9.
133. [The] Bomb // Relations. ISSN 2 (1983) 43–51.
134. Golubnjača : Dan pred Spasovdan // Intervju . ISSN 0352-0307 . 43 (175) (21. 1. 1983) 41–45.

135. Golubnjača : prvi deo priče // Naša reč. 36 : 345 (maj 1983) 12–14 ; Drugi deo priče. 36 : 346 (juni / juli 1983) 14–16.
136. Dvoje vrat, ki so razdelila hrvaško in srbsko cerkov / [razgovarao] Marko Juvan // Mladina . ISSN 0350-9346 . 9 (3. 3. 1983) 32–33.
137. Браћа по матери // Књижевност . ISSN 0023-2408 . 40 : 81 : 11 (1985) 1878–1883 .
138. Симо Матавуљ „Бакоња Фра Брне” // Стремљења . ISSN 0585-4229. 25 : 3 (1985) 121–129.
139. V znamenju Golubnjače : [razgovarao] Milo Gligorijević // Naši razgledi . ISSN 0547-3276 . 35 : 18 (833) (26. 9 . 1986) 530–531.
140. Jandrija Tonin čeka smrt // Riječi . ISSN 0350-9451 . Decembar (1986) 9–19.
141. Стварамо ковчег успомена / разговарао Мило Глигоријевић // Књижевна реч . ISSN 0350-4115 . 15 (25. 10. 1986) 287.
142. Под Знаком Голубњаче / разговарао / Мило Глигоријевић // Интервју . ISSN 0352-0307 . 137 (29. август 1986) 10–13.
143. Приче у роману / разговарао / М. Лалић // Вечерње новости . ISSN 0350-4999. 6. 10. 1986.
144. Учитель Доситеј : одломак // Кораци . ISSN 0454-3536 . 21 : 11 / 12 (1986) 741–748.
145. „Житије” Герасима Зелића // Књижевна реч . ISSN 0350-4115 . 311 (10. 12. 1987) 6.
146. Писац треба да буде писац / [разговарао] Драган Ж. Тодоровић // НОН . 619 (1. 11. 1987) 30–31.
147. Пред вучјом мјешином // Књижевна реч . ISSN 0350-4115. 16 : 300 (1987).
148. Half-Brothers : excerpt // Books from Yugoslavia . 1 (1987) 25–27 .

149. Даље од олтара // Стремљења. ISSN 0585-4229. 23 : 4 (1988) 3–13.
150. Даље од олтара // Јединство . – ISSN 0021-5775 . 44 : 238 (5. 10. 1988) .
151. Нана Пепина : (из новеле Са обе стране) // Књижевна реч . ISSN 0350-4115 . 17 : 14506 (5. 11. 1988).
152. Анатема није дуго трајала : (интервју) // ТВ новости ISSN 0350-7476. 26 : 1302 (8. 12. 1989) 8–9.
153. Андрићев пример // Јединство. ISSN 0021-5775. 45: 281/282 (14–15. 10. 1989) 10.
154. Далматинско Косово у свијести српског народа у Далмацији // Источник . ISSN 0354-2144 . 7 (1989) 83–84.
155. Далматинско Косово // Књижевне новине ISSN 0023-2416 (1. 7 – 15. 7. 1989).
156. Даље од олтара : одломак // Венац ISSN 0350-3364 . 175 / 176 (12 / 89 – 1 / 90) 50–52.
157. Godinama me jednako častite // Vjesnik ISSN 0350-3305. 16. 1. 1989.
158. Истина не тражи дозволу / Политика. ISSN 0350-4395 . 86 : 27301 (7. 10. 1989).
159. Истински заточник речи : реч Ј. Радуловића приликом уручивања Андрићеве награде // Политика експрес . ISSN 0037-3381. 13. 10. 1989.
160. Jezik je osnovno sredstvo kojim pisac raspolaže // Prosvjetni list. 44 : 783 (1. 11. 1989) 18.
161. Кад живот личи на литературу // Дневник. ISSN 0350-7556. 47 : 15427 (10. 10. 1989).
162. Људи на размеђу светова / [разговарао] Радосав Стојановић // Јединство . ISSN 0021-5775 . (31. 12 . 1988 – 13. 1. 1989) 12.
163. Mesečar vidi dalje / [razgovarao] Slavko Lebedinski // Borba . ISSN 0350-7440. (16. 11. 1989) 12.

164. Писац – пробуђен мјесечар // Књижевне новине . ISSN 0023-2416. 42 : 784 (15. 10. 1989).
165. Сремска кукурудза / переклам Олена Дзјуба , Ирина Гулак // Всесвіт . 9 (1989) 80–84.
166. Uvek su vremena ista – teška // Intervju. ISSN 0352-0307. (13. 11. 1989) 24–26.
167. Дрзнуо сам се да откријем истину // Народне новине. 46 : 8455 (19/20. 5. 1990) .
168. Љето на планини // Рашка ISSN 0351-0719. 20 : 28 (1990) 176–178.
169. Obezglavljeni Srbi u Hrvatskoj / [razgovarala] Ljubinka Milinčić // YU novosti . 518 (20. 5 – 10. 6. 1990) 14–16.
170. Прошао живот // Љетопис Српског културног друштва „ Просвјета”. 1 (1990) , 23–26.
171. Слово о књизи и вину // Књижевност Срба у Хрватској : Књижевни сусрети Савремена српска проза, Трстеник 8–9. 11. 1990 , 11–14.
172. Судбина српског народа // Политика . ISSN 0350-4395. 27. 11. 1990, 10.
173. Увјек си за нешто крив / разговор водио Милосав Ђалић // Савремена српска проза . Књиженост Срба у Хрватској . 3 (8–9. 11. 1990) 37–42.
174. Учитель Доситеј : одломак из драме // Српска зора . ISSN 0354-0308. 1 (1990) 62–72.
175. Крајина данас : 23. октобар 1991 // НИИ. ISSN 0027-6685. 2130 (25. 10. 1991) 13.
176. Људи за одстрел / [разговарала] Љиљана Јовановић // Радио ТВ ревија. ISSN 0350-7432 . 25 : 1283 (27. 9. 1991) 18–19.
177. Ministar za tuđe poslove / razgovarala Vesna Roganović // Borba . ISSN 0350-7440. 18 jun 1991, 11.

178. Пишем о свом народу / разговарала Јованка Николић // Светлост. ISSN 0039-7059. 27. јун 1991.
179. Привремена функција / разговарао Никола Бешевић // Јединство. ISSN 0021-5775 . (21. 6. 1991).
180. Стари јади – нове Голубњаче / разговарала Радмила Дубљевић // Вечерње новости . ISSN 0350-4939. 13. 10. 1991.
181. Увек си за нешто крив / разговор водио Милосав Ђелић // Багдала . ISSN 0005-3080. 33 : 382 / 383 (1991) 12–13.
182. Врхунско животно и књижевно умеће : три књиге Ефемериса врве причама – правим малим бисерима и значајним личностима наше културе и јавног живота // Политика ISSN 0350-4395. (4. 7. 1992) .
183. Препознатљив знак и корице // Задужбина . ISSN 0353-2739. 5 : 18 (1992) 8.
184. Мајкл Лиз. In memoriam // НИИ. ISSN 0027-6685. 2153 (3. 4. 1992) 42.
185. Мајстор и приповједач // Књижевност . ISSN 0023-2408. 47 : 98 : 8/10 (1992) 1306–1307. Говор на додели Андрићеве награде .
186. Bljesak sakrivenih istina // Dani . 2 : 13 (31. 3. 1993) 18.
187. Десница, међу нама : поводом Изабраних дела Владана Деснице // Политика . ISSN 0350-4395 . 90 : 28749 (23. 10. 1993) 16.
188. Не иде, али... // Политика експрес . ISSN 0032-3381. 29 април 1993 , 18.
189. Предосећај историје // Радио ТВ ревија . ISSN 0350-7432. (11. 11. 1993).
190. Станко Кораћ (1929–1994) : у спомен // Задужбина. ISSN 0353-2739 . 28 (децембар 1994).
191. Стварањем се бранити од мржње / [разговарао] Александар Томовић // Војска. ISSN 0354-2750 . 3 : 83 (13. 1. 1994) 8–9.
192. Употреба ствараоца / припремила Рада Саратлић // Политика ISSN 0350-4395 . (28. 7. 1994).

193. На свом стожеру / [разговарала] Рада Саратлић // Политика ISSN 0350-4395 . 92 : 29 331 (17. 6. 1995) 15.
194. Последњи полачки попови // Наше горе лист. Децембар 1995, стр 15.
195. Писац „Српске Далмације” / [разговарала] Аница Букоровић // Народне Новине . ISSN 0325-7572 . 50 : 10065 (18/19. 11. 1995) 8.
196. Прошао живот // Књижевне новине ISSN 0023-2416. 46 : 899/900 (1–15. 1. 1995) 11.
197. Сликаство као молитва. (О сликама Слободанке Ракић Шефер) // Кро-вови ISSN 0353-6351. 9: 33/35 (1995) 127–128.
198. Гроб је последње, али и најдуже станиште људско // Чекајући повратак Дучићев / Дучићеве вечери поезије, Требиње 1994. и 1995, 1996 (1995), стр 50 : – О Јовану Дучићу.
199. Песник Српске Далмације // Политика . ISSN 0350-4393 . 93 : 29792 (28. 9. 1996) 22. – О Мирку Королији.
200. Владан Десница (1905–1967) // Република Српска Крајина. Топуско: СКД Сава Мркаљ, Книн: СКД Зора, 1996, 259–261.
201. Стојан Јанковић (Митровић) (+ 1687) // Република Српска Крајина (1996), стр. 263–266.
202. Захарије Стефановић Орфелин : (1726–1785) // Република Српска Крајина (1996), стр. 285–287.
203. Сава Мркаљ : (1783–1833) // Република Српска Крајина (1996), стр. 281–283.
204. Седми август 95 // Књижевне новине . ISSN 0023-2416 . 47 : 933/934 (1–15. 7. 1996) 11.
205. Игра лажног Аљоше // Књижевност. ISSN 0023-2408 . 51 : 102 : 1/2 (1997) 30–38.
206. Луде слике малог града // Књижевне новине ISSN 0023-2416 . 48: 956 (15. 7. 1997) 8.

207. Појка Мочивуна Гојку Пространу // Демократија (12–14. 9. 1997)
208. Прошао живот. Иконија Мочивуна Појки Мочивуни // Летопис Матице српске ISSN 0025-5939. 173: 460: 3 (1997) 225–235.
209. Мајсторско писмо // Блиц (20. 10. 1997).
210. Салонски гуслар // Демократија (11. 9. 1997)
211. Свијетњак // Политика за децу. ISSN 0350-4395. 68: 2751 (14. 8. 1997) 3.
212. Свијетњак //Књиге. ISSN 1450-7765. 1. 1 (1998) 27.
213. Препознати време // Српска проза данас. Перо и Ђоко Слијепчевић – живот и дјело. Ђоровићеви сусрети прозних писаца. ISBN 86-82865-02-5 Билећа: Просвјета, Гацко: Просвјета, 1997. 112–113.
214. Беседа : поводом доделе награде „Борисав Станковић” // Наше стварање . ISSN 0465-9503 . 45 : 1/2 (1998) 45–46.
215. Борино Врање // Књижевност. ISSN 0023-2408 . 49 : 103 : 5/6 (1998) 1012–1013.
216. Романописац као виноградар // Политика ISSN 0350-4395. (7. 2. 1998).
217. Нићифор Мочивуна : одломак из романа Прошао живот // Наше стварање. ISSN 0465-9503 . 45 : 1 / 2 (1998) 47–51.
218. Уз шпанско вино // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 49/50: 968/969/970 (15. 2 – 15. 3. 1998) 23.
219. Лукин подвиг // Летопис Матице српске. ISSN 0025-5939 . 175 : 464 : 1 / 2 (1999) 13–21 .
220. Пилипенда из Губачева поља : Душану Иванићу // Политика. ISSN 0350-4379. 96 : 30946 (19. 12. 1999) 29.
221. Разгледница (из шездесетих) // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 52 : 1000 (101/102) (15. 12. 1999) 14.
222. Џубокс // Књижевност. ISSN 0023-2408 . 54 : 104 : 6 /7 (1999) 824–829.

223. Џубокс // Књиге. ISSN 1450-7765. 2: 4 (1999) 46–47.
224. Застаје дах // Политика. ISSN 0350-4395. (3. 10. 1999) 22.
225. Идеалан плац // Књижевност. ISSN 0023-2408 . 55: 110: 1/2 (2000) 37–64.
226. Зима која греје // Политика. ISSN 0350-4395 (27. 3. 1999)
227. Остаје прича // Књиге. ISSN 1450-7765. 2: 5 (1999) 39.
228. Одлазак правог мајстора // Политика ISSN 0350-4395 (20. 5. 2000) 24.
229. Моћна шапа // НИН ISSN 0027-6685. 2594 (14. 9. 2000) 64.
230. Записи о породици // Породица ISSN 1450-8974. 5 (јул/август 2000) 9–11.
231. Остаје прича // Политика ISSN 0350-4395. (24. 3. 2000) 31.
232. Где се деде класика // Политика ISSN 0350-4395. (26. 2. 2001) 18.
233. Књижевно вече у Пећи (први пут на Косову и Метохији) // Летопис Српског културног друштва Просвјета ISSN 1332-3636. 6 (2001) 281–290.
234. Успомене, ожиљци... // НИН. ISSN 0027-6685. 2985 (13. 3. 2002) 61–62.
235. Нема Веронике // Књижевни лист ISSN 1451-2122. 3: 23/24 (1. 7 – 1. 8. 2004) 10.
236. Камелеонско прилагођавање. Разговор водио М. Аћимовић Ивков // Летопис Матице српске ISSN 0025-5939. 181: 476: 1/2 (2005) 228–335.
237. Сто година од рођења Владана Деснице // Летопис Матице српске ISSN 0025-5939. 181: 476: 6 (2005) 1148–1160.
238. Мама врана, тата врана и деца вране // Књижевни магазин. ISSN 1451-0421. 60: 6 (2006) 2–5.
239. Пукла му је гумица // Вечерње новости. ISSN 0350-4999 (10. 5. 2006) 3.
240. Причање прича // Бестселер. ISSN 1452-421X (3. 11. 2006) 3.

241. Формула // Књижевни лист ISSN 1451-2122. 5: 50 (1. 10. 2006) 11.
242. Пиштољ // Књижевни лист. ISSN 1451-2122. 6: 58 (1. 6. 2007)
243. Мама врана, тата врана и деца вране. Бора под окупацијом // Новине Београдског читалишта ISSN 0354-2041. 20–21 (април–мај 2007).
244. Поштанска врећа // Летопис Матице српске ISSN 0025-5939. 184: 480: 5 (2007) 737–742.
245. Книнска матура. Пуковник Лесли. (Одломци из романа) // НИН. ISSN 0027-6685. 3006 (7. 8. 2008) 64–65.
246. Сумњива сахрана // Књижевни лист. ISSN 1451-2122. 7: 70 (1. 6. 2008) 10.
247. Књижевно вече у Марибору // НИН ISSN 0027-6685 (22. 5. 2008) 60–61.
248. О Жељку и Јерменима // НИН ISSN 0027-6685. 3021 (20. 9. 2008) 56–57.
249. Награда ће се сачувати ако се сачува Република Српска // Нова зора ISSN 1512-9918. 18/19 (2008) 26–28.
250. Уљез // Летопис Матице српске ISSN 0025-5939. 182: 478: 5 (2006) 835–841.
251. Дневник Голубњаче // Књижевни магазин ISSN 1451-0421/27-30. 9: 91–92 (2009)
252. Голубњача // Књижевност ISSN 0023-2409. 3/4 (2009) 271–283.
253. Неке нове године // Књижевни лист ISSN 1451-2122. 9: 101 (1. 9 – 1. 10. 2011)
254. Последице голубњача // Време ISSN 0353-8028. 1136 (11. 10. 2012)
255. Срби у Хрватској живе у гетима // Вечерње новости ISSN 0350-4999. (20. 7. 2014) 3.
256. Фашизам у Хрватској је пуштен с ланца // Вечерње новости ISSN 0350-4999. (2. 8. 2015) 3.
257. Бомба // Нова зора ISSN 1512-9918. 57 (2018) 80–84.

258. Голубњача. Linea Grimanì. Игра лажног Аљоше. Максим Горки с Динаре. // Книнска Крајина ISSN 2406-2960-9. 9 (2018) 171–230.
259. [Писмо Просвјети] Бгд, 20. 10. 71 // Просвјета ISSN 1331-5439. 145 (2018) 54.
260. Six jour de tempête Traduit par Alain Cappon // Serbica revue électronique – ISSN 2268-3445. 22 (mars 2018) <https://serbica.u-bordeaux-montaigne.fr/index.php/revues/553-six-jours-de-tempete-od-ognjene-do-blage-marije-jovan-radulovi>.
261. Сутјеска // Летопис Матице српске ISSN 0025-5939. 195: 504: 3 (2019) 226–240.
262. Писац као кокош // Кораци ISSN 0454-3556. 53: 7–9 (2019) 81–88.
263. Писма Ћанице Опачића Јовану Радуловићу // Летопис Српског културног друштва „Просвјета” ISSN 1332-3563. ISSN 1332-3636. 23 (2019) 382–388.
264. Магарац // Српски књижевни лист ISSN 2334-6000. 8/18: 25/130 (2019) 11.

ПРИЛОЗИ У СЕРИЈСКИМ ПУБЛИКАЦИЈАМА О ЈОВАНУ РАДУЛОВИЋУ

265. Микић, Радивоје Субјективизовано и објективизовано приповедање // Књижевна реч ISSN 0350-4115. 7: 111 (25. 11. 1978) 12.
266. Пуслојић, Адам Јован, вучари и протест // Омладинске новине. 4. 11. 1978.
267. Хајдуковић, Божур Стројеви корак и граматика // Просветни преглед. ISSN 0033-1651. 1267/ 68 (22. 12. 1978).
268. Протић, Предраг Мучан живот. Јован Радуловић Илинштак, ДОБ, 1978 // Летопис Матице српске. ISSN 0025-5939. 155 : 424 : 6 (1979) 224–230.
269. Величковић, Душан Увело лишће // НИН. ISSN 0027-6685. 29. 10. 1979.

270. Братић, Радослав Шињел Мицура Тутуша-Троњка // Књижевност ISSN 0023-2408. 34: 5 (1979) 816–821.
271. Игњатовић, Срба Линија андрићевске једрине казивања Јован Радуловић : Илинштак, ДОБ, Београд, 1978 // Политика. ISSN 0350-4395. (3. 11. 1979).
272. Јеремић, Љубиша Приповедач, од оних правих Јован Радуловић : Илинштак, ДОБ, Београд, 1978 // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 593 (3. 11. 1979) .
273. Крстановић, Здравко Јован Радуловић : Илинштак, ДОБ, Београд, 1978 // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 26. 5. 1979.
274. Inkret, Andrej Volčji svet // Delo. ISSN 0350-7521. (21. februar 1979.)
275. Vukelić, Hrvoje [Borić, Gojko] Zagreb i Beograd – dva svijeta // Poruka slobodne Hrvatske 18–19 (1979) 17–18.
276. Bošković, Ivan J. „Knjiga sjećanja na detinjstvo” // Nedeljna Dalmacija. ISSN 0351-6792. 28. prosinac 1980.
277. Делић, Јован Иронични приповиједач // Летопис Матице српске ISSN 0025-5939. 156: 425: 3/4 (1980) 643–650.
278. Ђорђевић , Мирко Слике из завичаја Јован Радуловић : Голубњача, СКЗ, Београд, 1980 // НИН . ISSN 0027-6685. 7. 12. 1980.
279. Zima, Zdravko Iskustvo zavičajnih slika Jovan Radulović : Golubnjača, SKZ, Beograd // Vjesnik. ISSN 0350-3305. 12. 11. 1980.
280. Крњевић, Вук Опора књига Јован Радуловић : Голубњача, СКЗ, Београд, 1980 // Политика. ISSN 0350-4395. 1. 11. 1980.
281. Милић, Новица Површина и симбол Јован Радуловић : Голубњача, СКЗ, Београд, 1980 // Књижевна реч. ISSN 0350-4115. 152 (10. 10. 1980) 15.
282. Трифковић, Ристо Снажна проза Јован Радуловић : Браћа по матери, Просвета, Београд, 1980 // Багдала. ISSN 0005-3880. 330 (1980) 23.

283. Шоп, Љиљана Како из забрана? Јован Радуловић : Голубњача, СКЗ, Београд, 1980 // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 616 (11. 12. 1980) 25–26.
284. Опачић-Костић, Дубравка Хроника Далматинске Загоре // Венац ISSN 0350-3364. 4: 83 (1980) 32–33.
285. Опачић-Костић, Дубравка Хроника Далматинске Загоре // Књижевна критика ISSN 0350-4123. 12: 1 (1981) 113–120.
286. Стојановић, Бранко Под старим крововима – на трагу живота // Живот. ISSN 0514-776X. 30: 58-59: 7-8. (1981) 147–152.
287. Величковић, Станиша Моћ и немоћ приповедања // Дело. ISSN 0011-7935. 27: 3 (1981): 175–178.
288. Хајдуковић, Божур Експерименти и ревитализација старих форми. Неке особине млађе српске прозе // Књижевна критика ISSN 0350-4123. 12:2 (1981) 69–81.
289. Ковач, Мирко Два приповедача // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 618 (10. 1. 1981) 30–31.
290. Krstanović, Zdravko Iznimna proza Jovan Radulović : Golubnjača, SKZ, Beograd, 1980 // Oko. ISSN 0351-353X (19. 2 – 5. 3. 1981).
291. Анђелић, Теодор Дrame у српској драми : коме смета Голубњача // Омладинске новине. 401 (10. 12. 1982).
292. Анђелић, Теодор Муке прогресивног позоришта // НИИ. ISSN 0027-6685. 1669 (26. 12. 1982) 33.
293. Анђелић, Теодор Случај политичког позоришта // НИИ. ISSN 0027-6685. 1668 (19. 12. 1982) 31–33.
294. Волк, Петар Голубњача // Илустрована политика. ISSN 0019-257 . 1250 (19. 10. 1982).
295. Глигоријевић, Мило Драма под сумњом // НИИ. ISSN 0027-6685. 1633 (16. 4. 1982) 30–31.

296. Голубњача се неће изводити // Дневник. ISSN 0350-7556. 15. 12. 1982.
297. Делић, Јован Голубњача на сцени // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 657 (28. 10. 1982).
298. Забрана „Голубњаче” // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 661 (23. 12. 1982).
299. Клаић, Драган Проскрипција „Голубњаче” // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 34: 661 (23. 12. 1982) 3–4.
300. Крстановић, Здравко Превасходност магије Јован Радуловић : Илин-штак, ДОБ, Београд, 1978 // Борба. ISSN 0350-7440. (9. 2. 1980).
301. Paripović, Jovan Zavjesa na „Golubnjači” : kako je skinuta predstava u SNP U Novom Sadu // Danas. ISSN 0351-8221. 44 (21. 12. 1982) 65–66.
302. Paripović, Jovan Tko skida „Golubnjaču” : autori i glumci u prvoj su rundi zadržali predstavu // Danas. ISSN 0351-8221. 43 (14. 12. 1982) 62–63.
303. Miletić, Slobodan S. Žrtve i opomene // Danas. ISSN 0351-8221. 35 (19. 10. 1982).
304. Мићуновић, Влада Скинута Голубњача : одлука Збора Драмског Центра СНП // Политика. ISSN 0350-4395. (15. 12. 1982).
305. Мујчиновић, Авдо Вратите „Голубњачу” // Политика експрес. ISSN 0032-3381. (24. 12. 1982).
306. Николић, Д. Свет живих, свет мртвих : Јован Радуловић : Голубњача // Дневник . ISSN 0350-7556. (13. 11. 1982).
307. Радошевић, Мирјана Вратите Голубњачу : једнодушно осуђено скидање представе са репертоара Српског народног позоришта // Политика. ISSN 0350-4395. (24. 12. 1982).
308. Радошевић, Мирјана Прекршена уставна начела // Политика. ISSN 0350-4395. (28. 12. 1982).
309. Стаменковић, Владимир Лековита представа : Голубњача Ј. Радуловића у СНП // НИН. ISSN 0027-6685. 1661 (31. 10. 1982) 35.

310. Станојевић, Слободан Дrame око позоришне драме : досије Голубњача // Борба. ISSN 0350-7440. (18. 12. 1982).
311. Ђирилов, Јован Одједи из јаме // Политика. ISSN 0350-4395. (27. 10. 1982).
312. Чиплић, Богдан Политички кобци у голубијем перју „уметности” // Дневник. ISSN 0350-7556. 151 : (9. 12. 1982).
313. Horvat, Jože Vprašanja o Golubnjači in ustavarjalni svodovi // Delo. ISSN 0350-7521. (25. 1. 1982).
314. Огњеновић, Вида Укидајмо своје слабости, не представе о њима // Књижевна реч ISSN 0350-4115. 201 (25. 12. 1982).
315. Павићевић, Борка Служави окус страха // Књижевна реч ISSN 0350-4115. 201 (25. 12. 1982).
316. Павићевић, Борка О рђавој бесконачности // Књижевне новине ISSN 0023-2416. 34 (децембар 1982).
317. Христић, Јован Једна трагедија // Књижевност ISSN 0023-2408. 37: 11-12 (1982).
318. Paripović, Jovo Dva surova djetinjstva // Vjesnik (8. 10. 1982).
319. Даутовић, Сава Откуд опет забране Политика ISSN 0350-4395. 24855 (16. 12. 1982).
320. Спасовић, Грујица Голубњача наших деоба // Омладинске новине ISSN 0351-3785. 403-404 (25. 12. 1982).
321. Мујчиновић, Авдо Мићукино трагично наслеђе : шта је прича драме „Голубњача” Јована Радуловића приказана на сцени СНП у Новом Саду// Политика експрес. ISSN 0032-3381. (26. 12. 1982).
322. Мусић, Срђан Романске посуђенице у функцији стила код писаца београдског круга (Бећковић, Ковач, Радуловић) // Међународни научни састанак слависта у Вукове дане 11/2 (1982) 187–197.

323. Стаменковић, Владимир Поново о Голубњачи // НИН ISSN 0027-6685. 1662. (7. 11. 1982).
324. Деретић, Споменка Копци и Голубњача // Књижевна реч ISSN 0350-4115. 11: 201 (25. 2. 1982).
325. Анђелић, Теодор Два децембра „Голубњаче” // НИН . ISSN 0027-6685. (25. 12. 1983).
326. Неспорне поруке спорне представе. Округли сто љубљанског Дела о Голубњачи // Политика ISSN 0350-4395 (6. 2. 1983).
327. Čelan, Joško Promašeni postupak // Nedjeljna Dalmacija ISSN 0351-6792. 608 (2. 1. 1983).
328. Aleksandrov-Pogačnik, Nina Golubnjača : analiza dramskog teksta // Oko. ISSN 0351-353X. (3–7. ožujak 1983).
329. Ђукић, Славољуб Наша савремена Голубњача // Политика. ISSN 0350-4395. (11. 1. 1983).
330. Јевремовић, Зорица Јама у короти // Књижевна реч. ISSN 0350-5115. 11 : 204 (10. 2. 1983) 14.
331. Protiv svih Golubnjača // Nedeljna Dalmacija. ISSN 0351-6792. 608 (2. 1. 1983) 8.
332. O Golubnjači kot besedilu in uprizoritvi: okrogla miza // Delo. ISSN 0350-7521. 25 : 29 (5. 2. 1983) 18–21.
333. Foretić, Dalibor Nad ponorom Golubnjače // Danas. ISSN 0351-8221. (16. 1. 1983) 59–64.
334. Inkret, Andrej. Kako sem v Beogradu gledal sporno dramo Golubnjačo // Delo, ISSN 0350-7521. (19. 1. 1983).
335. Инкрет, Андреј. Како сам у Београду гледао спорну драму Голубњача // Политика. ISSN 0350-4395. (21. 1. 1983).
336. Урбанчич, Иван Голубњача и проблем насиља // Књижевне новине ISSN 0023-2416. 35 (март 1983) 12–15.

337. Urbančič, Ivan Golubnjača in vprašanje interpretacije dramske umetnosti // Nova revija ISSN 0351-9805 13/14 (1983); 15/16 (1983).
338. Borba oko pozorišnog komada Golubnjača // Naša reč 36: 343 (1983) 12–13.
339. Бобић, Мирјана Страх од летења или како спасити властити живот. Зашто је Голубњача бачена у Голубњачу // Дуга. ISSN 0350-6215. 231 (1–15. 1. 1983).
340. Вучелић, Милорад Победили су дечаци // Омладинске новине. ISSN 0351-3785. 409 (5. 2. 1983).
341. Jović, Josip Muke po Jovanu : Jesu li Srbi u Dalmaciji ugroženi // Nedeljna Dalmacija. ISSN 0251-6792. (19. 11. 1986).
342. Мандић, Игор Манекен политичких полемика Јован Радуловић Браћа по матери, Просвета, 1986 // НИИ. ISSN 0027-6860. (14. 9. 1986) 36.
343. Милидраговић, Божидар Искушење жанра : Браћа по матери, роман Јована Радуловића, Просвета // Вечерње новости. ISSN 0350-4999. (5 септембар 1986) 21.
344. Мирковић, Чедомир Снажно и сугестивно Јован Радуловић : Браћа по матери, Просвета, 1986 // Политика. ISSN 0350-4395. (19. јул 1986) 12.
345. Трифковић, Ристо Разобличавање зла Јован Радуловић : Браћа по матери, Просвета, 1986 // Ослобођење. ISSN 0350-4352. 13682 (23. 7. 1986) 7.
346. Стојановић, Бранко. Страсни заљубљеник чињеница // Савременик ISSN 0036-519X. 32: 2 (1986): 728–732.
347. Витезовић, Милован Зло и наопако са свих страна // Јеж. ISSN 0021-6917. 2471 (21. новембар 1986).
348. Мирковић, Милисав Болна сећања // Илустрована политика. ISSN 0019-2570. 1450 (19. 8. 1986) 12.
349. Трифковић, Ристо Снажна проза // Багдала. ISSN 0005-2880. 330 (септембар 1986) 23.

350. Marković, Dijana Jovan Radulović Braća po materi // Praktična žena (14 februar 1987).
351. Брајковић, Драгомир Браћа по матери : роман Јован Радуловић // Борба. ISSN 0350-7440. (29. 1. 1987).
352. Чакар, Милан Изгнаник и осуђеник // Глас (Бањалука) 4967. (6. 3. 1987).
353. Кораћ, Станко Први роман Јована Радуловића // Израз. ISSN 0021-3381 61: 31:1-2 (1987) 167–169.
354. Радовић, Драган Историја, роман и савремено // Градина ISSN 0436-2616. 22: 1 (1987) 128–129.
355. Волк, Петар Истина о Голубњачи // Политика. ISSN 030-4395. (14. 12. 1988).
356. Голијанин, Момчило Животне низбрдице Јован Радуловић : Браћа по матери БИГЗ, Београд // Венац. ISSN 0350-3364. (децембар 1988).
357. Микић, Радивоје Сложеност приповедања Јован Радуловић : Даље од ол-тара, СКЗ, 1988 // Књижевна реч. ISSN 0350-4115. 333 (10. 12. 1988) 19.
358. Мирковић, Чедомир Кругови историје Јован Радуловић : Даље од ол-тара, СКЗ, 1988 // Политика. ISSN 0350-4395. (12. 11. 1988).
359. Ђорђевић, Стојан Од животописа до приче Јован Радуловић : Даље од ол-тара, СКЗ, Београд, 1988 // Борба. ISSN 0350-7440. (2. 2. 1989).
360. Ђурић, Рајко Све наше голубњаче: Ексхумација зलोвоље као опомена да нам политика више не буде судбина // Политика. ISSN 0350-4395. (25. фебруар 1989).
361. Zejak, Božidar Dvojstvo sveta Jovan Radulović: Dalje od oltara, SKZ, Beograd, 1988 // Književna kritika. ISSN 0350-4123. 3 (1989) 148–150.
362. Иванић, Душан Равноправност на гробљу // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 770 (15. 2. 1989).
363. Ivić, Miroslav Radulovićeve teze za mržnju // Vjesnik. ISSN 0350-3305. (15. 1. 1989).

364. Микић, Радивоје На осетљивој граници // Јединство. ISSN 0021-5775. (15/16. 4. 1989).
365. Микић, Радивоје Приповедач Јован Радуловић Голубњача и друге приповетке, 1989, Београд, Рад. 12–18.
366. Мицовић, М. Пробуђени месечар // Политика експрес. ISSN 0032-3381. (11. 10. 1989).
367. Срећковић, Милутин Далматински триптих приповедања Јована Радуловића Даље од олтара, СКЗ, Београд, 1988. // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 768 (15. 1. 1989).
368. Кољевић, Никола На Андрићевој стази // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 184 (15.10. 1989).
369. Sabljaković, Dževad O prevari i nelagodi // Odjek. ISSN 0029-8387. 42:1 (1/15. 1. 1989).
370. Вучковић, Славица. Досије Голубњача. Шест година после (фелџон) // Вечерње новости. ISSN 0350- 4999. (23. 12. 1989 – 10. 1. 1989).
371. Волк, Петар Голубњача // Илустрована политика. ISSN 0019-2570. (27. 11. 1990).
372. Јеремић, Љубиша Савремени приповедач Јован Радуловић // Савремена српска проза 7. Књижевност Срба у Хрватској. 8–9. 11. 1990. Трстеник: Народна библиотека Радничког универзитета, 1991. Стр. 15–23.
373. Кнежевић, Дубравка О суровости // Политика експрес. ISSN 0032-3381. (17. 11. 1990).
374. Кораћ, Станко Усуд и хладна језа поднебља // Књижевност Срба у Хрватској, 8–9. 11. 1990, Стр. 25–31.
375. Микић, Радивоје Суптилно приповедачко умеће // Књижевност Срба у Хрватској, 8–9. 11. 1990, Стр. 25–31.
376. Mikić, Radivoje Uznemireno oko učitelja Jovan Radulović: Učitelj Dositelj, SKZ 1990 // Borba. ISSN 0350-7440. (8. 11. 1990).

377. Мишић, Милутин Голубњача осам година после: Голубњача Јована Радуловића у крагујевачком Театру „Јоаким Вујић” // Борба. ISSN 0350-440. (21. 11. 1990).
378. Зејак, Божидар Јован Радуловић: Даље од олтара // Побојда ISSN 0350-4379. 46: 8697 (17. 2. 1990) 11.
379. Путник, Радомир Трагична искуства // Политика. ISSN 0350-4395. (21. 11. 1990).
380. Јагличић, Владимир Светиње и светогрђе // Погледи. ISSN 0353-3832. 55 (20. 1. 1990), 39.
381. Бркић, Александра Потврђене трајне вредности „Голубњаче” // Политика. ISSN 0350-4395. (25. 1. 1991).
382. Грубач, Стефан Идентично и свакодневица Јован Радуловић : Учитељ Доситеј, СКЗ, 1990 // Радио ТВ ревија. ISSN 0350-7432. 1271 (5. 7. 1991) 54.
383. Мирковић, Чедомир На граничној линији Јован Радуловић Учитељ Доситеј, СКЗ, Београд, 1990 // Политика ISSN 0350-4395. (23 март 1991) 19.
384. Стаменковић, Владимир Досуђена садашњост // НИН. ISSN 0027-6685. (23. 11. 1991).
385. Стефановић, Владимир, Б. Пејовић Стварност испред Голубњаче // Политика. ISSN 0350-4395. (14. 5. 1991).
386. Ђирилов, Јован „Голубњача” данас // Политика. ISSN 0350-4395. (12. 1. 1991).
387. Musić, Srđan I prestiti romanzi negli scrittori della cerchia belgradese // Italica belgradensia ISSN 0353-4766. 2 (1991) 77–85.
388. Иванић, Душан Простори зебње // Српска зора ISSN 0354-0308. 1. 3-4 (1991) 39–44.
389. Milinčić, Ljubinka Јаме u nacionalističkoj opereti : deset godina od skidanja sa repertoara predstave „Golubnjača” u Srpskom narodnom pozorištu u Novom Sadu // Borba. ISSN 0350-7440. (9. 12. 1992).

390. Зазирање од погрешног пута // Политика експрес. ISSN 0032-3381. (17 март 1993) 11.
391. Орловић, Драган О сљезу и пиктијама : над причама Ђопића, Радуловића и Братића // Политика. ISSN 0032-3381. (30/31. децембар 1995) 15.
392. Božović, Gojko U srcu istorijskog strašnog // Nada. 486 (18. oktobar 1995).
393. Иванић, Душан Ковчег успомена // НИН. ISSN 0927-668. 2328 (11. август 1995).
394. Живковић, Живан Јован Радуловић, По српској Далмацији // Књижевност и језик ISSN 0454-0689. 43: 3-4 (1995) 150–154.
395. Поповић, Радован Болно место живота : Изабране приповјетке Јована Радуловића // Борба. ISSN 0350-7440. (12. октобар 1995).
396. Иванић, Душан Уз књижевно дјело Јована Радуловића // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 47 : 929/930 (1–15. 5. 1996) 14.
397. Косановић, Ј. Ишчезли људи и светови // Борба ISSN 0350-7440 (3. 10. 1997).
398. Орловић, Д. Црној земљи и нашим срцима // Политика експрес ISSN 0032-3381 (21. 9. 1997) 12.
399. Микић, Радивоје Горко завештање // Политика, ISSN 0350-4395. (1. 11. 1997).
400. Недић, Марко Апокалиптична драма // Демократија (11–12. 10. 1997).
401. Недић, Марко Јован Радуловић: Прошао живот // Борба ISSN 0350-440. 75: 296 (23. 10. 1997) 3.
402. Мишић, Милутин Јован Радуловић: Голубњача // Борба ISSN 0350-440. (11. 3. 1997) 9.
403. Иванић, Душан Смисао облика // Наше стварање. ISSN 0465-9503. 45 : 1/2 (1998) 59–63.
404. Недић, Марко Меланхолична прича о љубави и пролазности // Наше стварање. ISSN 0465-9503. 45 : 1 / 2 (1998) 64–69.

405. Недић, Марко Елегична романескна прича // Летопис Матице српске ISSN 0025-5939. 174: 461: 6 (1998) 1165–1175.
406. Петковић, Новица Трагичне епистоле // Наше стварање. ISSN 0465-9503. 45 : 1/2 (1998) 56–58.
407. Петковић, Новица Трагичне епистоле // Књижевна реч ISSN 0350-4115. 27: 501 (1998) 70.
408. Stašević, Milenko Strategija i centar // Ulaznica. ISSN 0503-1362. 32 : 151/152 (1998) 133–138. – O romanu Prošao život.
409. Стипчевић, Никша Разговори мртвих // Наше стварање. ISSN 0465-9503. 45 : 1/2 (1998) 52–55.
410. Ћосовић, Стево Прошлост као садашњост : Јован Радуловић По српској Далмацији // Борба. ISSN 0350-7440. (10. 8. 1995).
411. Делић, Јован Вишегласје мртвих // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 50: 971. (1. 4. 1998) 7.
412. Чоловић, Чедомир. Писац изгубљеног народа // Просвјета. ISSN 1331-5439. 5(30): 31(641) (1998) 34–36.
413. Илић, Павле Прошао живот, Пенелопе трају // Књижевност ISSN 0023-2408. 49:103:5/6 (1998) 1019–1024.
414. Obradović, Nadežda Prošao život // Word Literature Today. Summer 1998.
415. Максимовић, Горан. Исповијести о прохујалим животима // Књижевне новине ISSN 0023-2416. 967 (1. 2. 1998) 12.
416. Шковрљ, Гордана Књигом против затирања // Градина ISSN 0436-2616. 33: 10/11 (1998) 159–160.
417. Петровић, Милош Мењање и укрштање приповедачких гласова // Баг-дала ISSN 0005-3880. 40: 439 (1998) 92–95.
418. Карапанцић, Бора М. О роману Јована Радуловића Прошао живот // Искра. 1. март 1999, стр. 27.

419. Микић, Радивоје Завичај и сеобе // Политика. ISSN 0350-4395. 10. јул 1999, стр. 25.
420. Михаиловић, Васа // Прошао живот Јована Радуловића // Искра. 1. август 1999.
421. Марјановић, Воја Детињство у завичају // Борба ISSN 0350-7440 (5. 8. 1999) 14.
422. Иванић, Душан Остаје прича // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 1009/1010 (1/15. 4. 2000).
423. Иванић, Душан Снажан препознатљив глас // Летопис Матице српске ISSN 0025-5939. 176: 466: 12 (2000) 973–978.
424. Микић, Радивоје Тамни рукави приче // Политика ISSN 0350-4395. 31275 (18. 11. 2000) 15.
425. Максимовић, Горан Приповиједање о несвакидашњим временима и судбинама // Књижевне новине 53: 1021/1022.
426. Анушић, Анђелко Прстен животне магме // Република. 57 (1. фебруар 2001), 49; Просвјета 49 (2002), 61.
427. Јефтимјевић-Лилић, Милица Идеална пројекција приповедачке самосвести // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 1034 (15/31. мај 2001), 21.
428. Недић, Марко Аутор снажног наративног гласа // Политика. ISSN 0350-4395. септембар 2001.
429. Божић, Снежана Аутентични приповедач (Јован Радуловић, Идеалан плац) // Књижевне новине ISSN 0023-2416 54: 1056 (2002) 20.
430. Недић, Марко Елегична романтична прича Јована Радуловића // Основа и прича : огледи о савременој српској прози. – Београд : „Филип Вишњић”; 2002, 275–289.
431. Аћимовић, Милета Далмација је нестала пред мојим очима // Глас Југа. 3 (фебруар 2003) 12–13.
432. Аћимовић Ивков, Милета Завичај и прича // Летопис Матице српске ISSN 0025-5939. 179: 471: 6 (2003) 941–943.

433. Јеремић, Љубиша Преображени регионализам у прози Јована Радуловића // Летопис Матице српске ISSN 0025-5939. 180: 473: 5 (2004) 741–748.
434. Микић, Радивоје Причање о изгубљеном // Бестселер. (3. 11. 2006) 3.
435. Иванић, Душан Пси и вране или трагање за причом // Летопис Матице српске ISSN 0025-5939. јул/август 2007, 189–195.
436. Николаш, Стојанка Историјске мене у новим приповеткама Јована Радуловића // Свеске. ISSN 0353-5525. 83 (март 2007) 148–153.
437. Путник, Радомир О моралним критеријумима // Књижевни лист. ISSN 1451-2122. (1 фебруар 2007).
438. Ћоровић, Љубица Пишчеви записи // Књижевни лист. ISSN 1451-2122. 64 (1. децембар 2007).
439. Ћосић, Н. Приказ књига Јована Радуловића // Новине Београдског читалишта. ISSN 0354-2041. 20/21 (април 2007) 10.
440. Максимовић, Горан Причање о чежњи и расулу (Јован Радуловић, Мама врана, тата врана и деца вране, приче, Народна књига – Политика, Београд, 2006) // Књижевни лист ISSN 1451-2122. 6: 57 Београд (1. мај 2007) 7.
441. Иванић, Душан Гласови епохе или Голубњача Јована Радуловића // Књижевни лист. ISSN 1451-2122. 71/71 (1/7. 8. 2008) 14.
442. Петровић, Милош. Језа од голубњача // Српска култура саможртвовања, победе и пораза : излагања на заседању Крушевачке филозофско-књижевне школе 2006. и 2007. године. ISBN 978-86-87293-02-1 Крушевац : Општина : Крушевачка филозофско-књижевна школа, 2008. стр. 137–139.
443. Matić, Ljiljana Le théâtre politique et la censure: Quand les courges étaient en fleur de Dragoslav Mihailovic et La grotte aux colombes de Jovo (sic) Radulovic // Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду = Annuaire de la Faculté de philosophie à Novi Sad. ISSN 0374-0730. 33: 2 (2008): 53–68.
444. Игњатовић, Срба Сlike краха и расула // Вечерње новости. ISSN 0350-4999. (3. новембар 2008).

445. Максимовић, Горан Приповиједање о несвакидашњим временима и судбинама // Књижевне новине. ISSN 0023-2416. 1021/1022 (1/15. септембар 2008) 7.
446. Микић, Радивоје Тамни рукавци приче // Политика. ISSN 0350-4395. (18. новембар 2008) 4.
447. Стевановић, Јелица Да се не заборави и да се не понови : случај Голубњача двадесет шест година касније // Позориште, ISSN 0352-907X . 75 (новембар 2008) 46–48.
448. Stevanović, Jelica Ogledalo vremena // Danas. ISSN 1450-538X. 4002/4003 (13/14. septembar 2008).
449. Ćirilov, Jovan Golubnjača kao pouka // Blic. ISSN 0354-9283. 4137 (16. 8. 2008) 40–41.
450. Ћоровић, Љубица Књига – документ // Књижевни магазин. 87 (септембар 2008) 40–41.
451. Ћосић, Н. Тачка на случај // Новине београдског читалишта. ISSN 0354-2041. 32 (април/мај 2008) 4.
452. Петровић, Милош. Завичај, болна расеклина // Багдала, ISSN-0005-3880. 50: 478 (2008) 100–102.
453. Делић, Јован. Вијор се с нама приметно // Летопис Матице српске ISSN 0025-5939. 185: 483: 6 (2009) 1326–1329.
454. Анушић, Анђелко. Олуја у 33 слике // Траг. ISSN 5/20. децембар 2009, стр. 115–120.
455. Максимовић, Горан Антихеројско виђење рата (Јован Радуловић, Од Огњене до Благе Марије) Књижевни лист ISSN 1451-2122 7: 81-83 (1. 5 – 1. 7. 2009) 8–9.
456. Петровић, Милош. Три горке књиге // Разбијање Југославије, косовско-метохијски проблем, Србија и доминантни свет – протеклих 20 година : излагања на заседању Крушевачке филозофско-књижевне школе, 4–6. јул 2008. године. ISBN 978-86-87293-03-8 Крушевац : Општина : Крушевачка филозофско-књижевна школа 2009, стр. 174–176.

457. Stevanović, Jelica To prevazilazi zdravu pamet // Ludus. ISSN 0354-3137. 156/157 (2009) 24.
458. Путник, Радомир Хроника забрањене представе // НИН. ISSN 0027-6685. 3029 (15. 1. 2009) 51.
459. Ćirilov, Jovan Jovin Bora // Blic. ISSN 0354-9283. 4286 (17. 1. 2009).
460. Иванић, Душан Запретане приче Јована Радуловића // Летопис Матице српске. ISSN 0025-3939. јун 2010, стр. 1136–1441.
461. Игњатовић, Срба О вртлогу, олуји и етничком чишћењу // Печат. ISSN 1820-712X . 102 (19. 1. 2010) 51–52.
462. Максимовић, Горан Чин препознавања // Књижевни лист. ISSN 1451-2122. 1. фебруар 2010, стр. 6.
463. Вукановић, Јованка Границе нестајања : скица за портрет Јована Радуловића // Кораци : часопис за књижевност, уметност и културу. ISSN 0454-3556. 44: 7/8 (2010) 119–126.
464. Rakić, Bogdan Jovan Radulović // Twenty-First-Century Central and Eastern European Writers. Dictionary of Literary Biography 353. Ed. by Steven Serafin and Vasa Mihailovich. ISSN 1096-8547. Detroit etc. A Brucoli Clark Layman Book. Gale Cengage learning, 2010. Str. 226–230.
465. Мандић, Наташа. Велика машкарада зла у роману Од Огњене до Благе Марије // Зборник Матице српске за књижевност и језик ISSN 0543-1220 59: 1 (2011): 131–145.
466. Максимовић, Горан Виђење рата у роману Од Огњене до Благе Марије Јована Радуловића // Наука и политика. Филолошке науке : зборник радова са Научног скупа, Пале, 22–23. мај 2010. ISBN 978-99938-47-33-5 Пале : Филозофски факултет (2011) 275–280.
467. Милекић, Валентина Књижевни поступци у два ратна романа Топ је био врео Владимира Кецмановића и Од Огњене до Благе Марије Јована Радуловића // Наука и политика. Филолошке науке : зборник радова са Научног скупа, Пале, 22–23. мај 2010. ISBN 978-99938-47-33-5 Пале : Филозофски факултет (2011) 333–342.

468. Поповић, Ранко В. Трагедија без катарзе : два романа о паду Српске Крајине – „Од Огњене до Благe Марије” Јована Радуловића и „Адресар изгубљених душа” Анђелка Анушића // Наука и политика. Филолошке науке : зборник радова са Научног скупа, Пале, 22–23. мај 2010. ISBN 978-99938-47-33-5 Пале : Филозофски факултет (2011): [281]–297.
469. Максимовић, Горан На размеђи живота и смрти (Јован Радуловић, Сумњива сахрана, Српска књижевна задруга, књига 703, Београд, 2012) // Српски књижевни лист ISSN 2334-6000 1/10: 1/106 (октобар 2012) 15.
470. Иванић, Душан Сумњива времена // Вечерње новости. ISSN 0350-4999. (8. децембар 2012) 22.
471. Norris, David A. Jovan Radulović's Golubnjača (Dove Hole): Analysis and Context of the Stories and the Play Which Was Banned in Yugoslavia (1980–1984) // The Slavonic and East European Review ISSN 0037-6795 print 2222-4327 online 90. 2 (2012) 201–228.
472. Панчић, Теофил. Крашка јама усред Новог Сада // Време 1136 (11. 10. 2012).
473. Недић, Марко. Приповедач Јован Радуловић: Други добитник награде Данко Поповић // Наш траг : часопис за књижевност, уметност, културу и маркетинг. ISSN 0354-575X. 20: 3/4 (2013) 226–231.
474. Мацура, Сања Ђ. Наратив и вријеме у романима Јована Радуловића // Филолошке науке : зборник радова са научног скупа Наука и традиција (2012, Пале) ISBN 978-99938-47-51-9 Пале : Филозофски факултет (2013) 459–469.
475. Савић, Милисав. Српска Далмација, књижевна // Вечерње новости. ISSN 0350-4999 (22. 3. 2014) 19.
476. Савић, Милисав Писац аутентичног мајсторства. Скица за портрет // Српски књижевни лист. ISSN 2334-6000. 3/13: 7/112 (2014).
477. Вукановић Савић, Јованка Живот пресељен у књиге // Српски књижевни лист. ISSN 2334-6000. 3/13: 7/112 (2014) 20.
478. Радисављевић, Зоран Препознатљив глас // Политика. ISSN 0350-4395. (18. 8. 2015) 12.

479. Норис, Дејвид Политичка злоупотреба књижевног дискурса: случај Голубњаке // Српски књижевни лист ISSN 2334-6000. 4/14: 12/117 (2015) 1–13.
480. Норис, Дејвид Анализа и контекст прича и драме која је била забрањена у Југославији (1980–1984) // Театрон ISSN 0351-7500. 39: 170/171 (2015) 47–62.
481. Савић, Милисав У одбрану Голубњаке Јована Радловића // Српски књижевни лист 4/14: 12/117 (2015) 13.
482. Иванић, Душан. In memoriam // Театрон. ISSN 0351-7500=Театрон. 182-183 (2018) 164–165.
483. Недић, Марко. Писац сугестивног наративног гласа. У сећању: Јован Радловић (1951–2018) // Српски књижевни лист. ISSN 2334-6000. 7/17. 21/126 (2018) 24.
484. Иванић, Душан. Насљедник великих // Просвјета ISSN 1331-5439. 143 (2018) 27.
485. Писао о изгубљеном завичају // // Вечерње новости ISSN 0350-4999 (14. 6. 2018) 15.
486. „Голубњака” препознала зла времена // // Вечерње новости ISSN 0350-4999 (10. 3. 2018) 15.
487. Лакићевић, Драган. Џојс из Книнске Крајине // Нова зора ISSN 1512-9918. 59 (2018) 238–246.
488. Делић, Јован. Вишегласје мртвих // Књижевне новине ISSN 0023-2416. 70: 1273-1274 (2018) 6.
489. Недић, Марко Диптих о прози Јована Радловића // Златна греда : лист за књижевност, уметност, културу и мишљење. ISSN 1451-0715. 18: 205/206 (2018) 4–7.
490. [Душан Иванић] In memoriam // Книнска Крајина ISSN 2406-960-Книнска Крајина 9. 9 (2018) 164–170.
491. Srebro, Milivoj Un interprète lucide du destin historique de la Krajina: Jovan Radulović (1951–2018) // Serbica revue électronique ISSN 2268-3445. 22 (mars 2018).

492. Cappon, Alain Un roman poliphonique sur une détresse collective. Six jours de tempête / Od Ognjene do Blage Marije Serbica revue électronique ISSN 2268-3445. 22 (mars 2018).
493. Мацура, Сања Савремени романи српске (о)крајине Филолог ISSN 1986-5684 17 (2018) 52–69.
494. Бјелица, Слободан Један непознат документ о случају „Голубњача” // Споменица Историјског архива Срем ISSN 1451-3676. 19 (2020) 149–171.
495. Пливао узводно, пловио уз ветар // Вечерње новости ISSN 0350-4999 (7. 11. 2020) 14.
496. Иванић, Душан Књижевност крајишких Срба после изгона // Вечерње новости ISSN 0350-4999 (11. 8. 2020) 17–18.

НЕОБЈАВЉЕНИ ТВ СЦЕНАРИЈИ РЕАЛИЗОВАНИ НА РТС-У

497. Челичење Павла Плетикосе (1981)
498. Глава шећера (адаптација приповетке Милована Глишића) (1991)
499. Свирач (адаптација приповетке Светолика Ранковића) (1998)
500. Стари врускавац (адаптација приповетке Светолика Ранковића) (2000)

Приредили
Бранка Булатовић
Јелена Секулић
Немања Радуловић

УПУТСТВО АУТОРИМА

Узданица, часопис за језик, књижевност и педагошке науке, објављује научне и стручне чланке. У категорији научних чланака доноси оригиналне научне радове, прегледне радове, кратка или претходна саопштења, научне критике, односно полемике и осврте. У оквиру стручних чланака даје стручне радове, информативне прилоге и приказе.

Оригинални научни радови треба да садрже претходно необјављене методолошки утемељене резултате сопствених истраживања. Прегледни рад садржи оригиналан, детаљан и критички приказ истраживачког проблема. Кратко или претходно саопштење представља оригинални научни рад пуног формата, мањег обима или полемичког карактера. Научне расправе на одређену тему, засноване на научној аргументацији, дају се у оквиру научне критике, полемике и осврта.

У оквиру стручних прилога дају се стратегије и искуства корисна за унапређење професионалне праксе, уводници, коментари и прикази књига. Изузетно, у Часопису, примерено „Акту о уређивању научних часописа” Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије, могу бити објављивани и монографски радови, као и критички прегледи научне грађе: историјско-архивске, лексикографске и библиографске.

Језик рада може бити српски и енглески, а према научној проблематици и на другим језицима.

За објављивање у Часопису прихватају се искључиво радови који нису претходно објављивани. Све приспеле радове рецензирају два рецензента, после чега Редакција доноси одлуку о објављивању и о томе обавештава аутора у року од највише три месеца. Рукописи се шаљу електронском поштом, а прилози (цртежи, графикони, схеме) могу бити послати поштом и не враћају се. Адреса уредништва и електронска адреса дате су у импресуму часописа.

Рад приложен за објављивање треба да буде припремљен према стандардима часописа *Узданица* да би био укључен у процедуру рецензирања. Неодговарајуће припремљени рукописи неће бити разматрани.

Обим и фонџ

Рад треба да буде написан у текст процесору Microsoft Word, фонтом Times New Roman величине 12 тачака, ћирилицом, са проредом од 1,5 реда. Обим оригиналних научних, прегледних и стручних радова је до једног ауторског табака (око 30.000 знакова), а информативних прилога и приказа до 1/3 ауторског табака (око 10.000 знакова). Уредништво задржава право да публикује и радове који прелазе овај обим.

Име ауџора

Наводи се пуно име, средње слово и презиме, као и година рођења (свих) аутора. Година рођења се не објављује у *Узданици*, али се користи у бази аутора Народне библиотеке. Презимена и имена домаћих аутора увек се исписују у оригиналном облику (са српским дијакритичким знаковима), независно од језика рада.

Назив усџанове ауџора (афилијација)

Наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија (на пример: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за социологију).

Афилијација се испишује непосредно након имена аутора. Функција и звање аутора се не наводе.

Конџакџ њодаџи

Адреса или имејл-адреса аутора даје се у напмени при дну прве стране чланка. Ако је аутора више, даје се само адреса једног, обично првог аутора.

Аџсџракџ (сажсџак)

Апстракт је кратак информативни приказ садржаја чланка који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Саставни делови сажетка јесу циљ истраживања, методе, резултати и закључак. Сажетак треба да има од 100 до 250 речи и треба да стоји између заглавља (наслов, имена аутора и др.) и кључних речи, након којих следи текст чланка.

Резиме

Ако је језик рада српски, сажетак на страном језику даје се у проширеном облику, као резиме. Посебно је пожељно да резиме буде у структурираном облику. Дужина резимеа може бити до 1/10 дужине чланка. Резиме се даје на крају чланка, након одељка Литература. Саставни део резимеа на страном језику чини и пуно име аутора, потпуна афилијација, назив рада и кључне речи.

Кључне речи

Број кључних речи не може бити већи од 10. У чланку се дају непосредно након сажетка, односно резимеа.

Литература

1. Књига

У тексту: (презиме година: страна)

У списку литературе: презиме (година): иницијал имена презиме, наслов, место: издавач.

Кристал (1999): Д. Кристал, *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, Београд: НОЛИТ.

Чомски (2008): N. Čomski, *Hegemonija ili opstanak*, Novi Sad: Rubikon.

Чомски (1968): N. Chomsky, *Language and Mind*, Harcourt, Brace and World: New York.

2. Чланак

У тексту: (презиме година: страна)

У списку литературе: презиме (година): иницијал имена презиме, наслов чланка, наслов часописа/зборника, број, место: издавач, страна.

Јовановић, Симић (2009): Ј. Јовановић, Р. Симић, Текст као лингвистичка и комуникацијска структура, *Српски језик*, XIV/1–2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 325–345.

Када се исти аутор наводи више пута, поштује се редослед година у којима су радови публиковани. Уколико се наводи већи број радова истог аутора публикованих у истој години, радови треба да буду означени словима уз годину издања, нпр.: 1999а, 1999б...

Навођење дела које има више од једног аутора подразумева да се имена аутора наводе према редоследу који је дат на насловној страни.

У тексту: (Франковић, Ракић, Вилотијевић 1973)

У списку литературе: Франковић, Ракић, Вилотијевић (1973): D. Franković, B. Rakić, M. Vilotijević, *Vaspitni rad u domovima*, Beograd: Delta pres.

Ако је више од три аутора, у тексту се наводи презиме првог аутора и додаје се „и др.“, а у оквиру листе референци треба навести имена свих аутора према редоследу на насловној страни књиге/чланка.

Навођење необјављених радова није пожељно, а уколико је неопходно, треба навести што потпуније податке о извору.

Веб-документи

Презиме аутора, година, назив документа (курзивом), датум када је сајт посећен, интернет адреса сајта, нпр.:

Mercer, S. (2008): Learner Self-beliefs. *ELT Journal* 2008 62(2): 182–183. Retrieved in January 2009 from <http://eltj.oxfordjournals.org/cgi/content/full/62/2/182>

Цртежи, слике и табеле

Слике (цртежи, графикони, схеме) и табеле могу се припремити компјутерском или класичном технологијом (тушем или оловком на папиру). Дају се у посебном фајлу или на посебним папирима. У основном тексту се маркира место где долазе и не уводе се у текст. Табеле, слике и илустрације морају бити разумљиве. Нису пагиниране и морају имати редни број, наслове и легенде (објашњења ознака, шифара и скраћеница) класификоване по врстама и нумерисане унутар своје категорије. На папиру редни број слике или табеле, као и презиме аутора морају бити уписани на полеђини графитном оловком. Приказивање истих података табеларно и графички није дозвољено.

Статистички подаци дају се према параметрима научних методологија.

Уредништво

Издавачки савет

Проф. др Вељко Банђур, Универзитет у Београду, Учитељски факултет; проф. др Виолета Јовановић, Универзитет у Крагујевцу, Факултет педагошких наука; проф. др Емина Копас-Вукашиновић, Универзитет у Крагујевцу, Факултет педагошких наука; проф. др Радивоје Микић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет; проф. др Тиодор Росић; проф. Слободан Штетић, Универзитет у Крагујевцу, Факултет педагошких наука

Рецензенти

Славица Гароња
Славко Гордић
Драгана Вукићевић
Тиодор Росић
Светлана Шеатовић

Ликовни уредник

Проф. Слободан Штетић, Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, Јагодина

Технички уредник

Радомир Ивановић

Лектура, коректура и превод резимеа

Мсп Марија Ђорђевић

Штампа

Донат Граф, Београд

Тираж

150

Адреса уредништва

УЗДАНИЦА

Часопис за језик, књижевност и педагошке науке

Факултет педагошких наука

Универзитета у Крагујевцу, Јагодина

Милана Мијалковића 14, 35000 Јагодина

✉ uzdanica.pefja@gmail.com

☎ +381 35 223805

<https://pefja.kg.ac.rs/uzdanica>

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

37+82

УЗДАНИЦА : часопис за језик, књижевност и педагошке науке / главни и одговорни уредник Илијана Чутура. - 2003, [бр. 1] (окт.)- . - Јагодина : Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, 2003- (Београд : Донат Граф). - 24 cm

Полугодишње. -

Је наставак: Узданица (Светозарево) = ISSN 0500-8557

ISSN 1451-673X = Узданица (Јагодина)

COBISS.SR-ID 110595084